

M O M A

MODERN MAGYARORSZÁG

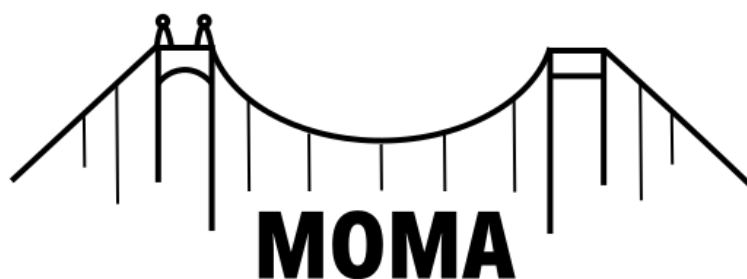
AZ ELTE BTK ÚJ- ÉS JELENKORI MAGYAR
TÖRTÉNETI TANSZÉK
DOKTORI PROGRAMJÁNAK TUDOMÁNYOS
FOLYÓIRATA

ELTE | BTK

MODERN MAGYARORSZÁG

Az ELTE BTK Modernkori Magyarország
Doktori Programjának folyóirata
2021/22

© ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék
Modernkori Magyarország Doktori Program

Főszerkesztő: *Varga Zsuzsanna*

Felelős szerkesztő: *Manhercz Orsolya*

Szerkesztőbizottság:

*Cúthné Gyóni Eszter, Dobszay Tamás, Erdődy Gábor, Manhercz Orsolya,
Marchut Réka, Melkovics Tamás, Pajkossy Gábor, Pritz Pál, Sipos Balázs,
Szerencsés Károly, Varga Zsuzsanna, Zeidler Miklós*

Szerkesztőség:

*Barát Bence, Bauman Fruzsina, Bóka Melinda, Lakatos Dorina, Lengyel
Nóra, Lőrincz Andrea, Matolcsi Réka, Nagy Eszter, Tarnai Eszter,
Tóth Nikolett, Zsidi Bernát*

A lektorálásban közreműködött *Takács Tibor*

Borítóterv: *Lőrincz Andrea és Tarnai Eszter*

Tördelés: *Marchut Réka*

Kiadó: *ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék*

Székhely: *1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.*

Felelős kiadó: *Varga Zsuzsanna*

ISSN 2063-8949

TARTALOMJEGYZÉK

Tisztelt Olvasó!	7
Tanulmányok	9
Schweininger Péter: <i>(Élet)utak: két sváb telepes küzdelme a megmaradásért a Duna-medencében</i>	11
Hiába Krisztina: <i>A Beregi Főesperesség vallási megoszlása a 19. században</i>	27
Bea Csaba: <i>Egy kisvárosi hetilap „katholikus ébredése”. A Váci Közlöny a dualizmus korában</i>	41
Tabi Norbert: <i>Az FTC-drukkerek és a Rákosi-rendszer kapcsolata</i>	53
Recenziók	71
Zsidi Bernát: <i>„Teljesített valamit minden nemzedéknek a haladást biztosító alapfeladatából, önmagánál jobbat, messzebbre jutót nevelt.” Varga Zsuzsanna – Melkovics Tamás (szerk.): Szabad nemzet szabad hazában. Tanulmányok a polgári átalakulás és a nemzeti modernizáció kérdéseiről Erdődy Gábor 70. születésnapjára. L'Harmattan, Bp., 2021</i>	73
Bóka Melinda: „[...] sokaknak segített [...] volt, hogy szakmai tanáccsal, volt, hogy emberi példájával, tartásával, egy-egy szeretetteljes, halk szavával.” – Ünnepi tanulmánykötet Pajkossy Gábor 70. születésnapjára. Nemzet, politika, nyilvánosság. Tanulmányok a 19–20. századi Magyarországról Pajkossy Gábor 70. születésnapjára. Szerk. Manhercz Orsolya – Sipos Balázs – Tóth-Barbalics Veronika. Savaria University Press, Szombathely 2021	77
Lakatos Dorina: <i>Mi történt a Csengery utcában? – „Mindennapi” elkövetők a nyilas terror idején. Pető Andrea: Láthatatlan elkövetők. Nők a magyarországi nyilasmozgalomban. Jaffa Kiadó. Bp. 2019</i>	81

Szőts-Rajkó Kinga:	<i>Háborúból a békétlen békébe – egy új politikai rendszer születése.</i> <i>Káli Csaba: Zala megye szovjetizálása, 1945–1950. (Magyar vidék a 20. században, 6.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp. 2021</i>	87
Tóth Nikolett:	<i>A „budapesti Coco Chanel”, aki elhozta Párizst Budapestre.</i> <i>Simonovics Ildikó: Rotschild Klára. A vörös divatdiktátor.</i> <i>Jaffa Kiadó, Bp. 2019</i>	91
Interjúk		97
	<i>„Hiányérzet mindig marad.” (Szerencsés Károly)</i>	99
	<i>„A történelem értelmezése nem olyan, mint egy matematikai képlet.” (Borhi László)</i>	109
Számunk szerzői		119

Tisztelt Olvasó!

Jelen számunk új borítóval jelentkezik, ami jelzi, hogy Tanszékünk és Doktori programunk is a folyamatos megújulásban, modernizálásban hisz. Bízunk benne, hogy Olvasóink tetszését is elnyeri az új színekkel és stílussal frissített, de a híd-motívumot – vagyis a korábbi eszmeiséget – megtartó borítónk. Ahogy Erdődy Gábor fogalmazott tíz évvel ezelőtt, első számunk köszöntő soraiban:

„A történetírás mindenkori hivatása, [...] hogy hidat teremtsen múlt és jelen, illetve jövő között. Ezért is választottuk folyóiratunk jelképének az Erzsébet hidat, annak is egy – a valóságban sohasem létezett – változatát, amelyben a 19. és a 20. század fordulóján megépült, majd a 20. században modern formában újjáépített hídszerkezet kapcsolódik össze.”

Ezúttal négy tanulmányt, öt recenziót és két interjút közlünk. A végén kezdve a sort, interjúalanyaink, Szerencsés Károly és Borhi László, mindketten a 20. század történetével foglalkoznak. A Szerencsés Károllyal készült beszélgetés egészét áthatja az a mondat, amelyet talán az ő *ars poeticájának* is nevezhetnénk: „Pályámat nem tudom függetleníteni az életemtől.” Borhi László pedig – többek között – az 1990-es évek izgalmas időszakába kalauzol bennünket, a „Megnyílnak a levéltárak és fény nyílik a nagy titokra!”-gondolat miliőjébe.

A recenziók közül kettő Tanszékünk két ünnepi kötetét vizsgálja (Zsidi Bernát, Bóka Melinda), amelyek 2021-ben jelentek meg Erdődy Gábor és Pajkossy Gábor tiszteletére – és a mi nagy örömünkre. A megszólított Ünnepelek kutatási témái okán ezen kötetek elsősorban a 19. század történetével foglalkoznak, azonban mindkét műben találhatók (el)kalandozások a 20. század területére.

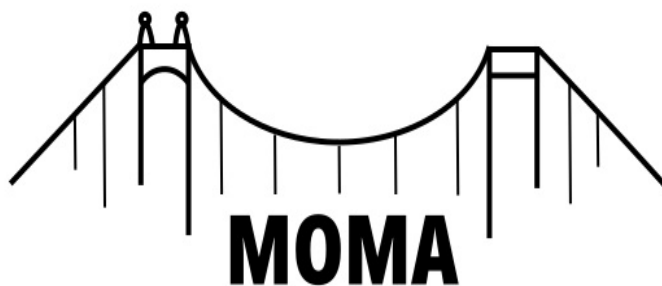
A másik három recenzió közül kettő a 20. századi nő történet témakörébe kalauzol bennünket (Tóth Nikolett, Lakatos Dorina), a harmadik pedig a Zala megye 1945 és 1950 közötti átalakításának és átalakulásának folyamatát bemutató kötetre hívja fel a figyelmet (Szűts-Rajkó Kinga).

A tanulmányok között ebben a számunkban a 19. századot érintő írások vannak többségben, ami azonban nem jelenti azt, hogy a 20. századi magyar történelem iránt csökkent volna a kutatói érdeklődés. Ha így is lenne, Tabi Norbert futball- és „szurkoló”-történeti tanulmánya bizonyára új olvasókat és kutatókat toboroz majd a korszaknak.

Schweininger Péter és Bea Csaba nemrég megvédett PhD-disszertációjukból bocsátottak egy-egy fejezetet lapunk rendelkezésére – tanulmánnyá átdolgozva. Dolgozataik 19. századi demográfiai és sajtótörténeti folyamatokat vizsgálnak. Hiába Krisztina beregszászi doktorandánk pedig – a nehéz körülmények ellenére – készítette el készülő disszertációjának egyik alapkutatási fázisát bemutató írását Bereg megye 1838 és 1913 közötti népességi és felekezeti viszonyairól.

Manhercz Orsolya

Tanulmányok

Schweininger Péter

(ÉLET)UTAK: KÉT SVÁB TELEPES KÜZDELME A MEGMARADÁSÉRT A DUNA-MEDENCÉBEN

Jelen írásunkban bemutatunk néhány fontos eseményt két német parasztember életéből. A célunk ezzel az, hogy újabb adalékokkal szolgáljunk a 18. század nagy népességmozgásainak sodrában élt emberek dilemmáiról, családszerkezetéről, térbeli mobilitásáról. A történeteink földrajzi fókusza egy Fejér vármegyei község, Szár. Ez lett mindkét vándor fontos állomása: egyikük nyugat felől érkezett, és később továbbállt, másikuk keletről jött, és haláláig a faluban maradt. Mindketten háztartásfők, tekintélyes gazdák voltak a Vértes lábánál, sorsuk mégis alapvetően különbözött egymástól.

A közösség, amelybe érkeztek, éppen megjelenésük idején született újjá. A középkori gyökerű¹ falu helye ugyanis évtizedeken át lakatlanul állt, mert a török idők alatt teljesen elpusztult.² A területet aztán gróf galánthai Esterházy József vásárolta meg 1727-ben, és igyekezett földjét minél előbb termővé alakíttatni: saját birtokáról, a Pest vármegyei Vörösvárról (ma Pilisvörösvár) hívott német parasztokat a tata–gesztesi uradalomban fekvő, Szár nevű pusztájára.³ Az első telepések 1729 augusztusában meg is érkeztek a Vértes mellé.⁴ A rendhagyó belső telepítést aztán 1732-től⁵ nyugat-európai német bevándorlás követte a helyen, így Szár korabeli – homogén sváb, katolikus⁶ – lakosságát egy 1737. évi lista alapján már két nagy csoportja tudjuk bontani: a Buda irányából érkezett „vörösvári” és a Bécs felől jött „birodalmi” németek

¹ Lásd például *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1897. 306–307.

² Arról, hogy a falu területe a török kor után lakatlan volt a *Historia Domus* szövegén kívül többek között egy 1706-ban készült uradalmi leírás is szól. Ebben Franz Josef von Krapff, a tatái uradalom korábbi tulajdonosának adózó települései között Szárt nem sorolták fel, említést sem tettek róla. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL), Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptiones (E156) A tatái uradalom adózási listája. E 156–089.–039.; Emellett Farkas Gábor, Fejér megye 17–18. századi történetét kutatva is hasonló megállapításra jutott. *Farkas Gábor*: A német lakosság betelepítésének kérdései Fejér megyében. In: A Dunántúl településtörténete 1. (1686–1768). MTA VEAB Értesítője II. Veszprém. 1976. 166–167.

³ *Historia Domus*.; *Fatuska János*: Tata környéki német telepítések a 18. század első felében. In: A Dunántúl településtörténete 1. (1686–1768). Veszprém, 1976. 153.

⁴ Az 1732. évi szerződés másolata. MNL Fejér Megyei Levéltára (FML), Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok, Fejér Vármegye Nemesi Közgyűlésének Iratai (IV.3) – IV.–3.–c Urbárium, Szár.; *Historia Domus*.

⁵ Az 1732. évi szerződés másolata. MNL FML IV.–3.–c Urbárium, Szár.

⁶ Kummer György szári plébános egy 1758-ból származó, de néhány évvel korábbi eseményt, a betelepítés első éveit leíró, retrospektív szövegében megjegyzi, hogy a száriak „nemzetiségükre nézve sváb (»suevi«), tisztán katolikus emberek”. *Historia Domus*; Az 1778-as egyházlátogatási jegyzőkönyvben Broszek József plébános az 1124 katolikus vallású lakos mellett egy lutheránusról és két „szakadárrol” (görögkeletiről) tett említést. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (SzfvPL), Püspöki Levéltár, Canonica Visitatio (I.5.) Can. Vis. Szár. 1778. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek.

körére, létszámuk nagyjából ugyanakkora volt a község társadalmában.⁷ A következőkben a két csoport egy-egy tagjának életéből mutatunk be néhány fordulópontot.

1. ábra: A tatari-gesztesi Esterházy-uradalom a 18. században
(Szabad György térképmelléklete nyomán)

Rieder János, a nyughatatlan vándor

Rieder János valahol a Rajna–Majna-vidéken – vélhetően a hesseni Lorbach–Büdingen községben⁸ – látta meg a napvilágot 1710 körül.⁹ A közvetlenül Nyugatról jött telepes csoport tagjaként, 1735-ben érkezett Szárra, és itt 1737-ben mint földműves 1/8 telekkel, két lóval és egy tehénnel rendelkezett.¹⁰ Feleségét Margitnak hívták.¹¹ Házasságkötésükre valamikor

⁷ Egy 1732-ben készült, szári háztartásfőket felsoroló lista 27 szereplője közül 17 esetben azonosítottuk a vörösvári származást, és további 8 férfi családneve egyezik meg Vörösváron akkor biztosan élt családok nevével. *Rudolf Keszler*: Ortschaftfamilienbuch Pilisvörösvár und Pilisszentiván. (Schriftenreihe zur donauschwäbischen Herkunftsforschung. Band 138.) AKdFF, Sindelfingen. 2007. Az 1732. évi szerződés másolata. In: MNL FML IV.–3.–c Urbárium, Szár. Az 1737. évi listán viszont már 62 háztartásfő neve szerepel, és közülük 35-nek a családneve egyáltalán nem fordult elő a vörösvári adatok között. Ráadásul ezen a listán a telepesek eredeti „származási helyét” is felírták, ezért nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az ekkor megérkezett új lakók túlnyomó többsége már egyenesen Nyugat-Európából jött Szárra. Ez többnyire azt a települést jelölte, ahol annak idején hajóra szálltak a Német-római Birodalomban vagy Ausztriában. A Vörösvárról érkező, de oda korábban Nyugat-Európából elhajózó svábok neve mellé is a német kibocsátó települést jegyezték be. MNL OL Magánlevéltárak, Családi fondok, levéltárak, Esterházy család elvéltárai (P 198) XIX–296. 1737. évi összeírás.

⁸ Az 1737. évi listán a „származási helyre” vonatkozó rubrikába bizonyos „Lorpochnak” helységet írtak be a neve mellé. Valószínűleg Strassburgban szállt hajóra, ezt jelzi a fenti településnév mellé beírt elzászi város bejegyzése ugyanebben a mezőben. Uo.

⁹ Az életkori adatokat közlő összeírásaink közül az 1737., 1757. és 1759. évi, illetve a halotti anyakönyvi adatai alapján a születési éve: 1709 vagy 1710. Az 1746–47. évi lajstrom szerint számolva viszont 1712 és 1714 közé tehető. Uo.; SzfvPL, Püspöki Levéltár, Egyházigazgatási iratok (I.2.) No.117AC/m. Az 1757. évi szári lélekösszeírás.; 1759. évi összeírás; Halotti anyakönyv.

¹⁰ MNL OL P 198–XIX–296. 1737. évi összeírás.

¹¹ Elképzelhető, hogy a feleségének a vezetékneve Schrenk volt, ugyanis az első fennmaradt egyházi összeírás 1745-ből még a háztartás tagjaként jelölt meg egy Schrenk Lőrinc nevű özvegy férfit, aki könnyen lehet, hogy

1736 és 1740 között került sor. Rieder János egyike volt azon kevés szári lakosnak, akinek nagy valószínűség szerint legalább egy, de könnyen lehet, hogy három fivére is Szárra érkezett telepesként. A Rieder így a leggyakrabban előforduló családnév lett az 1746–47. évi összeírás háztartásfői között.

A családból először Rieder József érkezett Szárra 1734-ben. Forrásainkban ugyanaz a kibocsátó lakhely, mint Rieder Jánosnál. Bár József – Jánossal ellentétben – nem Strassburgban, hanem Kölnben szállt hajóra, ez valószínűleg csak a telepítési folyamat, a Magyarországra vándorlás eltérő útvonalával magyarázható.¹² Azt, hogy a két férfi között szoros kapcsolat lehetett, mutatja, hogy ugyanabból a – már korábban Szárra érkezett – családból választottak gyermekeknek keresztszülőt. József Laub Ádámékat, János pedig Laub Lajosékat hívta keresztszülőnek. A Laub család szintén a „nyugati csoportot” képviselte Szár születendő társadalmában, a keleti irányból érkezett „vörösváriak” mellett.¹³ A Száron leteleplülő Riederek itt életbe léptetett komasága a Laubokkal azt a célt is szolgálhatta, hogy egy korábban érkezett „helyi” családdal hamar rokoni kapcsolatba lépve felgyorsíthassák saját beilleszkedésük folyamatát. Később két újabb Rieder vezetéknévű ember is érkezett Szárra a családjával: Éliás és Vilmos. Róluk ennél is kevesebbet tudunk, de nem kizárt, hogy ők is József és János testvérei voltak. Ha feltételezésünk igaz, akkor nyilvánvaló az is, hogy a korban működő kommunikációs csatorna állt fent a telepítés nagy folyamatában résztvevő különböző német telepesek között.

Úgy tűnik, Rieder János családjának élete jól alakult: 1741-ben megszületett Gertrúd lányuk, majd két évvel később Erzsébet. Eközben pedig a gazdaságuk is gyarapodni látszott: 1745-ben egy,¹⁴ 1747-ben már három szolgát tartottak: Köberl Ádámot (21 éves), Schöffner Györgyöt (13) és Kußmer Annát (19).¹⁵ Így éltek együtt egy hétfős háztartást alkotva. A szolgáltszám gyarapodása szintén a család gazdasági helyzetének stabilizálódására enged következtetni. Bár a kisgyermek, Gertrúd és Erzsébet, nyilván elsősorban még fogyasztóként léptek fel a háztartásban, mégis a három szolga felfogadása jelzi: a Rieder-gazdaság az 1740-es évek közepére ki tudta termelni a két felnőtt és egy ifjú munkaerő ellátásához, illetve esetleges egyéb javadalmazásához szükséges többletet.¹⁶

1751-ben megszületett következő lányuk, Mária Anna, aki egyévesen elhunyt. Margit asszony a következő évben (1753) újabb lányt hozott a világra: ő Anna Máriaként került az

Rieder János apósa volt. SzfvPL–I.2.–No.117AB/ee. Az 1745. évi szári lélekösszeírás.

¹² MNL OL P 198–XIX–296. 1737. évi összeírás.

¹³ Azt a jelenséget, hogy az azonos környékről betelepült lakosok később az új helyen is összetartottak, Tóth Árpád is kimutatta Pozsony evangélikus német polgársága kapcsán. *Tóth Árpád: Johann Gottfried Prixner rézmetsző német evangélikus polgári háttere. (Térképtörténeti Közlemények I.)* Bp. 2016. 73–89. 75.

¹⁴ SzfvPL–I.2.–No.117AB/ee. Az 1745. évi szári lélekösszeírás.

¹⁵ 1746/1747. évi összeírás. *Anton Tafferner: Die ersten Kolonistenfamilien der Esterhazyschen Neugründungen Saar und Boglar im Schildgebirge (Ungarn). Ein Beitrag zur Donauschwäbischen Familien- und Sippenforschung sowie zur Wanderungsbewegung. Südostdeutsches Archiv* 21. (1978) 36–61. Jelen esetben a munka online változatát használtuk, amely itt érhető el: kolonisten_saar_boglar.pdf (dingolfing.org) – Utolsó megtekintés: 2022. júl. 14.

¹⁶ „a gazdagabb parasztok a családi életciklus »munkaerőhiányos« időszakában nagyobb arányban vették igénybe a szolgák munkaerejét.” – állapítja meg többek között Berkner és Löfgren kutatásaira alapozva Pozsgai Péter. *Új: Családok és háztartások. Torna megye társadalma a 19. század közepén. Doktori disszertáció. ELTE BTK. Bp. 2006. 58.*

anyakönyvekbe. A gyermekáldás ezután is folytatódott, 1755-ben megszületett Jakab. Őt követte 1759-ben József Márton, aki alig egyévesen, 1760 nyarán meghalt.¹⁷ Rieder János és felesége tehát rövid időn belül legalább kétszer megtapasztalta a gyermekük elvesztése nyomán fellépő keserűség érzését.¹⁸ A tragédiák feldolgozásában ugyanakkor segíthették a családfőt a csecsemőhalandóság mindennapos jelenségére adott közösségi válaszok, a feltehetően mély katolikus hitből táplálkozó gyászstratégiák.¹⁹

Úgy tűnik, a család gazdasági helyzete időközben stabil maradt: a felcseperedő két, felnőtt munkát is ellátni képes lány talán ki is váltotta a korábbi munkaerőigényt, így 1757-ben már újra csak egy szolga, Henberg Jakab (18), segítette a háztartást. Gertrúd ebben az esztendőben töltötte be a 17. életévét, és ekkor komoly változások előtt állt az élete. A következő, 1759-es összeírásunkban már a falubeli Winter István feleségeként találjuk meg őt.²⁰ Szokatlanul fiatal volt tehát a lány, amikor Rieder János férjhez adta.²¹ Ennek oka az lehetett, hogy a javakorabeli gazda már maga is vágyott a háztartás átadására. Felnőtt korú fia híján pedig jobbára lánya házasságkötésével jöhetett olyan életerős férfi a családba, akit megbízhatott a gazdaság vezetésével. Azt nem tudjuk, hogy Gertrúd maga szerelemből választotta-e párját, vagy mindez atyai ráhatásra történt, viszont az valószínűsíthető, hogy Gertrúd fiatalon megkötött házassága mögött ott állt a Rieder család gazdasági érdeke is. Nem kellett, hogy ez feltétlenül erősza- kos beavatkozást jelentsen Gertrúd magánéletébe, elképzelhető, hogy csak egyszerűen jelezték neki: nem elleneznének egy esetleges házasságot, és erre az anyagi körülmények is adottak, nem kell sokáig várnia. A részleteket nyilván nem tudhatjuk, mindenesetre Rieder János rögtön az esküvő után átadta a hatalmát vejének, így 1759-ben már a saját egykori házában mint egyszerű lakó élt feleségével és gyermekeivel, a 20 éves Winter István háztartásfősege alatt.

Arról továbbra sincs forrásunk, hogy pontosan mekkora földterületet hagyott vejére Rieder János, de az beszédes adatnak tűnik, hogy Winter Istvánt 3/8 telket használó jobbágyként

¹⁷ MNL OL Mikrofilmár A0472–A0474. Szár község római katolikus anyakönyvei.

¹⁸ „Ne mondja nekem senki, hogy szüleink, nagyszüleink közömbösen fogadták a sok halálesetet, hogy az elveszített gyermeket nyomban egy újjal pótolták, s hogy az anyai vagy apai szeretet inkább csak napjaink romantikus találmánya, s azokban az időkben nem volt realitása.” Arthur E. Imhof: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Akadémiai Kiadó, Bp. 1992. 169. Lásd még erről például: Mérai Dóra: *Halál, érzelmek és család a 16–17. századi Erdélyben*. In: *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850)*. Szerk. Erdélyi Gabriella. Bp. 2019. 57–90.

¹⁹ Imhof a modern kor előtt élt idős, haldokló emberek lelkivilágáról tett megjegyzéseit érvényesnek tarthatjuk ide is: „Úgy látszik, hogy ősünk, ezúttal a végső dolgok tekintetében, újra csak valamilyen nemzedékeken túlnyúló, tartást adó biztonságot kerestek, (...). Itt mindenkinek, az egyénnek is, a közösségnek is, azaz a haldoklónak, illetve a hozzátartozóknak és a hátramaradóknak egyaránt segítségére volt a norma, hogy könnyebben lépjk át ezt az utolsó hágót, állják ki ezt az utolsó próbát, s ne sírás-rívás közepette tűnjön el szemük elől az egész világ”. Imhof, A. E.: *Elveszített világok* i. m. 228.

²⁰ Winter István már az 1746–47. évi összeírásban szerepel. Apja háztartásában, 10 éves gyermekként élt akkor. Tafferner, A.: *Die ersten Kolonistenfamilien* i. m.

²¹ Bár Óri Péter hangsúlyozza, hogy nem feltétlenül az etnikai jellemzők a kizárólagos tényezők egy közösség demográfiai jellemzőinek vizsgálatánál, mégis a magyarországi németek házassági életkora rendszerint a legmagasabb volt a Kárpát-medencében élő etnikumok között. Óri Péter: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. KSH NKI Kutatási jelentések 75. KSH NKI, Bp. 2033. 251–252. Ezt a mi szári kutatásunk is alátámasztja: ebben a faluban az 1784 és 1832 között első házasságukat kötött lányok átlagéletkora 21,8 év volt.

jegyezték be az 1768-as urbáriumba. Valószínű, hogy Rieder János telkes jobbágy státuszban élt korábban Száron, és földjeit a letelepülése után még gyarapította. A fent bemutatott szolgáltszám is ezt támasztja alá. A gazdaság átadását követően aztán nagy fordulatot eredményező döntést hozott a Rieder család: az 50. életévét betöltött, nyugalomba vonult János gazda feleségével és felügyelete alatt maradt gyermekeivel Boglára (ma Vértesboglár) költözött. Nem volt párját ritkító esemény ez akkor: legalább 13 szári család is ugyanígy tett.²² Ennek oka az volt, hogy a szomszéd falut éppen ekkor telepítette újjá az Esterházy-uradalom, és maradtak földek a Száron perifériára szorult vállalkozó szellemű fiatal házaspárok számára.²³

No de miért költözött át az akkor már idősnek számító Rieder János is a családjával? Elképzelhető, hogy a születendő unokáinak szerette volna biztosítani a szári gazdaság nyújtotta lehetőségeket, míg saját gyermekeinek a boglári örökséget. Ez alapján tehát a család gazdasági terjeszkedésének elérése is szolgálhatott motivációként a döntés meghozatalakor. Ehhez a vállalkozáshoz ugyanakkor Rieder János idősödő gazdaként mindössze egyetlen felnőtt férfi munkaerőre számíthatott a szűkebben vett családjából, mégpedig a – szintén saját használatú telki állománnyal leterhelt – vejére. Persze azt az eshetőséget sem zárhatjuk ki teljes mértékben az egyes családtörténetek elemzése közben, hogy valamiféle háztartáson belüli viszály volt az átköltözés alapvető oka.

Időközben Gertrúd másfél-két évente hozott világra gyermeket Rieder János egykori szári házában, köztük egy ikerpárt. Az asszony életében összesen 11 alkalommal adott életet utódnak, közülük nyolc gyermekkorban elhunyt. Rieder János lányának első terhességével egy időben – a korban nem egyedülálló módon – a felesége, Margit is gyermeket várt. A hatodik gyermekük fiú lett, a keresztségben a József Márton nevet kapta. Még Száron született (1759. március 18.), és alig több mint egyévesen itt is halt meg (1760. június 6.). A gyász tehát továbbra is mindennapos árnyékként vetült a család életére.

Rieder János valamikor az 1760-as évek elején költözött Boglára a családjával. Mindenesetre 1763-ban már biztosan a szomszéd faluban élt az akkor 54 éves háztartásfő. Kapcsolata minden bizonnyal intenzív maradt Szárral, már csak gyermekei sírjához is nyilván visszalátogattak feleségével. Viszont a jövőt már Bogláron igyekezett építeni fiatalabb, életben maradt gyermekei számára. Ebben a kísérletében, úgy tűnik, egyre inkább szembesült sikertelenségével.

Idővel Rieder János összes életben maradt gyermeke elhagyta az új szülői házat. A búcsú ráadásul egy-egy házasságkötéssel örökre szólt: Erzsébet Bogláron kötött házasságot Hemmert Mihállyal 1765-ben, majd férjével együtt a Bánátba vándorolt tovább, és 1779-ben a Torontál vármegyei Nagytószeg településén halt meg. Ugyanez a falu adott végső nyughelyet Anna Máriának, aki már apja halála után, szintén Bogláron ment hozzá 1772-ben Binder Józsefhez.

²² SzfvPL–I.2.–No. 117AA/r Az 1768. évi vértesboglári lélekösszeírás.; MNL OL Mikrofilmtár A0597. Vértesboglár római katolikus anyakönyvei.

²³ *Tafferner Antal*: Vértesboglár. Egy hazai német település leírása. (Német Néprajztanulmányok II.) Szerk. Schwartz Elemér. Pázmány Péter Tudományegyetem Német Nyelvészeti és Néprajzi Intézete, Bp. 1941. 18. *Farkas G.*: A német lakosság i. m. 170–171.

Hogy Rieder János egyetlen életben maradt, 1768-ban még a boglári háztartásához tartozó fiának élete hogyan alakult, arra nem tudunk elsőre válaszolni, mert a fiú eltűnt a szemünk elől: sem a házassági, sem a halálozási anyakönyvekben nem találtuk meg. Viszont azt tudjuk, hogy Nagytószegen 1794-ben elhunyt egy 40 éves férfi, bizonyos Ritter Jakab, akinek a nevéhez a bánáti község anyakönyveiben „geb. in Saar” (született Száron) bejegyzés került.²⁴ Ha végignézzük az 1754–55-ben Száron született emberek listáját, nincs közöttük Ritter vezetéknévű, így nagy valószínűség szerint ez a név Rieder Jakabot takarja némi – a német neveknél gyakran előforduló – anyakönyvi elírással.

Megállapíthatjuk tehát, hogy nagy valószínűséggel Rieder János három gyermeke is ugyanabba a messzi bánáti faluba vándorolt tovább Boglárról. Vagyis ennek a sváb családnak két egymást követő generációja három magyarországi falu török idők utáni újjászületésében is tevékeny szerepet játszott, hiszen a Rieder család tagjai Szár és Boglár után Nagytószeg 1770-től kezdődő betelepítésének folyamatában is részt vettek telepesként.²⁵ Bizonyára Rieder János boglári házasság örökölt vagyonra egyik gyermekének sem lehetett vonzó perspektíva a bánáti lehetőségekkel, a rendszerint kiváló földeken kimért jobbágytelkekkel és a telepések érkezése előtt már felépített, új házakkal szemben.²⁶ A Rieder családban így már legalább két egymást követő generáció számára írta felül a gazdasági szükségszerűség a család és a szülőföld iránti esetleges érzelmi kötődést. Mindhárom gyermek bánáti elköltözését már csak Margit asszony érthette meg. Rieder János 1771 szeptemberében, 61 éves korában, meghalt Bogláron.²⁷

Vajon hogyan értékelhette utolsó napjaiban életét a német telepes, aki a zsúfolt Rajna-vidék környékéről, Európa kereskedelmi ütőere mellől elindult, és ezer kilométerrel keletebbre elvadult magyarországi föld feltörésébe kezdett? Mindesetre az életéről mesélő csekély forrásanyagunkból az látszik, a telkes jobbágyból lett zsellér álma felemásan teljesült, az általa teremtetett új haza nem tudott hosszú távon minden utódjának otthont nyújtani. Gyermekei valószínűleg többre vágytak, és talán ő maga is ösztönözte őket a továbbvándorlásra, hiszen így remélhette, hogy értelmet nyer életének nagy vállalkozása. A Rieder család történetéből egyértelműen látszik, hogy az 1760-as évekbeli szári demográfiai regresszió okait kutatva számolnunk kell a bánáti sváb telepítések elszívó hatásával is.

Wiest Antal népes háztartásai

Wiest György a württembergi Hechingen településhez tartozó Weilheim nevű faluból érkezett Vörösvárra. Itt mint kerékgyártó és ács iparost írták össze még az 1690-es években. Élete során két felesége is meghalt már, amikor 1697 augusztusában Vörösváron harmadszor megnősült.

²⁴ Erre egy, a 18. századi szári anyakönyvi adatokból készült családkönyv hívta fel a figyelmünket. *Stefan Stader – Tarnai Péter: Die deutschen Familien von Saar-Szár im Schildgebirge in Ungarn 1737–1800.* (Schriftenreihe zur donauschwäbischen Herkunftsforschung, Band 19.) Boscolo&Königshofer, Karlsruhe 1989. 137.

²⁵ Nagytószeg szócikk. *Reiszig Ede: Torontál vármegye községei.* Kieg. Vende Aladár. In: Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszki Samu. Bp. 1911.

²⁶ *Gerhard Seewann: A magyarországi németek története I. A kora középkortól 1860-ig.* Bp. 2015. 213–214.

²⁷ MNL OL Mikrofilmtár A0597 Vértesszalók római katolikus anyakönyvei.

Feleségül vette Wingert Borbálát, aki Badenből a svájci határ mellett fekvő Hilzingen település Binningen nevű községéből jött Magyarországra. Az ő ötödik gyermekükként született meg Wiest Antal 1710. május 5-én Vörösváron.²⁸

A fiú 1732 februárjában kötött házasságot Vörösváron Steckl Mária Magdolnával, akitől még a Pest megyei településen hat gyermeke született. Ebben az időben már javában zajlott Szár betelepítése, így valószínűleg Wiest Antalék is hallottak a lehetőségről, és egy esetleges új háztartásalapítás küszöbén vélhetően el is gondolkodtak a szári alternatíván. Viszont egyelőre nem mozdultak, talán várták a híreket a Szárra költözők sorsáról. 1745-ben még biztosan Vörösváron éltek. Ekkor Wiest Antal már önálló nukleáris háztartás vezetője volt.²⁹ Gyermekei közül Mátyás (akkor 8 éves), Simon (7), Anna Mária (4), Magdolna (3) és Katalin (1) élt a családban. Velük és feleségével együtt tehát Wiest Antal egy hétfős háztartást vezetett ekkor. Ez bizonyára egyfajta presztízszt jelentett a családfőnek, de a háztartás-összetételből arra következtethetünk, hogy lényegében egyedül kellett ellátnia a gazdaság munkálatait. Ha Mátyás és Simon már sokat segédkezett is, a gyermekek életkorukból kifolyólag még nem lehettek képesek hosszú távon komoly fizikai igénybevételt és felelősséget jelentő munkák elvégzésére. A feleség, Mária Magdolna idejének és teendőinek nagy részét pedig tulajdonképpen a házasságkötés óta a terhesség, a szülés, a szoptatás és a csecsemőgondozás egyéb feladatai tették ki.³⁰ Bár ismerjük Bél Mátyás korabeli mondatait, miszerint a korban a nők „nemritkán már 15 évesen a szülés után talpon vannak [...] egyik kezükben csecsemőt tartanak”, és úgy dolgoznak,³¹ mégis azt gondoljuk, hogy ha nem is teljes, de mindenképp részleges és tartós munkaerő-kiesést jelentett a Wiest-háztartás számára Mária Magdolna rendszeres teherbeesése. Ha tehát a népes család csak Wiest Antal állandó munkaerejére támaszkodhatott, akkor feltételezhetjük, hogy nem volt módja vagy lehetősége olyan méretű és értékű gazdaságot birtokolni, amelyet a több szolga, illetve ifjú felnőtt gyermek munkaerejét alkalmazó vörösvári háztartásoknak. Úgy sejtjük, Wiest Antal szegény ember volt.

Ha ez igaz, nem csodálkozhatunk azon, hogy végül otthagyta Vörösvárt, és Szárra költözött. Valamikor 1745 és 1747 között jöttek el a Pilisből, és költöztek a Vértes lábához, ugyanis az 1746–47. évi szári összeírásban már szerepel a háztartásuk. Wiest Antal Száron rögtön a legnépesebb falubéli gazdasági egység élére került: 13 fő lakott náluk egy fedél alatt. Övé volt az egyik az 1746–47. évi összeírás hat kiterjesztett háztartása közül. Az 1746–47. évi szári lélekösszeírás készítője a Vörösváron született gyermekek közül már csak hármat, Simont, Magdolnát és Katalint találta ekkor a háztartásban,³² amelybe Antal ezúttal szolgálkat is fogadott: a 20 éves Veber Andrást és a 18 éves Niehtflinger Margitot. Az összeírás időpontjában

²⁸ Keszler, R.: Ortsfamilienbuch i. m. 626.

²⁹ Igaz Weiß Antal néven, felesége Stöckel Mária Magdolnaként. SzfvPL–I.2.–No. 117AB/kk. Az 1745. évi pilis-vörösvári lélekösszeírás.

³⁰ Faragó Tamás: Bevezetés a történeti demográfiába. Bp. 2011.

³¹ Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján. Bp. 1984. 464.

³² Ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy például a még Vörösváron született Mátyás nevű fiuk elhunyt volna. Nem találtuk meg a vörösvári halotti anyakönyvekben, a vonatkozó szári matrikulák pedig ekkor még nem indultak el. Elképzelhető, hogy más – nem szári – családhoz adták szolgálkatot teljesíteni.

velük élt továbbá két lakó: a 64 éves Orthlieb János, aki akkor a falu legidősebb embere volt, és az 54 éves Fischerné Salome.

1. táblázat: Wiest Antal háztartása az 1746–1747. évi összeírás szerint

A háztartás tagja	Státusa a háztartásfő szempontjából	Életkora
Wiest Antal	háztartásfő	34
Magdolna	felesége	30
Simon	fia	9
Magdolna	lánya	5
Katalin	lánya	3
Krisztina	lánya	4 hónap
Veber András	szolga	20
Niethflinger Margit	szolga	18
Orthlieb János	együtt lakó	64
Fischerné Salome	együtt lakó	54
Ferenc	Salome fia	15
János	Salome fia	11
Kinga	Salome szolgája	16

A két idős ember egymáshoz és a háztartásfőhöz való viszonya ismeretlen, de könnyen elképzelhető, hogy Wiest Antal Orthlieb János gazdaságát vette át. Az idős férfi ugyanis két évvel korábban még háztartást vezetett Száron Anna Mária nevű feleségével, gyermekük pedig nem volt.³³ Orthlieb János 1746-ban megözvegyült,³⁴ és az 1746–47-es összeírásban már csak mint lakó szerepel Wiestéknél. Talán az 1746-ban egyedül maradt Orthlieb Jánosnak éppen kapóra jött, hogy Wiest Antal és családja Szárra érkezett: gazdaságának átruházásáért cserébe gondoskodást kapott életének utolsó éveire.³⁵ Ha ez valóban így történt, érthető a szolgák gyors megfogadása: Wiest Antal Száron jelentősnek számító birtokot kapott. Orthlieb János földműves vagyona ugyanis az 1737. évi összeírás szerint nem volt elhanyagolható: 1/4 telek, két-két ökör és tehén, egy ló.

Fischerné Saloméról sem ad közelebbi információt az 1746–47. évi összeírás. A szári családkönyv adatbázisa alapján annyi megállapítható, hogy a faluban már az összeírás előtt betelepült özvegyasszonyról van szó, akinek a férje Fischer Ferenc volt, és még 1746 előtt meghalt.³⁶ Arról, hogy hogyan került az új vörösvári telepes háztartásába, milyen kapcsolatban

³³ SzfvPL–I.2.–No.117AB/ee. Az 1745. évi lélekösszeírás.

³⁴ Stader, S. – Tarnai P.: Die deutschen Familien i. m. 124.

³⁵ Tafferner, A.: Die ersten Kolonistenfamilien i. m.

³⁶ A családnév az 1737. évi listán már szerepel. Ezek alapján azt tudhatjuk, hogy bizonyos Fischer Bernát Bambergben hajóra szállt telepes 1734-ben érkezett Szárra. Akár az ő felesége is lehetett Salome, hiszen sokszor láttuk már, hogy a duplikált keresztnévek kapcsán gyakran „lemaradtak” nevek a beíráskor. A szári és bicskei születési anyakönyvekben Salome két fiának adatait nem találtuk meg. A Stader–Tarnai-féle családkönyv valószínűleg

volt Orthlieb Jánossal, nem tájékoztatnak feltárt forrásaink. Az 1746–47-es összeírás idején az asszony két fia még a Wiest-háztartással élt, és valószínűleg munkájuk már jól hasznosult a gazdaságban: Fischer Ferenc 15, Fischer János 11 éves volt. Az összeírás szerint az ő szolgálóleányuk volt az akkor 16 éves Kinga.

Bár Salome és Orthlieb János tudomásunk szerint nem házasodott össze, az sem kizárható, hogy a két – a korban idősnek számító – özvegyember számára a másik fontos lelki támaszt jelentett az elvesztett társ helyén. Mindenesetre napjaik ebben a gyökeresen megváltozott új rendszerben, a valószínűsíthetően lármás, zsúfolt házban biztosan nem teltek unalmasan. Azt, hogy a megelőző legalább tíz évet egy saját gyermek nélküli apró, nukleáris családban eltöltő Orthlieb János hogyan alkalmazkodott a hirtelen megváltozott, nagycsaládos környezethez, a vörösvári jövevényekhez, nem tudhatjuk. Életének utolsó útjára 1753 júliusában kísérték. Hogy mennyire öregnek tarthatták a faluban, mutatja, hogy a temetése napját közlő anyakönyvi rovat mellé 94. életévet írt a bejegyző!³⁷

Időközben Wiest Antalnak és Magdolnának újabb gyermekei születtek. A következő fiú, György a születése után nem sokkal meghalt, 1749 áprilisában.³⁸ Szinte napra pontosan egy év múlva megszületett az újabb utód, akit szintén Györgynek neveztek el. Őt követte még egy fiú 1751 júliusában, akinek a Mátyás nevet adták. Ebből feltételezhetjük, hogy a történetünkben korábban szereplő Mátyás – legkésőbb ekkorra – biztosan meghalt. 1754 januárjában aztán Mária Magdolna 39 évesen életet adott utolsó közös gyermeküknek, Margitnak. Wiest Antal felesége tehát 1734 és 1754 között – 20 év alatt – 11 alkalommal szült. Esetére nézve valószínűleg helytálló Faragó Tamás megállapítása, miszerint „*a termékeny nők [...] fel lehettek arra készülve, hogy életükből legalább két évtizedet a szaporodás jegyében fognak eltölteni; házasságuk első felében húszegynéhány évig szinte el kellett felejteniük, hogy valaha is menstruáltak*”.³⁹

Viszont életútja szöges ellentéte mindannak, amit a magyarországi németek nyugat-európai jellegű házasodási és gyermekvállalási modellje kapcsán néhány település esetében láttunk.⁴⁰ Mária Magdolna korán, 16 évesen ment hozzá akkor 21 éves férjéhez, és sok gyermeket hozott a világra. Ha elfogadjuk Peter Laslett megállapításait a korabeli nők szerepéről, a

núleg Salome halálának szári temetési bejegyzéséből (1758. március 5.) következtetett egykori férje nevére, ami ott Fischer Ferencként került bejegyzésre. Az 1745. évi lélekösszeírásban már nem szerepel Fischer családnevű háztartásfő, a faluban pedig a dokumentum szerint nem lakott Salome nevű ember. MNL OL P 198–XIX–296. 1737. évi összeírás; MNL OL Mikrofilmtár A0411. Bicske római katolikus anyakönyvei. MNL OL Mikrofilmtár A0472. Szár római katolikus anyakönyvei.; *Stader, S. – Tarnai P.*: Die deutschen Familien i. m. 188.; SzfvPL–I.2.–No.117AB/ee. Az 1745. évi szári lélekösszeírás.

³⁷ Persze – mint minden bejegyzésnél – egyszerű elírásról is lehet szó. Bár árulkodó, hogy ezt a kiugróan és valószínűtlenül magas életkori adatot később sem javították át. MNL OL Mikrofilmtár A0472. Szár római katolikus anyakönyvei.

³⁸ Csak a halálozási ideje maradt fenn (1749), de mivel két évvel korábban született Krisztina, így vélhetően nem érte meg György a második születésnapját. MNL OL Mikrofilmtár A0472. Szár római katolikus anyakönyvei.

³⁹ *Faragó Tamás*: Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In: Magyar néprajz nyolc kötetben. VIII. kötet. Társadalom. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Szerk. Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós Akadémiai Kiadó, Bp. 2000. 409.

⁴⁰ Gondolunk itt elsősorban a magyarországi viszonylatban késői házasságkötésre. *Őri P.*: A demográfiai viselkedés i. m. 247–275., *Faragó Tamás*: Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki birtokos paraszti háztartások 1745–1770 között. (Történeti Statisztikai Füzetek 7.) Bp. 1985. 53–55.

gyermek születésének fontosságáról, akkor Mária Magdolnát sikeres feleségnek könyvelhette el a környezete.⁴¹ Nemcsak a szülések nagy száma, hanem a gyermekek védelmének viszonylagos hatékonysága is komoly teljesítmény volt a korszakban: a 11 gyermekből hat biztosan élt még az 1750-es évek második felében is. Így a fiatal felnőtté váló gyermekek már jelentős munkaerőforrást biztosítottak a Wiest-gazdaság számára, amely a Csajanov-féle ciklusok terén valószínűleg a csúcsteljesítmény közelében járt ekkor.⁴² Mária Magdolna házasságának utolsó két esztendejét már nem tarkította gyermekáldás, 1756 februárjában, 40 éves korában hunyt el Száron. Az időpont alapján elképzelhető, hogy éppen egy újabb, idősebb kori terhesség, esetleg elvetélt szülés közben.

Wiest Antal elveszítette társát, akivel két településen két háztartást is alapított. Az együtt töltött 24 évnyi házasságuk elmúlása felett érzett gyász viszont nem tarthatott sokáig, és semmiképp sem tehetette zárkózottá a másik nem iránt: egy év múlva egy új feleség jelent meg az oldalán forrásaikban. Méghozzá egy általunk már megismert személy. Az új feleség a háztartásban már legalább egy évtizede szolgáló Kinga lett, aki az 1757. évi összeírás szerint 27 évvel fiatalabb volt Antalnál.

Mi vezethette az idős Wiest Antalt erre a gyors és meglehetősen furcsa házasságkötésre? Nehéz ezt – a korban nem ritkán mindenekelőtt elsőbbséget élvező – gazdasági indokokkal magyarázni, hiszen a háztartásnak nem volt sürgősen szüksége az örökséget továbbvivő potenciális jelöltre vagy jövőbeli új munkaerőre. Antalnak a felnőttkor küszöbén álló gyermekei voltak, szolgálkat sem kellett már fogadnia. 14 és 12 éves lányai pedig felelős nővérként láthatták el kisebb testvéreik gondozását. Ráadásul Wiest Antal számára sem rangbéli emelkedést, sem vagyoni bővülést nem eredményezett az új házasság: egy szolgálóleányt vett el – méghozzá a saját háztartásából. Nyilván mindezek mellett fontos volt, hogy a férfinak társa legyen idősebb korára. Antal új házasságkötését talán az első felesége halála utáni rövid időbeli távolság és a nagy korkülönbség teszi igazán szokatlanná.

Mi állhatott a háttérben? A biológiai szükségletek, a szexuális vonzalom felülírták a gazdasági racionalitást és az erkölcsiséget? Ezt nem tudhatjuk pontosan. Kinga csakhamar életet adott első közös gyermeküknek, Józsefnek. Wiest Antal 12. gyermekének keresztelése (1757. február 14.) majdnem napra pontosan egy évvel első feleségének temetése után (1756.

⁴¹ Faragó T.: Nemzedékek i. m. 405–409.

⁴² Csajanov több ezer orosz parasztcsaládot vizsgálva állította fel elméletét, amelyben a háztartás tagjait alapvetően termelőkre és fogyasztókra osztotta. Ez alapján megfogalmazta, hogy egy adott háztartás az időben rendkívüli változásokat mutató egység volt. A kezdeti stádiumban ugyanis a megszületett gyermekek folyamatos gazdasági nehézségeket jelentettek a háztartásnak, mivel ott csak fogyasztóként jelentek meg. Eszerint a háztartás – változatlan körülmények között – az első 14 évében az életszínvonal tartós romlásával jellemezhető. A 15. életévének környékén aztán általában az elsőszülött gyermek is fokozatosan belépett a teljes értékű dolgozók közé, ezáltal a háztartás egyre kevésbé volt kitéve az esetleges munkaerőhiánynak, illetve a termelés egyre hatékonyabban folyhatott. Ez természetesen fokozottan igaz volt akkor, ha a többi gyermek is belépett a felnőtt munkavégzők közé. A háztartás gazdasági szempontból abban az életszakaszában érte el a csúcsteljesítményét, amikor a legmagasabb volt benne a felnőtt munkát elvégezni képes gyermekek száma. Amint a gyermekek megházasodtak, a fogyasztó–termelő arány újra némileg negatív irányba indult el. *Alexander Vasilevich Chayanov: The Theory of peasant Economy*. Szerk. D. Thorner, B. Kerblay, R. E. F. Smith. Homewood, Illinois. 1966.

február 16.) történt. Bár házassági anyakönyvek hiányában azt sajnos nem tudjuk, hogy a Kingával való házasságkötése pontosan mikor zajlott, de József születésekor már végbement, a gyermeket nem kellett törvénytelenként bejegyezni. József egyébként egészséges lett, megérte a felnőttkort, így bizonyára nem volt koraszülött. Vagyis – ha a születése időpontjától kilenc hónapot visszaszámolunk – megállapíthatjuk: Wiest Antal első feleségének halála után három hónappal már biztosan szexuális kapcsolatot létesített a szolgálólányukkal.

Azt nem tudhatjuk persze, hogy Kosztolányi Édes Annájához hasonló áldozatként vagy kölcsönös vonzalomként élte-e meg Kinga ezt a kapcsolatot, viszont arra utalóan vannak gyanús jelek, hogy már Mária Magdolna életében szorosabb viszony lehetett a háztartásfő és a lány között. Ezt többek között azért gondoljuk így, mert Kinga – ahogy fentebb láttuk – eredetileg Fischerék szolgálaként került a Wiest-háztartásba. Időközben az idősebb Fischer-fiú új háztartást alapított, az 1757. évi listán már feleségével, két kisfiával, öccsével és édesanyjával, Saloméval élt egy külön házban. Viszont Kinga Wiest Antal háztartásában maradt, nem követte Salomét. Továbbá 23-24 éves korára sem ment férjhez, nem hagyott fel a szolgálattal, mint ahogy azt rajta kívül a szári lányok majdnem mindegyike tette.⁴³

Wiest Antal második feleségével tehát egy nyolcfős háztartást vezetett Száron 1757-ben. Új felesége és idősebb élő gyermekei gyakorlatilag kortársak voltak. Talán az összeíró számára is szokatlan volt ez a helyzet, így egyedülálló módon külön feljegyezte a lap szélére, Kinga státuszának bejegyzéséhez, hogy „*feleség és minden gyermek mostohaanyja*”. Ebben a listában József még nem szerepel, így az összeíró az év februárjának dereka előtt járhatott a Wiest családnál.

2. táblázat: Wiest Antal háztartása az 1750–1760-as években a szári lélekösszeírások alapján

Az 1757. évi összeírás szerint			Az 1759. évi összeírás szerint			Az 1763. évi összeírás szerint		
A háztartás tagja	Státusza a háztartásfő szempontjából	Életkora	A háztartás tagja	Státusza a háztartásfő szempontjából	Életkora	A háztartás tagja	Státusza a háztartásfő szempontjából	Életkora
Wiest Antal	háztartásfő	51	Wiest Antal	háztartásfő	53	Wiest Antal	háztartásfő	57
Kinga	feleség	24	Kinga	feleség	26	Kinga	feleség	30
Simon	fia	16	Simon	fia	18	Simon	fia	22
Magdolna	lánya	14	Katalin	lánya	14	Katalin	lánya	19
Katalin	lánya	12	Krisztina	lánya	11	Krisztina	lánya	15
Krisztina	lánya	9	Mátyás	fia	7	Mátyás	fia	11
Mátyás	fia	5	Margit	lánya	5	Margit	lánya	9
Margit	lánya	3	József	fia	1,5	József	fia	6
						Erzsébet	lánya	4
						Éva	lánya	2

⁴³ 1757-ben 24 év felett mindössze három szolgálólány élt Száron. SzfvPL–I.2.–No.117AC/m. Az 1757. évi szári lélekösszeírás.

Úgy tűnik, Wiest Antalnak sikerült másodszor is olyan feleséget találni, akinek termékenysége nem lehetett panasza: folytatta családjának gyarapítását. 1758-ban megszületett Mihály, 1759-ben Erzsébet, 1761-ben Éva. A két lány megérte a felnőttkort, és Száron ment férjhez, viszont a fiú, Mihály, két hónaposan elhunyt.

Időközben Wiest Antal legidősebb lánya, Magdolna, valamikor 1757 után távozott a háztartásból. 1759-ben már Harmann János Gáspár oldalán találjuk, mint a község legfiatalabb feleségeinek egyikét (17 éves).⁴⁴ Magdolna folytatta tehát az édesanyja által követett mintát, ő is fiatalon ment férjhez, és később még édesanyjánál is több gyermeket szült, összesen 13-at. Az 1759. évi összeírás szerint férje szintén fiatal, 22 éves volt az esküvő idején. Wiest Magdolna a házasságkötés után elköltözött a Harmann családhoz, ahol 51 éves özvegy anyósa mellett férje öt testvére fogadta.

Magdolna távozása valószínűleg nem rengette meg alapjaiban Wiest Antal háztartásának gazdasági rendszerét, hiszen a lány munkáját a 14 éves Katalin és a 11 éves Krisztina már el tudta látni. Sőt Magdolna munkaereje már könnyen feleslegessé is válhatott a felnövekvő testvérek mellett, miközben ellátása továbbra is a háztartást terhelte. Így elképzelhető, hogy Wiest Antal a gazdasági racionalitás elveit is szem előtt tartva adta áldását a kapcsolatra, Magdolna „kiházásítása” akár tudatos apai stratégia eredménye is lehetett. A korai házasság a Harmann család részéről sem volt indokolatlan. Náluk a háztartásfő édesapa, Harmann János, 1755-ös halála készíthette a legidősebb fiút arra, hogy korán feleséget találjon magának, és rögtön átvehesse özvegy édesanyjától a háztartásvezetést. Ez így is lett. 1757-ben még az özvegyasszony, 1759-ben már az ifjú házas fiú volt a háztartásfő.

Közben Wiest Antal változatlanul vezette tovább háztartását az 1760-as években is. Életében egy lakóhelyváltásra kötelezte el magát, és úgy tűnik, ezzel meg is volt elégedve. Ez nem csoda, hiszen az 1768. évi urbárium szerint Szár község egyik legjelentősebb, 5/8-os birtokállományával rendelkező jobbágya volt. A helyi jobbágyok közül csak kettő – Schmidt Ádám és Ehmann Frigyes – használt ennél kicsivel nagyobb területet. Továbbá hat telkes jobbágnak volt pontosan ugyanakkora telki állománya, mint Wiest Antalnak.⁴⁵ Az 1768. évi urbáriumban szereplő többi 113 szári háztartásfő összességében mind kisebb birtokkal rendelkezett, mint Wiest Antal.

Mindezek ellenére annak nem szabott gátat, hogy fia, György elhagyja a települést. Ő egyike lett azoknak, akik a messzi Bánátba vándoroltak Szárról. 1772-ben már biztosan Garaboson élt, ott halt meg a felesége. Apja szári magatartásához hasonlóan azonban ő sem késlekedett: egy hónap alatt újraházasodott a Bánátban.⁴⁶ Emellett Wiest Antal és Kinga a boglári áttelepülőkkel is szoros kapcsolatba került, miután Kissinger Jánoséknál vállaltak

⁴⁴ Az összeírás szerint rajta kívül csak Kaster Jánosnak volt 17 éves felesége, a többi feleség mind idősebb volt a faluban.

⁴⁵ Ők Freész Ádám, Hasenfratz Tamás, Hertzsig György, Mayer András, Schibl András és Tilli András voltak. MNL FML IV.–3.–c Fejér Vármegye Közgyűlésének Iratai – Urbárium, Szár.

⁴⁶ *Stefan Stader*: *Sammelwerk donauschwäbischer Kolonisten VIII*. AKdFF, Sindelfingen. 2017. 274.

keresztstülőséget 1765-ben.⁴⁷ Wiest Antal rekonstruálható történetében tehát megjelenik kicsiben mindaz, ami a 18. századi szári népesség migrációját jelentősen befolyásolta: a vörösvári bevándorlás, a boglári áttelepülés és a bánáti kivándorlás.⁴⁸

Antal időközben szülőfaluját sem felejtette el, később is megmaradt a kapcsolata a vörösváriakkal. Ezt alátámasztó apró epizód húzódik meg egy anyakönyvi bejegyzés mögött: egy bizonyos Fleisné Anna úgy került 1760-ban a szári halotti matrikulába, hogy a neve mellé a „*Wörösvár*” bejegyzést írták a lakhely rovatba. Vagyis vörösvári lakosként halt meg Száron. Hogy kihez jött, kit látogathatott meg, a Wiest család történetét kutatva megtaláltuk: ő volt Wiest Antalék összes Vörösváron született gyermekének a keresztanyja. 14 évvel azok után, hogy a Wiest család elköltözött Vörösvárról, a keresztstülőnek még mindig fontos volt tehát rokonainak meglátogatása, és a kor szárazföldi közlekedési viszonyai között is vállalta a több mint 40 km-es utat, hogy lássa őket. Ha a kapcsolattartás más Vörösvárról Szárra érkező telepes család esetében is fennállt, feltételezhetjük, hogy a két település sváb kultúrája sokáig hatással volt egymásra, a két vidék – a Pilis és a Vértes – áruai és hírei jó eséllyel az egész 18. században cserélődtek.

A Vörösvárról érkezők egy ideig bizonyára Szár sváb társadalmán belül is szorosabb kapcsolatot ápoltak egymással. Egy helyről érkeztek, ismerték egymást korábbiól is, szokásrendszerük egymáshoz hasonlóvá vált, és valószínűleg már ugyanazt a – Vörösváron általánossá lett – német dialektust beszélték. Talán nem véletlen, hogy Wiest Antal kilenc Száron született gyermeke közül legalább hat keresztapjának azt a Hasenfratz Mátyást kérte fel, aki ugyan iparos zsellérként mind státuszában, mind foglalkozásában különbözött tőle,⁴⁹ de egyben megegyeztek: mindketten Vörösvárról érkeztek.⁵⁰

Arra nem találtunk jeleket, hogy élete delén túl Wiest Antalnak szándéka lett volna átadni hatalmát a helyi léptékben jelentősnek számító gazdasági egységében. Magdolna után Krisztina lánya is korán, 20 éves kora előtt kötött házasságot 1767 körül.⁵¹ Férje, Fischer Bernát rögtön maga mellé vette, az 1769. évi összeíráskor már külön háztartásban, az új férj háztartásfősege alatt élt. Anyakönyvi adataink hiányosságai miatt nem vállalkozhatunk annak megállapítására, hogy Wiest Antal új veje vajon rokonságban állt-e a korábban a háztartásához tartozó Fischerékkel. Mindenesetre, ha így volt, megint csak a gazdasági érdekeken alapuló kényszerházasságra gyanakodhatunk.

Ettől függetlenül Wiest Antal családja tovább terebélyesedett: gyermekei után unokái születtek sorra. Magdolna első hat gyermekét még láthatta Antal, akik közül öt biztosan megérte a felnőttkort, és Száron kötött házasságot. Krisztina két fiút szült még Wiest Antal életében,

⁴⁷ MNL OL Mikrofilmtár A0597. Vértesboglár római katolikus anyakönyvei.

⁴⁸ Vö. *Szijaártó M. István*: A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata. (Mikrotörténelem 7.) Bp. 2014. 243–244.

⁴⁹ MNL FML IV.–3.–c Fejér Vármegye Közgyűlésének Iratai – Urbárium, Szár.

⁵⁰ Vö. *Keszler, R.*: Ortsfamilienbuch i. m. 2007.

⁵¹ 1767 szeptemberében született az első gyermekük. Ekkor már biztosan házasok voltak. MNL OL Mikrofilmtár A0472.

az első egyéves korában meghalt, a második megérte a felnőttkort. Egyébként Magdolna két legidősebb gyermeke korábban született, mint Magdolna legfiatalabb testvére, Éva. Vagyis Wiest Antalnak voltak olyan unokái, akik idősebbek voltak saját gyermekénél. A másik felnőtt lányról, Katalinról nincsenek információink, az 1763. évi összeírás után eltűnt a forrásainkból. Feltehetően másik településre ment férjhez.

Wiest Antal valószínűleg élete utolsó évéig aktív földműves munkát végzett, ő volt a háztartás feje.⁵² Még Vörösváron született, legidősebb életben lévő fia, Simon feltűnően sokáig nem házasodott meg. Ha Magdolna és Krisztina korai házasodásában az apai ráhatás lehetőségét is felvetettük, akkor ezt Simon házasságghalasztó magatartásakor sem szabad elfelejtenünk. Ha valóban létezett apai stratégia, a fiú esetében ez a következő lehetett: amíg a legidősebb gyermek, a felnőttkorban lévő Simon nem kísért oltár elé senkit, addig munkaereje a háztartásban, a gazdaság vezetése pedig apja kezében marad. Amint házasságra lép, az apa – a fenti szári példákban kiindulva – döntéshelyzetbe kerül: vagy rövid időn belül átadja hatalmát, vagy kénytelen megválni az új háztartásba kerülő fiától.

Elképzelhető persze az is, hogy Simon olyan testi vagy lelki fogyatékossgal élt, amely ellehetetlenítette házasságkötését. Ezt nem tudhatjuk. Mindenesetre furcsa, hogy Wiest Simon már 29 éves volt, amikor beköszöntött a 1768-as év, és még mindig nem vett el senkit feleségül, holott – ahogy fentebb említettük – tulajdonképpen „gazdag” fiúnak számított a faluban. Az 1757. évi korszerkezet-elemzésünk alapján tudjuk: akkor Száron 24 éves kor felett nem élt gyermek státusban egyetlen fiú sem a háztartásokban, mindenki megházasodott már. Arról, hogy Simon nőtlensége milyen mértékben volt köszönhető az apai hatásnak, csak feltételezéseink lehetnek. A házasságkötésre végül sohasem került sor: Simon az év márciusában meghalt.

Wiest Antal számára ez komoly törést jelenthetett, de gazdaságát képes volt továbbvezetni, még 1769-ben is a háztartásfők között írták össze. Éva volt Wiest Antal 15. gyermeke, az utolsó a sorban. A lányt fiatalon elkerülték a halálos betegségek, felcseperedését, iskoláskorba lépését édesapja még nyomon követhette, de felnőtté válásának éveiben már nem lehetett mellette. Wiest Antal 1769 októberében, 59 évesen hunyt el Száron. Élete utolsó nyolc évében már nem született gyermeke, pedig harmincas éveiben járó felesége, Kinga mindvégig vele élt.⁵³ Háztartásának önállósága megmaradt, valószínűleg 1774 körül, de legkésőbb 1778-ra vette át Mátyás.

Úgy tűnik tehát, hogy amíg Rieder Jánost élete alkonyán több szomorú lelki és gazdasági esemény érte, addig Wiest Antal alapvetően sikeres maradt. A két férfi a szári társadalom két különböző, származási hely alapján elkülöníthető csoportjában foglalt helyet, és az odatarozásukat komasági kapcsolataikkal is erősítették. Ez persze nem feltétlenül jelentett éles törésvonalat a sváb faluban, ugyanakkor jól látszik: a két gazda eltérő örökítési stratégiát is követett.

⁵² Az 1769. évi összeírás még a háztartásfők között jelöli. SzfvPL–I.2.–No.117AD/u. Az 1769. évi szári léleköszeírás.

⁵³ Az anyakönyvben a temetési bejegyzésénél még szerepel Kinga mint a feleség neve. MNL OL Mikrofilmtár A0473. Szár római katolikus anyakönyvei.

Rieder János rögtön az első gyermekének házasságkötése után átadta a gazdaság vezetését, ám Wiest Antal ezt – a magyarországi németekre egyébként jellemző⁵⁴ – gesztust nem tette meg. Emellett Wiest számára bővebben állt rendelkezésre ingyenes, felnőtt munkaerő, és némileg nagyobb földön is gazdálkodott, mint ahogy az Rieder János esetében elmondható. Persze nem tudunk olyan tényezőt megnevezni, amely kizárólagos kulcsa lehetett a korban a biztos anyagi háttér, az elviselhető életfeltételek megteremtésének. Személyes világukról ítéletet alkotni nehéz: a szerencse mindkét sváb telepes életében is forgandónak bizonyult, ők mégis bátran merték vállalni az élet új kihívásait. Vállalkozó szellemiségű gazdasági lépéseik, mobilitási hajlandóságuk, alkalmazott törzsörökösödési rendszerük viszont jól megragadható, és tipikusnak tekinthető a 18. században Száron élt sváb gazdák magatartását illetően.

⁵⁴ A sváb háztartásokban a hatalomátadás rendszerint ugyan nem feltétlenül az első gyermek házasságkötése után történt, de alapvetően korán, még az apa életében végbement. Lásd erről például: *Mattyasovszky Miklós*: Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás. Eggenberger, Bp. 1904. 7–28. és 302–317., ill. *Husz Ildikó*: Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében. 2002. 86–113.

Hiába Krisztina

A BEREGI FŐESPERESSÉG VALLÁSI MEGOSZLÁSA A 19. SZÁZADBAN

Bevezetés

A Bereg vármegyei Beregi Főesperesség területe nemzetiségi szempontból színes képet mutatott már a 19. században is. Ezt a tényt figyelembe véve feltételezhetjük, hogy a térség vallási szerkezete is heterogén. A megye területén négy nagyobb vallás (görögkatolikus, római katolikus, református és zsidó vallás) és számos kisebb felekezet gyakorlói éltek és élnek viszonylagos harmóniában.

A kutatás célja a 19. századi Bereg vármegyéhez tartozó Beregi Főesperesség vallási szerkezetének vizsgálata a Szatmári Egyházmegye sematizmusai alapján. A kutatás adatbázisát az 1838., 1864., 1874., 1904., 1909. és 1913. évi sematizmusok adták, amelyek elérhetők a Szatmári Római Katolikus Egyházmegye digitális könyvtárában. Ezeket vizsgálva egy évszázad folyamatai követhetők nyomon demográfiai, vallási, etnikai adatok alapján, de az iratok jelentős információkat közölnek a plébániák papjairól, kántortanítóiról, egyházi iskoláiról és templomairól is. A sematizmusok jellemzője, hogy egy adott egyházmegyét illetően az egyházi adminisztráció felépítéséről, az egyházmegyei intézményekről és vezetőikről legalapvetőbb információkat rögzítik. Főesperesi és esperesi kerületenként veszik számba a parókiákat és filiákat, az azokban lévő templomokat és azok titulusait. Munkánk folyamán tehát elsősorban az egyházmegyei sematizmusokra hagytuk.

Az 1804-ben létrehozott egri érsekséghez tartozó Szatmári Egyházmegye részét képezte a Beregi Főesperesség is.¹ A Szatmári Egyházmegye alapítása idején a Beregi Főesperesség területén csak négy plébánia volt, amelyek még a 18. század folyamán szerveződtek újjá. Ilyen volt a munkácsi (1712-ben), a beregszászi (1715-ben), a mezőkaszonyi (1750-ben), a bárdházi (1773-ban), illetve 1788-tól Felső-Schönbornban (mai nevén Felsőkerepec) helyi káplánság volt.² A 19. század folyamán további négy plébánia alakult a főesperességen belül: 1806-ban Sárosorosziban, 1807-ben plébániai rangra emelték Felső-Schönbornt, 1836-ban létesült plébánia Márokpapiban, majd 1863-ban a nagy területi kiterjedéssel bíró munkácsi plébániából kiszakítva létrejött a tövisfalvai (mai nevén újtövisfalvai) plébánia.³

¹ A szatmári Püspöki Egyházmegye emlékkönyve fennállásának századik esztendejében. Schematismus centenarius 1804–1904). Szatmár 1904. 181–202. <https://bibliothecalorenziana.ro/sematizmusok-torteneti-munkak/>, letöltés 2020. nov. 17.

² Lehoczky Tivadar: Beregvármegye monographiája. I–III. Ungvár 1881. II. 11.

³ A szatmári Püspöki Egyházmegye emlékkönyve i. m. 180.

Bereg vármegye és a főesperesi kerület nemzetiségi, felekezeti megoszlása a 18. század végétől a 20. század elejéig

Az 1780–1835 közötti időszak

Bereg vármegye a Magyar Királyság északkeleti határszélén, az 1241-es tatárjárás után felbomlott Árpád-kori Borsova vármegyének a Tiszától keletre fekvő részén alakult.⁴ A terület népessége a 18. század végén és a 19. század első felében az 1. számú táblázatban foglalt adatok szerint alakult, ez alapján folyamatos növekedés figyelhető meg. 1252

Év:	1785/86	1819	1827	1847
Népesség száma (fő):	67 358	83 649	111 049	125 962

1. számú táblázat: Bereg vármegye népessége 1785–1847⁵

II. József (1780–1790) intézkedései által jelentősen megváltozott az ország közigazgatási beosztása, a megyéket tíz kerületbe sorolták. Ennek tudható be, hogy az első magyarországi népszámlálásban, az 1784–1787. évi országos összeírásban Bereg és Ugocsa megyék lakosságának adatai összesítve szerepelnek. Ezen adatközlés szerint az 1787. évben Bereg és Ugocsa megyék lakosságának összesített száma: 90 490 fő volt.⁶ Azonban jelentős eltérést mutat a Magyarország történeti statisztikai helységnévtára⁷ című kötetben megjelent, Takács Péter által összeállított adatsor, amely a II. József korabeli népszámlálás, Magda Pál, Ludovicus Nagy és Fényes Elek adatai alapján készült (1. számú táblázat) és az első magyarországi népszámlálás 1960-ban megjelentett adatai között. Az utóbbi szerint 1784–1787-ben Bereg vármegye tényleges népessége 33 835 fő volt, Takács Péter adatsorában azonban ennél több mint a kétszeresével több szerepel. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy az 1784–1787 közötti időszakot átölelő összeírásnál a forrás „eredetileg is hiányos volt: az összesítésből 43 helyiség adatai hiányosak.”⁸

A népesség- és etnikai viszonyok változását tekintve kiemelkedő jelentőségűek a vármegyében lezajlott magánföldesúri és kincstári telepítések, amelyek nagymértékben hozzájárultak a 18. század végi és a 19. század eleji népességszám-növekedéshez.⁹

A vidék 1826–1827. évi vallási megoszlásának állapotát Ludovicus Nagy felmérésének adataiból ismerhetjük meg, amely alapján a következő adatsort állíthatjuk fel: a római és

⁴ A vármegye közigazgatási határai: északnyugatról Ung vármegye, északról Galícia, keletről Máramaros vármegye, délről Ugocsa és Szatmár, délnyugatról pedig Szabolcs vármegye. Magyarország történeti statisztikai helységnévtára – 16. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. Szerk. Dr. Kovacsics József. Bp. 2000. 19.

⁵ Uo. 32.

⁶ Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Szerk. Danyi József – Dávid Zoltán. Bp. 1960. 26.

⁷ Magyarország történeti statisztikai helységnévtára i. m.

⁸ Az első magyarországi népszámlálás i. m. 23.

⁹ Uo. 31.

görögkatolikus hívek száma 67 255 fő, evangélikus és református hívek száma 37 141 fő, az izraelita vallásúaké pedig 2 131 fő.¹⁰

Bereg vármegye 19. századi demográfiai változásáról pontos információkat közöl Lehocky Tivadar történész, néprajzkutató a *Beregvármegye monográfiája* című munkájában. Kutatásai szerint 1786-ban a vidéken 65 839 keresztény, 1519 zsidó élt, vagyis összesen 67 358 lélek. A következő, 1805. évi összeírás alapján a népességszám kismértékű csökkenése mutatható ki, ekkor 65 069 volt az összlakosság. A felekezetek megoszlását az 1832. évi adatok vázolják: összesen 91 562 lélek volt, amelyből katolikus 52 632 fő, református 23 142 fő, evangélikus 150 fő és 4146 fő zsidó.

Az adatok vizsgálata során láthatjuk, hogy a római és görögkatolikus vallást követők összesítve vannak feltüntetve. Az 1835. évi összeírás kiemelőbbé abból a szempontból, hogy Lehoczky Tivadar ebben az évben már külön jelöli a római katolikus és a görögkatolikus felekezetűek számát. Ennek alapján a görögkatolikus felekezetűek száma ekkor 63 708 fő, a római katolikus vallást követők száma 7 805 fő, református 18 751 fő, evangélikus 577 fő és 4076 fő zsidó felekezetű (összesen: 94 917 fő) volt.¹¹ Az 1835-ös összeírásból következtethetünk arra, hogy 1832-ben is a görögkatolikus felekezetűek adták a többséget.

Az 1832. évi összeírást az 1826–1827. évvel összevetve Bereg vármegye lakosságszámának csökkenése (14 965 fővel) figyelhető meg, amely valószínűleg az 1831. évi kolerajárvány pusztításával állhat összefüggésben. A járvány 1831 nyarán érte el Magyarországot,¹² és Zemplén, Bereg, Máramaros, Ugocsa, Szatmár és Szabolcs vármegyékben szedte első áldozatait.¹³ Bereg vármegyében 1831. július 1-jén regisztrálták az első megbetegedést.¹⁴ A kolerában elhunytak összlétszáma a helytartótanácsi jelentések alapján országszerte 238 641 főt tett ki, ebből Bereg vármegyében 680 fő, Ung vármegyében 1877 fő, Máramaros vármegyében 468 fő, Ugocsa vármegyében 110 fő, Szatmár vármegyében 866 fő halt meg kolerában.¹⁵ A nagyszámú népességfogyást a szakirodalom elsősorban a kolerajárvánnyal hozza összefüggésbe, azonban a számadatok nem egyeznek, más magyarázattal viszont eddig még nem találkozunk. A járványt követő években, 1835-től ismét növekedésnek indult a népesség száma.

¹⁰ Uo. 34.

¹¹ Lehoczky T.: Beregvármegye i.m. I. 428.

¹² Dancs György: Az első kolerajárvány elleni védekezés kezdeti sikerei 1831 elején Északkelet-Magyarországon In: Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LXXI. Történeti tanulmányok XXVII. Szerk. Bárány Attila. Debrecen 2019. 94. https://dspace.kmf.uz.ua/jspui/bitstream/123456789/1009/4/ACTA_DEBRECEN_DancsGyorgy.pdf letöltés 2021. febr. 22.

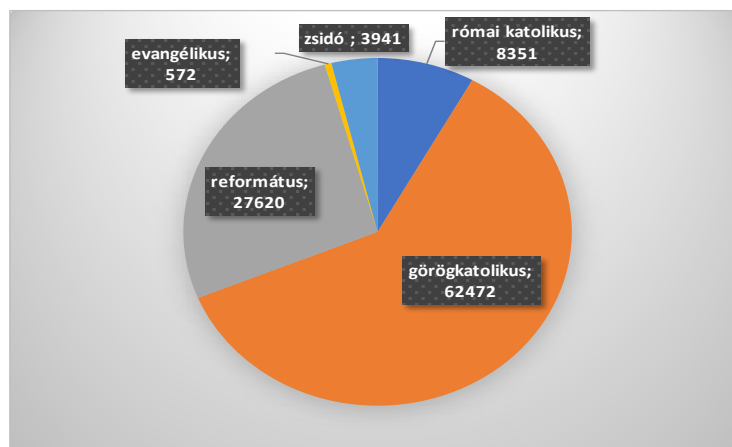
¹³ Horváth Gyula: A pesti kolera-lázadás 1831-ben. In: Tanulmányok Budapest Múltjából X. Szerk. Némethy Károly –Budó Jusztin. Bp. 1943. 219. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_BPTM_TBM_10/?pg=4&layout=s letöltés 2021. febr. 22.

¹⁴ Dancs Gy.: Az első kolerajárvány i. m. 94.

¹⁵ Kárpátalja története. Örökség és kihívások. Főszerk. Dr. Csátary György. Beregszász–Ungvár 2021. 266.

Az 1835–1869 közötti időszak

Az 1838. évi római katolikus sematizmus alapján a vizsgált beregi főesperességhez tartozó plébániák összesített lakosságának száma 102 956 fő volt. A teljes népesség vallási megoszlásának adatait az 1. számú ábrán mutatjuk be.

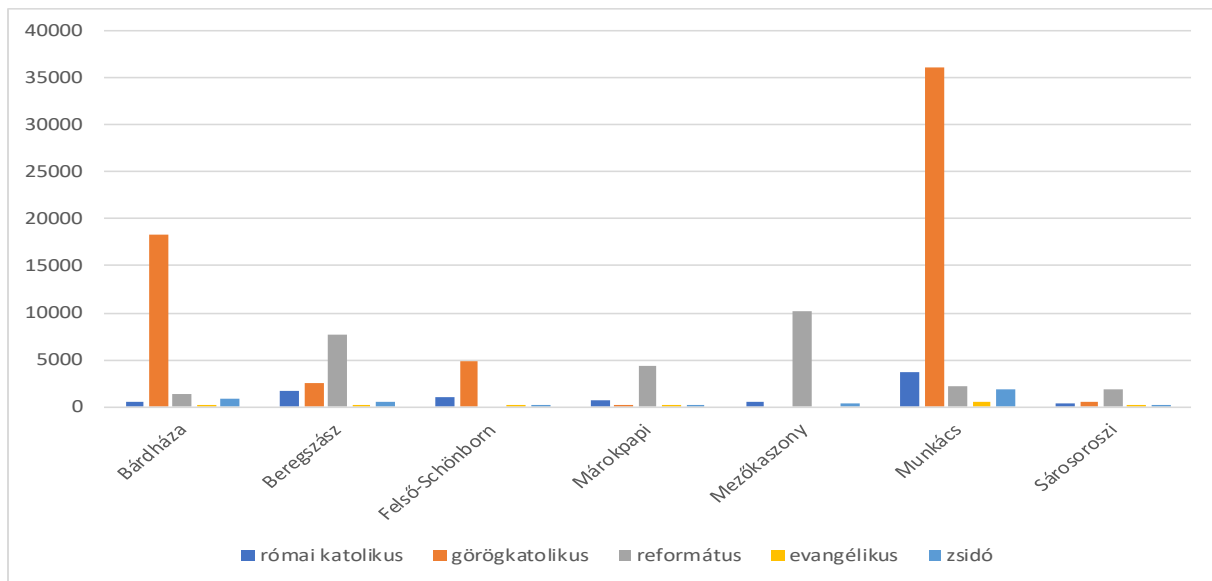

1. számú ábra: A beregi főesperesség plébániáinak vallási megoszlása 1838. évben 1.¹⁶

Amint az az ábrán is látható, az esperességben a görögkatolikus vallás volt abszolút többségben, illetve kiemelkedik még a református (26,83%) vallás. Ezt a két felekezetet követik a római katolikus (8,11%) és a zsidó hitvallást követők (3,83%), akik mind százalékarány, mind területi eloszlás tekintetében lényegesen elmaradnak a két nagyobb egyház létszámától. Az evangélikus vallás gyakorlóinak az összlakosságból való együttes részesedése még az 1 %-ot sem haladta meg.¹⁷ A korábbi, 1835. évi adatokat összevetve az 1838-es évvel, az alábbi következtetéseket vonhatjuk le: a görögkatolikus felekezetű hívek számának csökkenése (1236 fővel) figyelhető meg, 1838-ban 62 472 keresztény hívőt regisztráltak. A római katolikus felekezetűek száma – a görögkatolikusokkal ellentétben – növekedett e három év alatt, mégpedig 586 fővel, vagyis 1838-ban 8391 lélek volt a térségben. A legjelentősebb növekedés (8869 fővel) a reformátusok körében látható, mégpedig 27 620 fő. Az evangélikusok és az izraeliták esetében az 1835. évi adatsor szerint nagyon alacsony csökkenés látható, 1838-ban az evangélikus vallást követők száma 572 fő, a zsidó vallásúaké pedig 3941 fő volt.

¹⁶ Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Szathmariensis pro anno Jesu Christi 1838. i. m. 40–51.

¹⁷ Uo. 40–51.

2. számú ábra: A beregi főesperesség plébániáinak vallási megoszlása 1838. évben 2.¹⁸

Az arányértékek vizsgálata után meghatároztuk az egyes plébániákon a legnagyobb lakossági részaránnyal bíró felekezeteket is, amelyet a 2. számú ábrán láthatunk. Szükséges megjegyezni, hogy a plébániák területi és lakossági nagysága eltérő volt. A legtöbb filiával rendelkező plébánia – és ezáltal egyben a legnagyobb is – az a munkácsi volt, amelyhez 142 település tartozott. Ezzel szemben a legkisebb plébánia a sárosoroszi volt négy filiával, a márokpapi plébánia irányítása alá pedig nyolc község tartozott. A mezőkaszonyi plébániának tizenhárman leányegyháza, a beregszászi plébániának huszonnégy, a bárdházai plébániának harmincöt egyházközsége volt. Az adatsor szerint a legtöbb plébánián református többség figyelhető meg, mint Beregszászban, Márokpapiban, Mezőkaszonyban és Sárosorosziiban, a görögkatolikus vallás pedig Bárdházán, Felsőschönbornban és Munkácson dominált.

Fényes Elek felmérései alapján 1837-ben a vármegye népességének száma 109 632 fő volt, ami az 1838. évi sematizmus adatainál 6 676 fővel több. Nyelvi szempontból vizsgálva a lakosságot 1837-ben: 61 291 ruszin, 41 798 magyar, 2 531 német, 3 362 izraelita, 650 szlovák volt.¹⁹ A lakosság 1844–1845 körüli nemzetiségi megoszlását a 2. számú táblázat mutatja be, amely szintén színes képet mutat: a vármegye lakói legnagyobb számban ruszinok, azt követően magyar nemzetiségűek voltak.

¹⁸ Uo. 40–51.

¹⁹ Fényes Elek: Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben I–VI. Pest 1837. III. 53–54.

Nemzetiség:	Magyar (fő)	Ruszin (fő)	Szlovák (fő)	Német (fő)	Zsidó (fő)	Görög (fő)
Lakosság száma (fő):	50 091	67 029	704	2 756	5 382	112

2. számú táblázat: Bereg vármegye lakosságának nemzetiségi megoszlása Fényes Elek szerint 1844–1845. évek tájékán²⁰

Fényes Elek 1837. évi kutatásainak eredményei a vármegye lakosságának vallási megoszlására irányulva szintén heterogén képet mutatnak. A vármegyében öt nagyobb vallás volt jelen, melyből a legtöbben a görögkatolikus vallás követői voltak (61 822 fő). A további felekezetek mutatói a következőképpen alakultak: református 38 021 fő, római katolikus 6 271 fő, 3 362 fő izraelita és 156 fő evangélikus.²¹ A későbbi, 1844–1845. évi felmérés eredményeit a 3. számú táblázatban láthatjuk, amely alapján jelentős növekedés állapítható meg minden felekezet esetében.

Vallás:	Római katolikus (fő)	Görögkatolikus (fő)	Református (fő)	Evangélikus (fő)	Izraelita (fő)	Összesen (fő)
Lélekszám:	9 138	71 896	38 958	615	5 382	125 989

3. számú táblázat: Bereg vármegye lakosságának vallási megoszlása Fényes Elek szerint 1844–45. évek tájékán²²

A szabadságharc és a kiegyezés közötti időszakban lezajlott a közigazgatás területi szervezetének módosítása, amelynek eredményeként 1851. december 31-én Ugocsa vármegyét Bereg vármegyébe olvasztották.²³ Így az 1850. évi népszámlálási adatsor együttesen közölte a két megye összlakosságának számát, amely szerint 184 058 honos lakos volt.²⁴ A következő, 1857. évi népszámlálási kiadvány szerint a két megyében 184 424 főből állt a „jelenlevő” lakosság. Az 1850–1857 közötti időszak tehát átlagosan évi 0,3%-os növekedést mutat.²⁵

1838. évi és az 1864. évi sematizmusokban olvasható adatok tulajdonképpen hasonló eredményeket mutatnak, viszont e két időpont között jelentős népességnövekedés történt. Az 1864. évi sematizmus közlése szerint a beregi esperességben összesen 124 791 lakos volt.²⁶ Miután 1860-ban visszaállították az 1848 előtti megye határokat, az 1862. évi közigazgatási be-

²⁰ Magyarország történeti statisztikai helységnévtára i. m. 33.

²¹ Fényes E.: Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak i.m. 53–54.

²² Magyarország történeti statisztikai helységnévtára i. m. 34.

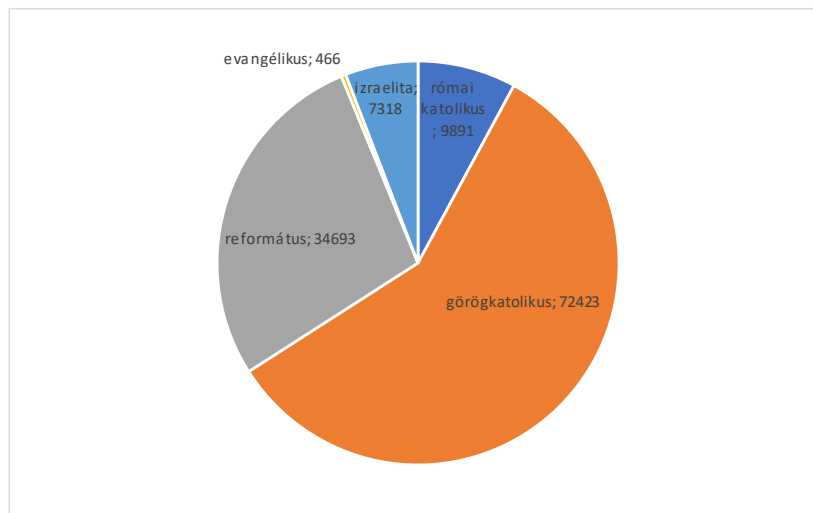
²³ Dányi Dezső: Az 1850. és az 1857. évi népszámlálás. Bp. 1993. 14.

²⁴ Uo. 22.

²⁵ Uo. 24; 29.

²⁶ Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Szathmariensis pro anno Jesu Christi 1864. i. m. 196–209.

osztás szerint Bereg vármegyének 131 883 lakosa volt, amely 7 092 fővel növekedett az 1864. évi sématisztus adataihoz képest.²⁷ Továbbá is azt konstatálhatjuk, hogy a vallási megoszlás aránylag változatlan maradt, valamint ugyanúgy fennállt a görögkatolikus többség.

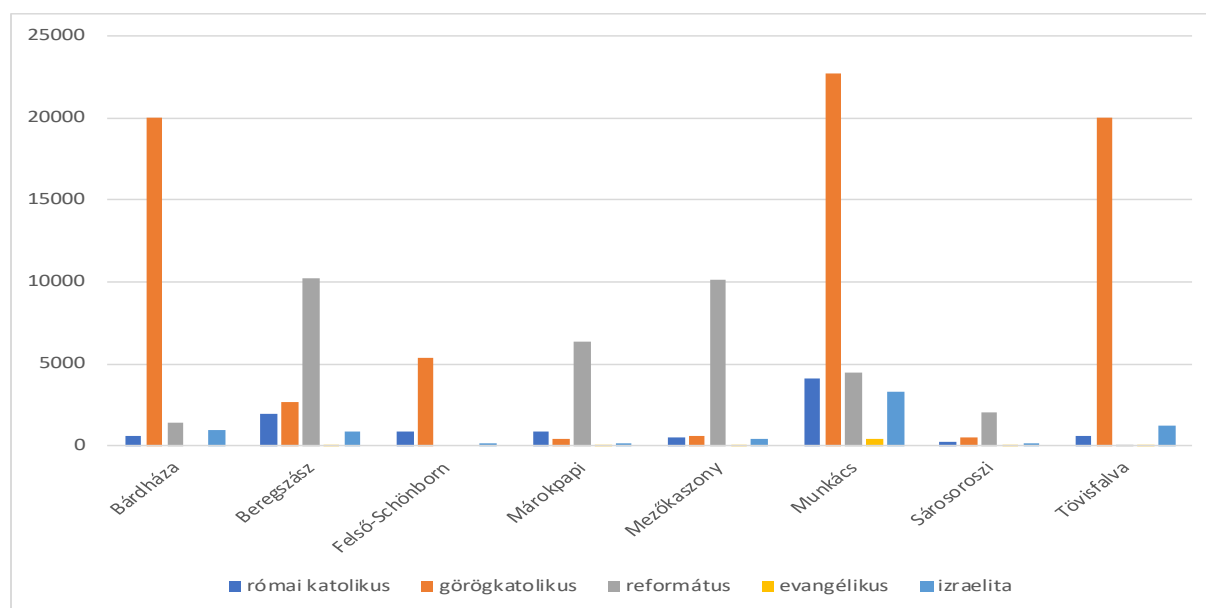

3. számú ábra: A beregi főesperesség plébániáinak vallási megoszlása 1864. évben I.²⁸

1863-tól a beregi főesperesség plébániáinak száma Tövisfalvával bővült. Ebben a községben úgyszintén a görögkatolikusok voltak többségben. Az 1838. évi sématisztusból nyert adatokkal, összevetve többnyire minden felekezetenél a hívek számának növekedését érzékelhetjük. Azonban Beregszászban az evangélikusok száma 10 fővel, Felsőschönbornban pedig a római katolikus hívek száma 91 fővel csökkent. Márokpapiban a görögkatolikus és a zsidó vallású lakosság gyarapodott: a görögkatolikusok száma 459 fő, az izraelitáké 183 fő volt. Mezőkaszonban 1838-ban nem regisztráltak görögkatolikust, ám huszonhat év elteltével 651 görögkatolikus lett a településen. Munkácsen a többi felekezetkehez képest a görögkatolikus vallásúak száma jelentősen visszaesett: 32 132 főről 22 691 főre. (4. számú ábra)

²⁷ Dányi D.: Az 1850. és az 1857. évi népszámlálás i. m. 22.

²⁸ Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Szathmariensis pro anno Jesu Christi 1864 i. m. 196–209.

4. számú ábra: A beregi főesperesség plébániáinak vallási megoszlása 1864. évben 2.²⁹

Az 1869–1880 közötti időszak

Az 1869. évi népszámlálást tekintik az „első hivatalos magyar népszámlálásnak”, bár volt korábban is, – 1784–1787-ben, 1850/51-ben és 1857-ben – a történelmi körülmények miatt (II. József abszolutizmusra törekvő reformjaival való szembenállás, illetve a szabadságharc leverését követő passzív rezisztencia) ezeket nem nevezhetjük magyar népszámlálásnak. Az 1867-es „kiegyezés teremtette meg azt a politikai légkört, amelyben a magyar népszámlálás szükségessége nyilvánvalóvá lett.”³⁰ Az 1869. évi népszámlálás adatai alapján Bereg vármegye lakosságának száma 159 223 fő volt.³¹ Az 1864. évi egyházmegyei sematizmus és az 1869. évi népszámlálás adatait összevetve jelentős népességszám növekedés (34 432 fő) mutatható ki. A vármegye egész területén a kiegyezést követően is a görögkatolikus hívek száma dominál: a felvidéki-, munkácsi- és a vereckei járásokban a legmagasabb a számunk. A reformátusok többsége a tiszaháti- és a kaszonyi járásokban volt.³²

²⁹ Schematismus venerabilis cleri aliae dioecesis Szathmariensis pro anno Jesu Christi 1838 i. m. 40–51.

³⁰ Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. Összeáll. Sebők László. H. n. 2005. 7.

³¹ Magyarország történeti statisztikai helységnévtára i. m. 46.

³² Az 1869. évi népszámlálás i. m. 38.

Törvényhatóság neve:	Római katolikus (fő)	Görögkatolikus (fő)	Görögkeleti (fő)	Református (fő)	Evangélikus (fő)	Unitárius (fő)	Zsidó (fő)	Összesen (fő)
<i>Tiszaháti járás</i>	4 594	4 712	12	21 951	71	1	3 481	34 822
<i>Kaszonai járás</i>	1 383	1 077	1	18 664	32	-	1 646	22 803
<i>Felvidéki járás</i>	390	25 948	-	2	103	-	3 001	29 444
<i>Munkácsi járás</i>	6 025	32 855	6	5 707	672	-	6 932	52 197
<i>Vereckei járás</i>	813	16 603	-	23	14	-	2 504	19 957
Összesen	13 205	81 195	19	46 448	791	1	17 564	159 223

4. számú táblázat: Bereg vármegye járásainak vallási megoszlása az 1869. évi népszámlálás alapján³³

1869 és 1880 között Kárpátalja mai területének lakossága lecsökkent 405 310-ről 401 280 főre. A népességszám ily arányú csökkenése az 1872–1873-as kolerajárvány nagyobb síkvidéki pusztításával függ össze. A járvány a mai Lengyelország felől érkezett Kárpátaljára, először 1872. szeptember 14-én észlelték Ung vármegyében, majd Bereg, Ugocsa, Máramaros megyéket is megfertőzte. A források szerint a betegség a legtöbb áldozatot Bereg vármegyében követelte, összesen 4977 főt, míg Máramarosban 2149 fő, Ugocsában 988 fő, Ung vármegyében 3523 fő, vagyis a négy vármegyében összesen 11 632 fő esett áldozatául a járványnak. További negatív hatással járt a népességszámra az 1879 telén a vidéket érintő éhínség, illetve a szintén ebben az évben kitört, több száz gyermekéletet követelő diftéria járvány.³⁴

Az 1874. évi sematizmus az esperesség területén a népesség számának növekedését mutatja (15 316 fővel), azonban, ha ezen adatot összevetjük az 1869-es népszámlálás eredményével, kitűnik, hogy 19 116 fővel csökkent a lakosság száma. E népességszám csökkenés minden felekezetenél megfigyelhető, kivéve az evangélikust, melynek esetében 34 fővel növekedett a felekezet tagjainak száma.³⁵

³³ Uo.

³⁴ Molnár D. István: A hatalomváltások hatása Kárpátalja népességszámának alakulására 1869-től napjainkig. Egyetemi doktori (PhD) értekezés. Debrecen 2013. 24.

https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/169062/Moln%20D_Istv%20E1n_%C9rtekez%20E9s-t.pdf;jsessionid=85D3D3B37A17597E4AF56694FAFABB04?sequence=6 letöltés: 2021. febr. 22.

³⁵ Schematismus almae dioecesis Szatmáriensis ad annum Jesu Christi 1874. i. m. 59–73.

Plébánia:	Római katolikus (fő)	Görögkatolikus (fő)	Görög keleti (fő)	Evangelikus (fő)	Református (fő)	Unitárius (fő)	Zsidó (fő)	Összesen (fő)
Bárdháza	883	21 969	-	-	1 443	-	1 046	25 341
Beregszász	2 762	4 370	1	53	10 579	-	2 253	20 018
Felső-Schönborn	1 043	5 639	-	-	-	-	227	6 909
Márokpapi	817	363	-	-	3 968	-	266	5 414
Mezőkaszony	1 124	1 533	-	32	12 672	-	1 188	16 549
Munkács	4 619	27 595	34	736	5 563	1	6 518	45 065
Tövisfalva	1 012	15 698	-	-	19	-	1 261	17 990
Sárosoroszi	376	708	-	4	2 022	-	278	3 388
Összesen:	12 636	77 875	35	825	36 266	1	13 017	140 655

5. számú táblázat: A beregi főesperesség plébániáinak vallási megoszlása az 1874. évi szemlézés alapján³⁶

Az ipari forradalom, a kapitalista piacgazdaság éreztetni kezdte a hatását, s ezzel együtt járt a társadalmi viszonyok erőteljes átalakulása is. Az elodázott földreform és a népességrobbanás elsősorban a paraszttömegek százezreit mozdította ki korábbi lakóhelyéről, amely szintén a népesség számának csökkenéséhez vezetett. Bereg megyében a 19. század utolsó évtizedében kezdődött el, és 1900-tól vált jelentőssé a kivándorlás, elsőként a felvidéki és a munkácsi járás falvaiból. A kivándorlás mértéke a századfordulótól kezdve nőtt, ami alátámasztható a törvényhatósági adatokkal: Bereg vármegyéből az Amerikába irányuló kivándorlók száma az 1899–1904 közötti időszakban 6023 fő volt, az 1905–1907 közötti időszakra pedig 8038 főre emelkedett. A kivándorlást elsősorban a gazdasági körülmények, a megélhetési problémák váltották ki.³⁷

Az 1880–1916 közötti időszak

Az 1872–1873 közötti kolerajárvány, illetve az 1879. évi éhínség hatásait jól érzékelhetjük az 1880. évi népszámlálás eredményeiben. A korábbi adatainkhoz viszonyítva 1880-ban megfigyelhető a lakosság számának jelentős visszaesése: míg például 1869-ben 159 223 főt tartottak számon, addig a fentebb említett okok miatt 1880-ban 135 954 főt, vagyis 24 269 fővel kevesebb személyt regisztráltak.³⁸

³⁶ Uo.

³⁷ Braun László: Kivándorlás vidékünkéről a XIX–XX. század fordulóján. Acta Hungarica 18. (2007) 303–313.

³⁸ Kárpátalja településeinek vallási adatai (1880–1941). Szerk. dr. Kepecs József. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 2000. 13.

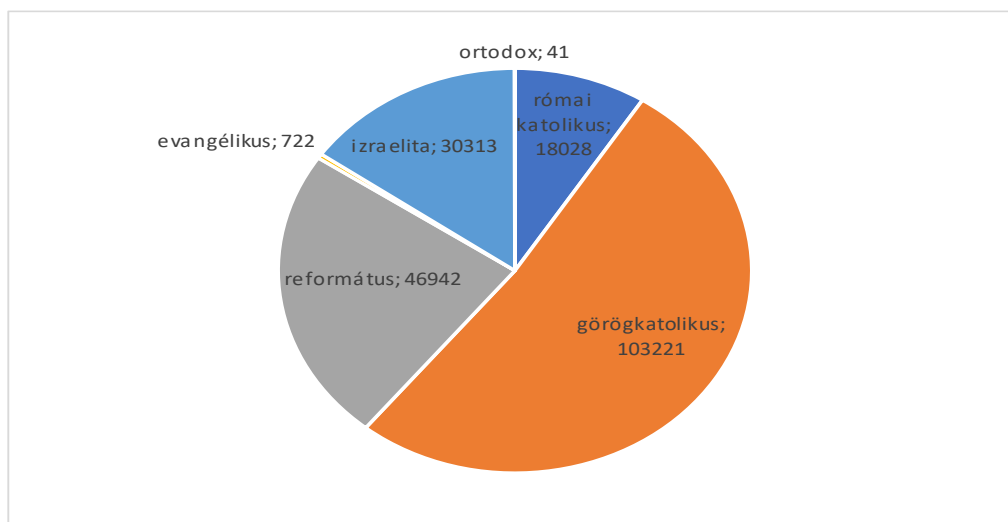
A század végétől a települések népszaporulatának köszönhetően ismét a népességszám növekedése figyelhető meg minden felekezetenél. A görögkatolikus hívek száma továbbra is dominál, ezt követi a reformátust vallást követők száma, majd pedig az izraelita és a római katolikus felekezetűek.³⁹

Vallás:	Római katolikus	Görögkatolikus	Ortodox	Református	Evangélikus	Izraelita	Unitárius	Egyéb	Összesen
1880	11 235	75 179	43	28 675	625	19 194	-	3	134 954
1910	19 525	115 913	333	41 358	971	31 540	13	53	209 706

6. számú táblázat: Bereg vármegye lakosságának vallási megoszlása 1880. évben és 1910. évben⁴⁰

1880 és 1890 között a mai Kárpátalja területén a síkvidéki járások népességszámának növekedése volt jellemző, a települések magasabb népszaporulata folytán. E népességszám 1890-re 458 212 főt tett ki.⁴¹

Az 1909. évi sématisztust áttekintve, további növekedés figyelhető meg a Beregi Főesperesség területén, ekkor az esperesség lakosságának száma 199 226 fő volt. A vallási megoszlás a következőképpen alakult: továbbra is a görögkatolikus felekezetűek többsége látható (103 221 fő). Emellett a reformátusok 46 942 főt, izraeliták 30 313 főt, a római katolikusok 18 028 főt, az evangélikusok 722 főt, végül az ortodoxok 41 főt tettek ki (5. számú ábra).⁴²

5. számú ábra: A beregi főesperesség plébániáinak vallási megoszlása 1909. évben I.⁴³

³⁹ Uo. 30–31.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Molnár D. I.: A hatalomváltások hatása Kárpátalja népességszámának alakulására 1869-től napjainkig i. m. 24.

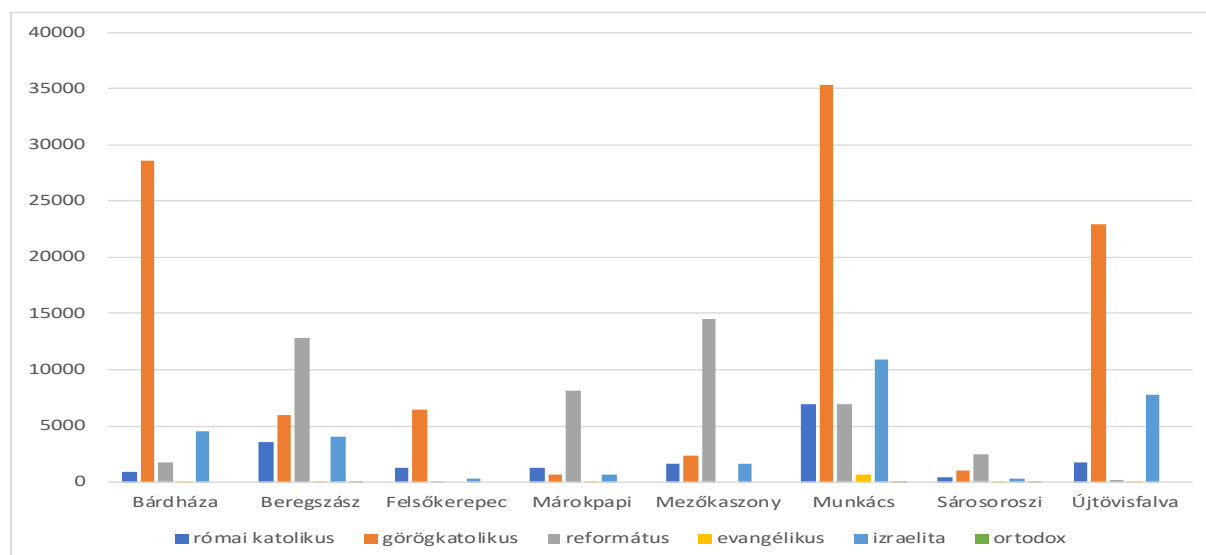
⁴² Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Szatmáriensis ad annum Jesu Christi 1909 i. m. 56–66.

⁴³ Uo.

Az 1909. évi sématisztus szintén részletezi a plébániák vallási megoszlását (5. számú ábra). A bárdházi római katolikus plébánia vallási megoszlása a következő: görögkatolikusok 28 632 fő, izraeliták 4 498 fő, reformátusok 1 808 fő, római katolikusok 921 fő és evangélikusok 14 fő. A beregszászi plébánia felekezeti adatai az alábbiak voltak: református 12 863 fő, görögkatolikus 5913 fő, zsidó 4039 fő, római katolikus 3614 fő, evangélikus 61 fő és ortodox 25 fő.⁴⁴

Felsőschönborn esetében a Felsőkerepec névhasználat 1904-ben, az országos helységnévrendezés során vált hivatalossá.⁴⁵ A felsőkerepeci római katolikus plébánia felekezeti megoszlása a következőképpen alakult: 6415 fő görögkatolikus, 1314 fő római katolikus, 340 fő izraelita és 2 fő református.

A márokpapi római katolikus plébánia felekezeti megoszlását az alábbi adatok jellemzik: 8087 fő református, 1304 fő római katolikus, 694 fő zsidó, 625 fő görögkatolikus és 7 fő evangélikus. A mezőkaszonyi római katolikus plébánia területének felekezetei így alakultak: 14 517 fő református, 2330 fő görögkatolikus, 1674 fő római katolikus, 1666 fő izraelita. A munkácsi római katolikus plébánia felekezeti megoszlása: 35 357 fő görögkatolikus, 10 957 fő izraelita, 6925 fő református, 6923 fő római katolikus, 616 fő evangélikus és 11 fő ortodox volt. A sárosoroszi római katolikus plébánia területének lakossága 2514 református, 991 görögkatolikus, 465 római katolikus, 324 zsidó, 10 evangélikus és 5 ortodox vallású főből állt. Az újtővisfalvai⁴⁶ római katolikus plébániának pedig ugyanezen adatsora így alakult: 22 958 fő görögkatolikus, 7795 fő izraelita, 1813 fő római katolikus, 226 fő református és 14 fő evangélikus.⁴⁷

6. számú ábra: A beregi főesperesség plébániáinak vallási megoszlása 1909. évben 2.⁴⁸

⁴⁴ Schematismus venerabilis cleri aliae dioecesis Szathmariensis pro anno Jesu Christi 1838. i. m. 40–51.

⁴⁵ Sebestyén Zsolt: Kárpátalja helységnevei. Nyíregyháza 2020. 127.

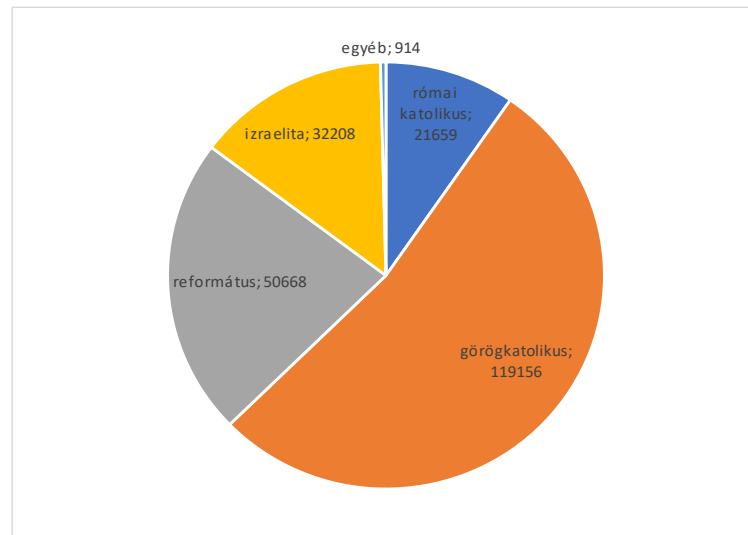
<https://mek.oszk.hu/20800/20807/20807.pdf> letöltés 2021. febr. 22.

⁴⁶ 1903-ban, az országos helységnévrendezés során a név az Új- előtaggal egészült ki, ami a település korára utal. In: Sebestyén Zs.: Kárpátalja helységnevei i. m. 443.

⁴⁷ Schematismus venerabilis cleri aliae dioecesis Szathmariensis pro anno Jesu Christi 1838 i. m. 40–51.

⁴⁸ Schematismus venerabilis cleri aliae dioecesis Szatmáriensis ad annum Jesu Christi 1909 i. m. 56–66.

A következő, 1913-as sematizmus szerint a vizsgált térség népessége 224 927 fő volt. A nagyobb vallások között ebben az összeírásban már szerepelnek az unitárius, evangélikus és az ortodox vallás hívei, akiket az egyéb kategóriába soroltunk, és amelyeknek az összlakosságból való együttes részesedése nem haladja meg az 1%-ot sem. (7. számú ábra)

7. számú ábra: A beregi főesperesség plébániáinak vallási megoszlása 1913. évben I.⁴⁹

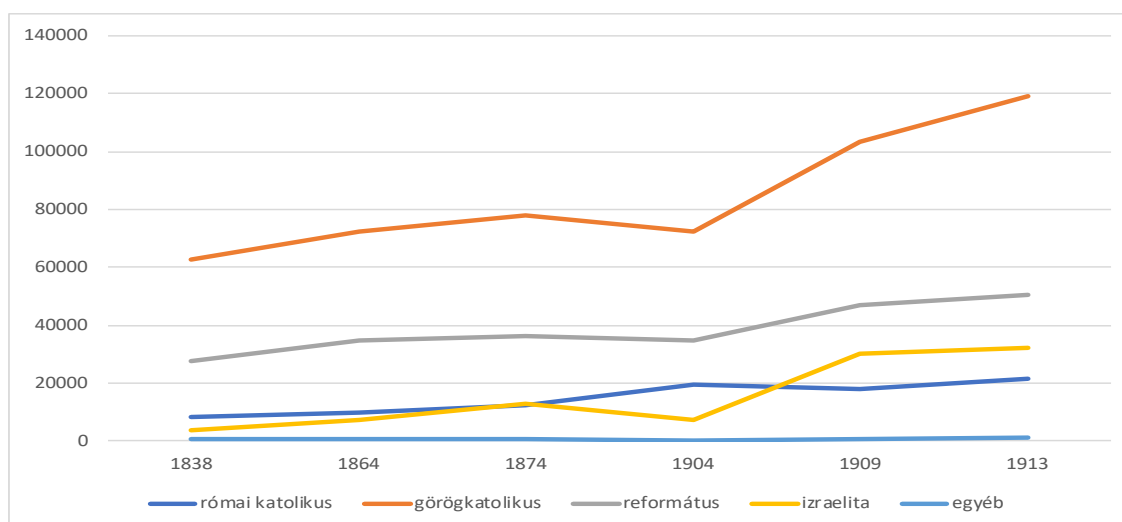
Az 1916. évi sematizmus nem közöl új információt, csupán az 1913-as adatokat ismétli. Az 1926. évi sematizmusból viszont azt láthatjuk, hogy az I. világháború után is kismértékű gyarapodás történt a római katolikusok körében. Fontos azonban megjegyezni, hogy az említett két sematizmusban már csak a római katolikus hívek számát ismertetik az adott évben. Ez alapján 1926-ban a nyolc plébánián összesen 22 435 római katolikus vallású volt.⁵⁰

Összefoglalás

Munkánkban a Beregi Főesperesség vallási szerkezetét vizsgáltuk a 19. században a Szatmári Római Katolikus Egyházmegye sematizmusai alapján. A vizsgált hat sematizmus adatait összevetettünk a magyar népszámlálások adatsoraival.

⁴⁹ Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Szatmáriensis ad annum Jesu Christi 1913. i. m. 55–64.

⁵⁰ Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Szatmáriensis ad annum Jesu Christi 1926. Szatmár-Németi 1926. 20–23. <https://bibliothecalaurenziana.ro/sematizmusok-torteneti-munkak/> letöltés 2021. febr. 21.

8. számú ábra: A beregi főesperesség vallási megoszlása az egyházmegyei sematizmusok tükrében 1838–1913 közötti időszakban

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy az államvallás előnyeit élvező római katolikus egyház híveinek száma vidéken kisebbségben volt, ugyanis a beregi főesperességben az 1804–1913 közötti időszakban – a terület etnikai szerkezetéből adódóan⁵¹ – a görögkatolikus vallás dominált a legnagyobb arányban. Az egyházmegyei sematizmusok adatai alapján (lásd 8. számú ábra) általánosságban véve minden felekezet esetében egy folyamatos népességnövekedés figyelhető meg. Ezt az adatsort azonban megcáfolják az országos népszámlálás eredményei. A vizsgált időszakban két nagy járvány is sújtotta a vidéket, 1831-ben és 1872–1873 között, amelyek hatása érzékelhető a lakosság számának csökkenésében. Az évtized során a legnagyobb népességszámnövekedés a görögkatolikus felekezet körében mutatkozik meg, a legkisebb gyarapodás az egyéb kategóriába sorolt, ortodox és evangélikus híveknél látható. 1864-től a zsidóság lélekszámának nagy ugrása figyelhető meg. 1867-ben, a kiegyezés évében került sor az izraelita vallású állampolgárok politikai egyenlősítésére, ezzel megteremtve a magyarországi zsidóság tömeges asszimilációjának feltételeit.⁵²

⁵¹ A nagyobb nemzetiségek között országos viszonylatban a rutén (vagyis ruszin) volt a legkisebb, s egyúttal a vizsgált területen a legjelentősebb. Országos szinten 440 ezer ruszin volt, amely az ország lakosságának 3,5%-át jelentette. Bereg, Ung, Máramaros vármegyében a lakosság többségét adták, de Ugocsában is jelentős számban éltek. Az itt élő lakosság számottevő része (elsősorban ruszin és román) görögkatolikusnak vallotta magát. – Kárpátalja története i. m. 260.

⁵² Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005. I–II. Bp. 2005. I. 50–51.

Bea Csaba

EGY KISVÁROSI HETILAP „KATHOLIKUS ÉBREDÉSE” A VÁCZI KÖZLÖNY A DUALIZMUS KORÁBAN¹

Vác kisváros. A 19. században is az volt. Éppen ezért, ha nem is példa nélküli, de méltánylandó, hogy a dualizmus korában a sajtóélet a település méreteihez képest meglehetősen gazdagnak volt mondható, a megyében más kisvárosok nem rendelkeztek hasonló mértékű sajtóval.² Természetesen történtek olyan újságalapítási kísérletek is, melyek korán elhaltak, de a Vácott kiadott lapok közül némelyik hosszabb távon is fenntarthatónak bizonyult. Kivételszámba ment ugyan, de az is előfordult, hogy egyszerre négy lapot is kiadtak a városban.³ Ez azt jelzi, hogy a helyi társadalom tudott hatékonyan szerveződni, illetve, hogy egy színvonalas újság fent tudott maradni egy kisebb város és környéke közönségét kiszolgálva akár a főváros vonzásában is. Ugyanakkor azt is hozzá kell tenni, hogy Vác a legpolgárosodottabb város volt a főváros közelében lévők közül, ha megélhetési forrásait, települési jellegét és az iskolázottsági szintet nézzük.⁴

Várostartörténeti bevezetés

Vác rendezett tanácsú város társadalmára a dualizmus korában jellemző, hogy a városiasodás felerősödött, a hitelélet fellendült, valamint a mezőgazdaság mellett egyre inkább teret nyert az ipar. Gyárak, üzemek alakultak, amelyek a korszakban ritka kivétellel végig működtek. A város képe egyszerre volt tradicionális (a korábbi püspöki mezőváros jellegzetességei is megmaradtak), valamint iparosodott és fokozatosan modernizálódó. A mezőgazdaság a korszakban visszaszorult, részben az ipar, részben a filoxéra járvány következtében.⁵ Mindamelllett a helyi polgári elit erősödését jelzi a birtokviszonyokban történt pozitív változás a korszak végére, vagyis a polgári földtulajdon arányának emelkedése.⁶

Ugyancsak a polgárság erősödését jelzi, hogy a kereskedelem, mely hagyományosan élénknek volt mondható a városban (évente négyszer tartottak országos vásárt, a hetipiac pedig

¹ A tanulmány a szerző 2022. május 5-én megvédett PhD-disszertációja egyik fejezetének javított, szerkesztett változata. Lásd *Bea Csaba*: 1848-49 emlékezete a dualizmus korának váci sajtójában. Személyek, események, előzmények: Széchenyi, Kossuth, Görgei és március 15., július 17., október 6. ELTE BTK, Bp. 2022.

² *Kenyéri Kornélia*: A váci sajtó története 1870–1945. (Váci Könyvek 6.) Vác 1992.8.

³ *Szabó László*: Vác XX. századi sajtótörténete. [Magánkiadás] Vác 2002. 5.

⁴ *Kenyéri K.*: A váci sajtó i. m. 8.

⁵ Vác története I–II. (Studia Comitatus 13–14.) Szerk. *Sápi Vilmos*. Szentendre 1983. 337–338.

⁶ Vác története i. m. II. 340. A püspökséget tarthatjuk a legnagyobb földbirtokosnak: még a 19. század végén is háromszor nagyobb birtokkal rendelkezett, mint akár a káptalan, vagy a legnagyobb polgári földtulajdonos.

szintén komoly népszerűséget élvezett), a dualizmus korában szintén kitüntetett szereppel bírt, habár a főváros közelsége miatt a vásárok szerepe csökkent. A hajdani görög kereskedők helyét főleg zsidók vették át.⁷

Az első váci pénzügyintézet, a Váci Takarékpénztár már 1864-ben megalakult és stabilan működött, ami a helyi polgárság tartalékainak jelentőségét, valamint pénzügyi tudatosságát bizonyítja, olyannyira, hogy az 1870-es és 1880-as évek az újonnan alapított pénzügyintézetek közötti egészséges versengéssel teltek. A Váci Takarékpénztár (ahol a sajtó életére is hatással bíró Tragor Ignác döntő befolyással rendelkezett) azonban mindvégig megőrizte vezető szerepét.⁸

A népesség folyamatosan nőtt: az 1881-es 13199 főről 1910-re 18952-re, és az országos átlag feletti volt az iparból és kereskedelemről élők aránya.⁹ Az iparos társadalom többsége a Függetlenségi párthoz húzott, tőle várta a védelmét, érdekeinek következetes képviselését.¹⁰ Az értelmiség (elsősorban jogászok, orvosok, gyógyszerészek, gazdatisztek, újságírók) a 19. század második felében létszámában és befolyásában is jelentősen „megizmosodott”.¹¹ Az értelmiség, habár természetesen nem volt egyöntetű és homogén, jelentős része elsősorban a Függetlenségi Párthoz húzott.

Sajtótörténeti bevezetés

A vizsgált korszak Buzinkay Géza interpretációjában „a magyar sajtó virágkora”. Ez alatt az értendő, hogy Budapest e tekintetben versenytársa volt a német nagyvárosoknak; ekkor vált igazán a liberális demokráciákhoz hasonlóan negyedik hatalmi ággá a magyar sajtó; valamint jelentős konjunktúra következett be.¹²

Vácott némi késés figyelhető meg egyes általános, sajtótörténeti trendekhez képest. Az első komolyabb vidéki lapkísérletek már az 1840-es években megtörténtek,¹³ Vácot ez három évtizeddel később valósult meg. A váci heti sajtó megszületése ugyanakkor illeszkedik a nemzeti keretekbe: az 1870-es években volt az egyik legjelentősebb a lapalapítási láz.¹⁴ Ugyanakkor, akárcsak országos szinten, a lapalapítások egy része rövid életűnek bizonyult, ez alól kivétel a *Váci Közlöny* (valamint a későbbiekben a *Váci*, majd *Váci Hírlap*).

⁷ Vác története i. m. II. 350.

⁸ Vác története i. m. II. 352.

⁹ Megalakult az Ipar és Kereskedelmi Hitelintézet, valamint a Vácvidéki Népbank is. Vác története i. m. II. 351–352.

¹⁰ Rusvay Tibor: A váci polgár (1700–1942). Vác 1996. 57.

¹¹ Rusvay T.: A váci polgár. i. m. 60–62. Érdekes ugyanakkor, hogy a szerző konzervatív városnak tartja a korabeli Vácot, amelyre a vallásos nevelés, az évszázadokon átívelő egyházi befolyás, az egyház fontos gazdasági szerepe rányomta bélyegét. Rusvay hiányolja a polgárság dinamizmusát. Véleményünk szerint viszont a hitelélet stabilitása, a sajtó virágzása, az értelmiség aktivitása ugyanakkor éppen az ellenkezőjét mutatja.

¹² Buzinkay Géza: A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig. Bp. 2016. 177.

¹³ Buzinkay G.: A magyar sajtó i. m. 137.

¹⁴ Ugyanakkor Buzinkay is hangsúlyozza, hogy ebben az évtizedben még az írni-olvasni tudás pozitív változásai épphogy csak beindultak, valamint a sok lap alapításához hozzájárult a közéleti polarizáció is.

Az 1880-as években kezdődött el Magyarországon elmozdulás a tömegsajtó irányába. A képes hetilapok és élclapok is ekkor kezdtek erősödni.¹⁵ Vácott, ellentétben a fővárosi sajtóval, képes hetilapok nem is léteztek a korszakban, élclapok pedig csak a 20. században jelentek meg, de mindegyik kísérlet rövid úton elhalt. Vácott tehát (Szentendréhez hasonló módon) a kiegyezés után élénk sajtóélet bontakozott ki, aminek az oka a polgári öntudat, a társasélet szervezettsége és a városiasság magasabb foka volt.¹⁶ Vác bizonyos értelemben pozitív kivételnek tekinthetően interpretáció szerint, figyelembe véve, hogy a vidéki sajtóélet élénksége viszonylagos kategória.¹⁷

A Váczi Közlöny

A hosszabb távon működőképes újságok közül helyi viszonylatban kiemelkedik a *Váczi Közlöny* (1879–1919). A Közlöny „helyi és vidéki érdekű társadalmi, közigazgatási, közgazdasági és szépirodalmi lapként” definiálta önmagát megjelenésének első éveiben.¹⁸ Később rövidebben: „helyi és vidéki érdekű hetilapként”.¹⁹ A lapra a szépirodalmi stílusréteg is jellemző volt, az újság létéből fakadó publicisztikai, valamint a politikai jellegű írások kapcsán nem ritkán előforduló szónoki stílusrétegek mellett.²⁰ E három változat keveréke határozta meg a lap profilját. Idővel a politikai vonatkozások előtérbe kerültek, illetve a „közvetítő és felerősítő” funkciók egyre fontosabbá váltak. Az információközlés helyett ezek lettek az elsődlegesek.²¹ Az 1919-es év megakasztotta az újság kiadását, a proletárdiktatúrának nevezett időszakban értelemszerűen egy keresztény értékrendű folyóirat vagy hírlap nem jelenhetett meg.

A későbbiekben még részletesen bemutatandó, Vácott nagy jelentőséggel bír, valamint a *Váczi Közlöny* életére szerkesztőként nagy befolyással rendelkező Varázséji-család egyik prominens tagjaként számontartott ifj. Varázséji Gusztáv szerkesztősége idején, az 1880-as években a lapnak hatszáz előfizetője volt.²² Ez a szám meglehetősen magasnak tekinthető a város akkor körülbelül 13 ezres lakosságához képest. Sajnos az előfizetők számának későbbi alakulásáról nincs érdemi információnk.

A lap viszonylag sok témában és általánosságban megfelelő nyelvi színvonalon tudta a különböző cikkeket megjelentetni. Többek között a társasági élet, az irodalom, a helyi politika, a gazdaság és a közművelődés területein heti rendszerességgel jelentek meg 4 oldalban a különböző cikkek. A finanszírozás miatt nem lehetett kihagyni a reklámokat sem. Ezek az utolsó oldalra kerültek.

¹⁵ Buzinkay G.: i. m. 17.

¹⁶ Buzinkay G.: A magyar sajtó i. m. 242. A fenti okokat Kenyéri Kornélia művének felhasználásával összegezte Buzinkay Géza.

¹⁷ Buzinkay G.: A magyar sajtó i. m. 241.

¹⁸ Váczi Közlöny 1881. január 2. 1.

¹⁹ Váczi Közlöny 1893. január 1. 1.

²⁰ A stílusrétegekre vonatkozóan lásd: Bencédy József: Sajtónyelv. Bp. 2000. 13. és 28–35.

²¹ Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Bp. 1993. 268.

²² Szabó L.: Vác XX. századi i. m. 5.

Itt még nincs deklarálva a „politikai” jelző.

Az újság rendszeresen foglalt markánsan állást akár helyi, akár országos politikai kérdésekben, gyakran a Katolikus Néppárt irányvonalát követve. Létezése alatt végig konzervensen keresztény–konzervatív irányultságú maradt, bárki is ült éppen a szerkesztői székben. Olvasótáborra elsősorban a helyi klérus, valamint a politikában is jobban aktivizálódó katolikus értelmiség és családjaik voltak. Ráadásul a lap eredeti öndefiníciója nem feltétlen egyezik teljes mértékben a valóságos működéssel, a politikai cikkek aránya végig magas volt. Később változott az önmeghatározás is: 1896-ban *Politikai és társadalmi hetilap*, majd 1898-ban *Politikai és társadalmi lap, a Váci Múzeumegyesület hivatalos közlönye* lett hivatalosan belőle.²³ Kezdetben (szemérmesen) tehát nem volt kellőképpen hangsúlyozva még a politikai jelleg.²⁴

A *Váci Közlöny* a katolikus magyar sajtótörténet saját lapjaként tartja számon, azon belül politikai, társadalmi és közgazdasági hetilapként.²⁵ Ez a kategorizálás helytálló. Egyrészt az újság sosem titkolta katolikus kötődését, másrészt a hetilap szerkesztői és szerzői gárdája erősen katolikus orientációjú volt, a szerkesztők többsége kanonok volt. A megjelent politikai témájú cikkek alapvetően a püspökkel és a politikai katolicizmussal szembeni lojalitást tükrözték. A politikai, társadalmi és közgazdasági kategorizálás ugyancsak helytálló, nemcsak a hetilap alcíme alapján, hanem a rovatokat tekintve is. A lap alapvetően politikai terméknek tekinthető, még ha nem szabad megfeledkezni a helyi társadalmi vonatkozásokról sem.

Visszatérve a lap alcímének változásához, 1896 elején tehát a társadalmi jelzőt felváltotta a politikai. Ez az egyháztörvényekkel összefüggésben kialakuló, illetve megerősödő katolikus sajtómozgalom hatására történt, és jelezte az újság karakteresebbé, politikailag még elkötelezettebbé és stílusában is markánsabbá válását. A „szépirodalmi” jelző kihagyása nem jelentette azt, hogy innentől kezdve a lap nem foglalkozott versek, rövid történetek, naplórész-

²³ A Múzeumegyesület a lapban publikálta értesítőit, felhívásait. Az egyesület összefogta a helyi, a múlt értékeit megőrizni kívánó értelmiségieket. Később maga a Múzeum is megalakulhatott. A legtöbb vidéki múzeum alapítása egy kiemelkedő névhez köthető. Ilyen volt Vácott Tragor Ignác történész (1869–1941), azonban az alapítás gondolatát először ifj. Varázséji Gusztáv vetette fel 1881-ben. Az elnök Csávolcsky József kanonok, városi képviselő lett. – *Csukovits Anita*: Arcok a hőskorból avagy hogy került a tuniszi bej parancsörtszítje a váci múzeumba? In: *Tanulmányok a Váci Múzeum múltjából*. (Váci könyvek 10.) Szerk. Forró Katalin. 2007. 36–37.

²⁴ *Váci Közlöny* 1896. január 19. 1. ill. *Váci Közlöny* 1898. január 2. 1.

²⁵ *Klestenitz Tibor*: A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932. Bp. 2013. 2. melléklet III. – A *Váci Közlöny* 1910-ben az akkor az országban működő 25 katolikus hetilap egyike volt. *Csibi Norbert*: A sajtóügy aktuális kérdései a magyarországi katolikus nagygyűléseken. A 19–20. század fordulóján. In: *A médiatörténet és az egyháztörténet metszéspontjai*. Tanulmányok. Szerk. Klestenitz Tibor. 2015. 67.

letek közlésével vagy könyvek hirdetésével, propagálásával, hiszen ezek ezután is megmaradtak, inkább az újság politikai hovatartozását akarták jobban hangsúlyozni. A címben korábban megjelenő Múzeumegyesület idővel lehanyatlott, és nem volt megfelelő az anyagi háttere a lap megjelentetésében való közreműködéshez. Végül 1904 januárjától a fejlécen újra a *Politikai és társadalmi lap*,²⁶ majd pontosítva 1909 januárjától a *Politikai és társadalmi hetilap* alcím szerepelt.²⁷

A szerkesztőség

A vizsgált időszakban a *Váci Közlöny* főszerkesztője alapításakor rövid ideig Kompolthy Tivadar (az alapító), utána Freysinger Lajos, majd ifj. Varázséji Gusztáv volt. Őt követte id. Varázséji Gusztáv. Ezt követően néhány hónapig Kapás Lajos Aurél, majd hosszabb ideig újra id. Varázséji Gusztáv került a szerkesztői pozícióba. Utána Varázséji Béla szintén hosszabb ideig (habár közben egy évig Rédei Ferenc lett hivatalosan a felelős szerkesztő) töltötte be a posztot. Őt váltotta Rózsahegy Gyula, majd Varga Mihály és Pálinkás Antal következett. Később Fridrich Sándor, Borsody Gyula, újra Fridrich, majd Koncz József, Borsos János, Nitsch Artúr és a korszakban utolsóként Pichler István. A Varázséji családhoz képest kevésbé ismert a többi szerkesztő, viszont Fridrich Sándor váci papköltő, aki Paksy Gáspár néven is publikált, egyházi énekeket, verseket szerzett.

A *Váci Közlöny* élén gyakran olyan szerkesztők álltak, akik egyházi körökben viszonylag ismertek voltak. A lap szerkesztői gyakran voltak egyben kanonokok is. Az 1880-as és 1890-es években, amikor az újság megalapozta hírnevét, a vezetésben a Varázséji család nagy részt vállalt.²⁸ Az újság szerkesztői közül ők voltak a leghosszabb ideig pozícióban. Sokan csak rövid ideig (néhány hónapig) látták el feladatukat. Ennek fő oka, hogy mivel egyházi személyek voltak, a püspök őket szolgálatra bármikor más településre rendelhette.

A Varázséji család

1881 júliusától ifj. Varázséji Gusztáv, 1887 májusától id. Varázséji Gusztáv, 1892 júliusától (egy év kivételével) Varázséji Béla volt a *Váci Közlöny* felelős szerkesztője, vagyis a lap szempontjából legmeghatározóbb személyek a Varázséjiek voltak, akik nem csupán felelős szerkesztőként járultak hozzá a lap arculatához. Mindhárom Varázséji, és Kompolthy, Rózsahegy, Varga, Pálinkás, Fridrich, Koncz, Borsos és Nitsch, majd a korszak végén Pichler egyben kiadó-tulajdonosok is voltak. Ez azt jelenti, hogy tevékenységük még hangsúlyosabbnak bizonyult a lapra nézve: 1881. júliusától 1893. januárjáig felváltva tulajdonosok, 1896. januárig pedig kiadók

²⁶ A hetilap kifejezés használatának mellőzése arra utalt, hogy elméletben felmerült a lap heti kétszer történő megjelentetésének előkészítése.

²⁷ Kenyéri K.: A váci sajtó. i. m. 178.

²⁸ Kenyéri K.: A váci sajtó. i. m. 178.

is voltak egyben.²⁹ Létezett tehát egy olyan időszak, amikor a család hivatalosan mindhárom pozíciót a kezében tartotta: felelős szerkesztő, tulajdonos, kiadó.

Id. Varázséji Gusztáv (1824–1892) 1848-ban nemzetőrként a délvidéki harcokban vett részt. Később pénztárnok, illetve a váci Ipar- és Kereskedelmi Bank munkatársa volt.³⁰

Ifj. Varázséji Gusztáv (1854–1887) városi tanácsnok volt, a váci régészeti kutatások kezdete is hozzá fűződik. Dolgozott a Nemzeti Múzeum Régiségtani Osztályán is. A váci múzeum egyik alapítója, a Magyar Történelmi Társulat és az Országos Régészeti és Embertani Társulat tagja volt. Írt a *Pesti Hírlap*ba és a *Figyelő*be is.³¹ Ez a váci és fővárosi lapok közötti „átjárhatóságot” bizonyítja, ráadásul esete nem mondható egyedinek. Kenyéri Kornélia méltatja Varázséji Gusztáv szerkesztői munkáját, véleménye szerint a lap ekkor „a haladás szócsöve” volt. Ezalatt az aktuális városi reformok támogatását érti Kenyéri, valamint azt, hogy „Varázséji Gusztáv és a köré tömörülő ifjúság a lelke a város megpezsztülő társadalmi életének is.” Varázséji alatt az egyleti élet összekapcsolódott a *Váci Közlönnyel* a szerkesztő személye, valamint a lapnak az egyleti életről tájékoztató közlései miatt. Halála után édesapja vette át a lap szerkesztését.³²

Id. Varázséji Gusztáv másik fia, Varázséji Béla (1864–1939) prelátus, kanonok is vállalt szerkesztői feladatokat a *Váci Közlönnyel*. Varázséji Béla neve nemcsak Váchoz, hanem Újpesthez is szorosan kapcsolódott, hiszen papi karrierjét ott kezdte 1886-ban, 1905-től plébános, később Újpest díszpolgára lett.³³ Prépost, 1917-től váci kanonok, majd később (1925-től) váci örkanonok volt.³⁴ 1891-ben ő alapította az Újpesti Katolikus Legényegyletet, amellyel –részben a személyi egyezések miatt – a váci testvéregyletnek szoros kapcsolatai voltak.³⁵ A *Váci Közlönnyel* 1891 és 1896 között szerkesztette Varázséji Béla. Ezen években minden alkalommal tudósított a Katolikus Legényegylet aktuális tevékenységéről, így a honvéd sírok gondozásáról is. Az ő esete ugyancsak remek példa arra, hogy Vácott ismert és köztiszteltnek örvendő személyek a megyében, illetve a főváros vonzáskörzetében máshol is helyt álltak és ott kiváló kapcsolatokkal rendelkeztek.

²⁹ Uo. 179.

³⁰ Idősb Varázséji Gusztáv szócikk. In: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/> (Letöltés: 2022. november 2.)

³¹ Székelyhidi Ferenc: Váci arcképcsarnok. [Magánkiadás] Vác 2015. 397.

³² Kenyéri K.: A váci sajtó. i. m. 37–38.; Idősb Varázséji Gusztáv szócikk. In: Szinnyei József: Magyar írók i. m. – Ifj. Varázséji Gusztáv 1880-ban, az egyetem elvégzése után költözött vissza Vácre. Az elsők között (összefogva Freysinger Lajossal) vetette fel a Váci Múzeum Egyesület létrehozásának gondolatát. 1881-től gyűjtöttek e célra, illetve ásatásokra is szereztek pénzt, illetve Varázséji régiségeket is gyűjtött szép számmal. Ezekről az eredményekről a *Váci Közlöny* –folyamatosan beszámolt. Varázséji 1887. április 25-én hunyt el. Halála után a Váci Múzeum Egyesület kiállítóhelyén emlékezett meg róla.

³³ Chobot Ferenc: A Váci Egyházmegye Történeti Névára I–II. 1915–1917. II. 959.

³⁴ Székelyhidi F.: Váci arcképcsarnok i. m. 396.

³⁵ Chobot F.: A Váci Egyházmegye i. m. II. 959.

A váci püspök, a Váci Közlöny és a „katholikus ébredés”

A következőkben szeretnénk megcáfolni azt az állítást, hogy a *Váci Közlöny* a 20. század első évtizedének második felében vált tudatosan „a keresztény társadalom szócsövéné”. Egyrészt a lap nem az egész kereszténység, hanem csak a katolikus egyház szócsöveként funkcionált. A protestánsok ellen gyakran adtak ki támadó, kritizáló és sértő írásokat. Másrészt a lap legkésőbb az 1890-es évek második felében, az egyházpolitikai csatározások idején tudatosan a katolikus egyház oldalára állt. Ráadásul ezt megelőzően is bizonyos értelemben és mértékig a katolicizmus orgánumának tekinthetjük a lapot. Kétségtelen azonban, hogy a katolikus sajtó felkarolásában nagy szerepe volt az 1900-ban a püspöki széket elfoglaló Csáky Károlynak.

„Közismert szerepe van a katolikus sajtómozgalom kibontakozásában az 1905-ben székesfehérvári püspökké kinevezett Prohászka Ottokárnak, sokkal kevésbé ismert gr. Csáky Károly váci püspök szerepe. Az 1906-os [...] májusi konferencián Csáky Károly Emmánuel javasolja katolikus sajtóegyesület létrehozását [...]. A főpap gondolatait a Váci Közlöny azonnal visszhangozza: Megtisztított sajtót! [...] A Sajtóegyesület reklámozása már a létező katolikus lapok feladata, s ebben a Váci Közlöny kiveszi részét.”³⁶

A sajtó kapcsán a katolikus főpapság nem volt egységes. Ahogy Klestenitz Tibor fogalmaz: „A sajtómozgalom számára döntő jelentőségű volt az egyházi hierarchia jóindulata. Bár az egyházpolitikai törvénykezést követő korszakban a főpapi kar elvileg elismerte a professzionális egyházi sajtó fontosságát, de ennek megteremtésére nem lépett fel egységesen.”³⁷

Vácott viszont, még ha megkésve is, de sor került az egyházmegye vezetőjének markáns kiállására, a „kulturális katolicizmus” igényeihez igazodva. Csáky Károly Emánuel váci püspök közvetlen szózatban, amelyet a szószéken fel kellett olvasni, csupán 1908-ban, kinevezése után nyolc évvel fordult a katolikus sajtó védelmében a keresztény hívekhez, közvetve (de nem megnevezve a lapot) a *Váci Közlöny* szerkesztői által képviselt szellemiségét partolva. Hivatkozási alapul XIII. Leó pápa „*Officiorum ac munerum*” című, 1897-ben – vagyis több mint egy évtizeddel korábban – kibocsátott rendeletének 21. pontját vette, amely szerint a püspök kötelessége a katolikus hívők védelme a kártékony sajtóval szemben azáltal, hogy felhívja a figyelmüket a veszélyekre és a követendő útra. XIII. Leó már 1897-et megelőzően is foglalkozott a katolikus sajtó támogatásának szükségességével. Törekvésének kezdetei 1879-re nyúlnak vissza, amikor több mint ezer katolikus publicistát látott vendégül Rómában, illetve

³⁶ Kenyéri K.: A váci sajtó i. m. 82. – Egyébként Prohászka Ottokárnak volt kapcsolata a *Váci Közlönnyel*, olykor cikket is írt oda. Lásd pl. *Karácsonyi világ* címmel 1913. december 25. 2.

³⁷ Klestenitz Tibor: A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932. (PhD disszertáció) Bp. 2010. 8.

következő lépésként 1882-ben alternatív katolikus sajtóhálózat létrehozását javasolta „*Lumen de coelo*” kezdetű enciklikájában. Ebben azt a taktikát (az ellenséges sajtó bojkottja, a katolikus sajtó anyagi és erkölcsi támogatása, az „*iratok ellenében iratokat állítani*” elve) ajánlotta a klérusnak, amelyet később a váci püspök.³⁸ Annak ellenére, hogy a konkrét hivatkozási alapként az 1897-es rendeletet említette a püspök, valójában legalább annyira az 1882-es enciklika elveire épült a váci direktíva. A pápai körlevél egyébként kiadásakor még visszhang nélkül maradt Magyarországon.³⁹

Csáky püspök a hívektől, plébánosoktól, esperesektől aktivitást várt el: a katolikus sajtótermékek vásárlását, ezáltal a konzervatív-keresztény kultúra melletti kiállást, valamint az ezzel ellentétes sajtó bojkottálását. A „jó” sajtó támogatása apostoli tevékenységként jelent meg, összhangban az 1900. augusztus 18-i országos katolikus nagygyűlésen elhangzottakkal, amiről Margalits Ede, a Katolikus Írók és Hírlapírók Országos Pázmány Egyesületének elnöke beszélt.⁴⁰ Csáky ugyan nem nevezett meg konkrét lapokat, de feltehető, hogy amennyiben a katolikus *Váci Közlöny* (és országos szinten az *Alkotmány*) volt a pozitív példa, amit olvasni kell, akkor a *Váci Hírlap*, mint rivális és liberális sajtóorgánium lehetett az egyik olyan lap, amelyet kerülni illett. A püspök így fogalmazott: „*A veszedelmes és kártékony sajtótermékekkel minden oldalról körül vagyunk véve.*”⁴¹

A körlevél funkciójú szózat konkrét utasításokat is tartalmazott: hangsúlyozta a plébánosok szerepét, arra utasítva őket, hogy plébániájukon sajtóegyesületeket hozzanak létre, amelyek céljává a katolikus sajtó erkölcsi és anyagi támogatását tette. Ez azt jelentette, hogy a püspök által „*hölgybizottságoknak*” nevezett hívői csoportosulásoknak a plébános közreműködésével előfizetőket kellett gyűjteniük. Emellett az esperesek mint előjárók támogatására is számított a püspök. A konzervatív-keresztény értékek melletti harc kiemelt jelentőségűnek számított, így a plébánosoknak éves jelentési kötelezettséget írt elő a sajtóügyről.⁴²

A püspöki szózat markáns és egyértelmű volt, nem hagyott kétségeket afelől, hogy az a *Váci Közlöny* érdekében való fellépésnek minősíthető az általános vallásvédelmi megfontolások mellett. A konzervatív-keresztény váci sajtóra is vonatkoztatva az alábbi szavak elárulják, hogy a püspök mekkora jelentőséget tulajdonított a *Váci Közlöny* által képviselt, valamint a keresztény lelkületű sajtótól elvárt irányvonalra és társadalomra kifejtett hatására „égető szükségünk van” – szerepelt a püspöki szózatban.⁴³ Ugyanakkor Csáky elismerte, hogy a múltban az egyház nem tett meg mindent a katolikus sajtó védelmében: kevés volt az előfizető és az

³⁸ Csibi N.: A sajtóügy. i. m. 59.

³⁹ A veszélyesnek ítélt sajtótermékek bojkottjára az 1894. évi Zsolnai Katolikus Nagygyűlés is felszólított. – Klestenitz Tibor: Modern katolicizmus? Vallási megújulás és politikai törekvések a dualizmus korában. In: Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon. Tanulmányok. Szerk. Csibi Norbert – Schwarzwölder Ádám. Pécs, 2018. 271. – A *Váci Közlöny* beszámolt a gyűlésekről és azok tartalmával egyetértett.

⁴⁰ Csibi N.: A sajtóügy. i. m. 67–68.

⁴¹ Csáky Károly Emmánuel: A Váci Főpásztor szózata hiveihez a katolikus sajtó érdekében. Vác 1908. 7. (Váci Egyházmegyei Könyvtár, Vaciensis Gyűjtemény, V-4858).

⁴² Uo. 14–15.

⁴³ Uo. 9.

anyagi támogatás is. Ezeken is szeretett volna a főpap változtatni. Mondanivalója ezért egyrészt egyértelmű felhívás volt a helyi katolikus sajtótermék, vagyis a *Váci Közlöny* megvásárlására, másrészt annak deklarálása, hogy ezentúl a lapot jobban fogja a püspök anyagilag támogatni: „a *katholikus sajtót erőnkhez mérten támogatjuk*”.⁴⁴ Csáky bőkezűen támogatta az országos katolikus mozgalmi szerveződéseket, mivel a katolikusok öntudatra ébredését látta bennük. Ezekről az *Alkotmány* általában be is számolt.⁴⁵

A katolikus megújulás szempontjából a kiemelt területek az egyházi oktatási intézmények, a felekezeti egyesületek, a tömegrendezvények és a katolikus sajtó voltak.⁴⁶ A váci példán is nyomon követhető ezen részterületek összefogása, egymásra hatása. Például a *Váci Közlöny* (hol tömören, hol részletesebben) rendszeresen tudósított a katolikus nagygyűlésekről, amelyek a katolikus egyház és a hívők erődemonstrációjaként, a számvetés pillanataként, morális orientálásként, a magyar katolikus tábor – a gyors német ébredést példaként beállító – ébresztéseként, valamint a jövő alakításának lehetőségeként is értelmezhetők.⁴⁷

Csáky körlevelét elhelyezhetjük a katolikus sajtómozgalom és a politikai katolicizmus viszonylatában is. A liberális, szocialista és modernista sajtó elleni bojkott-felhívás, a saját katolikus sajtóorgánumok propagálása mind ezen mozgalom lényeges elemei.⁴⁸ A váci példa tehát ebben is a makro szintű jelenségek mikor szintű alátámasztása.

Csáky 1908-as körlevelének érvényesülését elősegítették a helyi katolikus egyletek. Ilyen volt a Váci Városi Katolikus Gazdakör, amely az előző év végén, tehát csupán néhány hónappal a pásztorlevél kihirdetését megelőzően alakult, így épp annak kezdeti érvényesítésében játszhatott szerepet. A gazdakör elnöke a mindenkori felsővárosi plébános volt, aki biztosította az egyházi felügyeletet. Egy választott ügyvezető elnök és két alelnök is segítette a munkáját. A plébános-elnök szerepe nem merült ki a formalitásokban: a két elnök felváltva vezette az üléseket és felügyelte a pénztárat, valamint az ügyintézkést. Az egylet alapszabálya kimondta, hogy „*Erkölcsei eszközökkel társas összefogótevékenységekkel odahat, hogy a kath. vallás és hitélet erősöd-jék.*”⁴⁹ Ez formális jogi alapot is teremtett a katolikus vallás védelmére, ezáltal a helyi katolikus sajtó, vagyis a *Váci Közlöny* támogatására.⁵⁰

⁴⁴ Uo.12. – Ehhez hasonlóan vélekedett XIII. Leó az 1893. szeptember 2-án, Buda visszafoglalásának napján kiadott *Constanti Hungarorum* kezdetű brévéje. Ebben az egyházpolitikai reformok elleni tiltakozást, katolikus nagygyűlések szervezését, valamint az egyházi sajtó támogatását várta el a püspököktől. A váci püspök viszont mindkét XIII. Leóhoz köthető útmutatáshoz képest jelentős időbeli lemaradásban volt. – Lásd: *Klestenitz Tibor: A magyar liberális főpapok és XIII. Leó az egyházpolitikai küzdelmek idején. Magyar Tudomány* 174. (2013) 551.

⁴⁵ Gyakran több püspök fogott össze. Lásd pl. a Katolikus Körök Országos Szövetségének adott támogatásokat. Ekkor a váci, a nyitrai, a beszercebényai, a pécsi és az erdélyi püspökök adományoztak fejenként 50-200 koronát. Csáky és a nyitrai püspök egyaránt 100-at adományozott. a katolikus országos lap nagy lelkesedéssel számolt be az összefogásról. *Gyürky Ödön: Nyilvános köszönet. Alkotmány* 1901. október 11. 5.

⁴⁶ *Enyedi Zsolt: Politika a kereszt jegyében. Egy politikai szubkultúra természetrajza. Bp. 1998. 87–88. Illetve lásd még: Csibi N.: A sajtóügy. i. m. 59–82.*

⁴⁷ Uo. 61–63.

⁴⁸ *Klestenitz T.: A katolikus sajtómozgalom i. m.*

⁴⁹ Váci Városi Levéltár, 407. doboz: V.93-c/c. Váci Városi Katolikus Gazdakör (1907–1949) Alapszabálya.

⁵⁰ Az egyleti taglétszám sajnos ismeretlen a korból, csupán 1943-ból van adat erre vonatkozóan: 437 tag, ami nem kevés. A dualizmus korára nem rendelkezünk sem adatokkal, sem becsléssel.

A lap támogatásában szintén részt vett az első rendes közgyűlést 1896. január 5-én, szimbolikus jelentőséggel éppen a millenniumi év kezdetén tartott és a katolikus szervezkedésben élen járó Váci Katolikus Kör.⁵¹ Az egyesület céljai a katolikusok érdekeinek védelme mind a városban, mind vidéken, valamint a valláserkölcsei szellem terjesztése, az összetartás és a közművelődés elősegítése volt. Ennek egyik fontos eszköze, ahogyan az I. fejezet 4. paragrafusa fogalmaz, a folyóiratok támogatása.⁵² A sajtó szerepét tehát a Csáky püspök védnöksége alatt működő egyházi szervezet a keresztény sajtó védelmében és a keresztényellenesnek tartott sajtó elleni küzdelem jegyében kiadott körlevele előtt két évvel már hangsúlyozta. A Váci Katolikus Kör fellépése tehát, alapszabályának értelmében, a püspöki körlevélhez hasonlóan a saját sajtó védelmében tett intézkedések sorába illik, vagyis a katolikus egyháznak a modern időkhez való alkalmazkodásának a jele. Fludorovics Zsigmond, aki titkári feladatai mellett gyakran publikált, katolikus szemszögből maga is foglalkozott a modern kor kihívásaival, többek között írt országos folyóiratba a modernitás és a katolicizmus viszonyáról.⁵³

A Katolikus Kör alapszabálya azt is hangsúlyozta, hogy a kör a városban és vidéken (értsd: a környékbeli falvakban) egyaránt fejtsen ki agitációs tevékenységet. Ez azt igazolja, hogy az egyház ráébredt arra, hogy a falusi lakosság körében is aktivizálódnia kell. Ez számunkra annyiban fontos, hogy közvetve igazolja, a *Váci Közlöny* terjesztése a városon kívül is megtörtént.

Az elemzett püspöki szózat, a Katolikus Gazdakör, a Katolikus Körös a többi helyi egyházi alapítású és védnökségű szervezet mind a katolikus egyház pozícióit erősítő, a *Váci Közlönnyel* kapcsolatban álló, a katolikus politikai szubkultúra megteremtését célzó jelenségek és mozgalmak.⁵⁴ Együtt a katolikus sajtót, mint a modernitáshoz való alkalmazkodás eszközét voltak hivatottak támogatni. A *Váci Közlöny* pedig rendszeresen – a *Váci Hírlaphoz* képest bővebben és pozitív elfogultsággal – számolt be tevékenységükről.⁵⁵

⁵¹ Alapszabályát 1896. március 5-án erősítette meg az állam részéről a belügyminiszter helyett eljáró Latkóczy Imre államtitkár. A szervezet elnöke Dr. Czettler Antal, titkára Fludorovics Zsigmond, védnöke pedig maga a mindenkor váci püspök, ekkor Csáky Károly Emmánuel lett. Fludorovics katolikus berkekben meggyeszte ismert név volt. Ő írta például a *Mária-Besnyő kegyhely* című, 1913-ban a Szent István Társulat kiadásában megjelent könyvecskét. A *Bölcséleti folyóirat* egyik szerzője (szerkesztő: dr. Kiss János egyetemi tanár). Főgimnáziumi tanárként dolgozott.

⁵² A Váci Katolikus Kör Alapszabályai. Vác 1905. 3–4. (Váci Egyházmegyei Könyvtár, Vaciensis Gyűjtemény, V-4845). – Az államtitkár 1896. március 5-én láttamozta a belügyminiszter helyett 20289. számú határozatával a kör alapszabályát.

⁵³ Fludorovics Zsigmond: A modern kultúra és a scholasztika. Bölcséleti folyóirat 19. (1904) Klny. Bp. 1904. 8–21.

⁵⁴ Természetesen nem minden helyi katolikus szervezet alapszabályában találni utalást a keresztény sajtó védelmére. Léteztek pusztán a szolidaritás elvén működő hagyományos egyletek. Ilyen például a Váci Szent Antalról Nevezett Jótékony Katolikus Nőegylet, amely teljes mértékben karitatív szervezet volt. Feladata a munkaképtelen, „elnyomorodott”, özvegy, illetve árva „mindkét nembeli váci lakosok” segítése volt. Induló tőkét részben számukra is a püspök biztosított. (20 ezer koronát Csáky püspök, szintén 20 ezret pedig az elhunyt Crony-Chanel Károly gróf családja.) Hasonlóság az összes, akár karitatív, akár más jellegű katolikus szervezet között, hogy a püspök befolyása biztosított volt. A Jótékony Katolikus Nőegylet Igazgatója például Gossmann Ferenc püspöki titkár, fővédnöke pedig maga a püspök lett. – Értesítő a Váci Szent Antalról Nevezett Jótékony Katolikus Nőegylet Szervezéséről és Működéséről Bp. 1907.. (Váci Egyházmegyei Könyvtár, Vaciensis Gyűjtemény, V-595).

⁵⁵ Klestenitz Tibor: Az Egri Főegyházmegye katolikus sajtója a dualizmus korában. In: Fejezetek az ezer éves Egri

A „papos” Váczi Közlöny

„az intelligens osztály is annyira meg van mételyezve az antikatholikus sajtó bacillusaitól, hogy az egészséges, keresztény levegőjű ujság nem elégíti ki. [...] itt a 12. óra, hogy belássuk, egészséges levegőre van szükségünk [...], a mi fil-léreink tették oly félelmesen erős Góliáttá a szabadkőműves és a zsidó sajtót, ezután ne feledkezzünk meg a kicsiny Dávidról, a keresztény sajtóról sem. [...] Járassunk katolikus lapot s áldozzunk a Kath. Sajtóegyesület céljaira. [...] Nem áll az a vád, hogy a kath. ujságok paposak!”⁵⁶

A fentiekkel összhangban járt el a *Váczi Közlöny*: még évekkel a bullák és körlevelek után is a katolikus sajtó védelméről jelentek meg írások. Az idézett cikkből az alábbi következtetéseket vonhatjuk le. A katolikus hetilap konkurense, a *Váci Hírlap* sok olvasót elcsábított. Közvetlenül a lapra utalt a szerző, amikor „szabadkőműves és zsidó sajtóra” gondolt. A katolikus sajtó ellenségnek („bacillus”) tekintette a kereszténytelennek tartott lapokat. Még 1912-ben is küzdöttek azokkal a problémákkal, amelyekre már XIII. Leó is felhívta a figyelmet: nem eléggé szervezett, nem elég népszerű, nem elég hatékony az újság. Az a vélemény élt a köztudatban, hogy a katolikus sajtó „papos”, célközönsége szűk.

A *Váczi Közlöny*ben a 20. század első évtizedeiben eluralkodott az antiliberalis, a szabadkőművességet, zsidóságot és gyakran a protestánsokat is ostromozó hangnem. A „rossz” sajtóval szemben szándékoztak alternatívát felállítani. A nyelv politikailag instrumentálódott: a sztereotip ellenségkép felhasználásával felállították a szemantikai oppozíciós kategóriákat a sajtó vonatkozásában is: a liberális rossz, a katolikus jó. „*Fogalmi kalodába*” zárták a gondolkodást.⁵⁷

Ugyanakkor hiányoztak a pozitív ellenpéldák, bár olykor történt egy-egy kísérlet ezek felmutatására, de rendszerint rövid életűnek bizonyultak. Ilyennek tekinthető a Szent István Társulat egykori elnökének, az *Alkotmány* című lap alapítójának, Zichy Nándornak a tisztelete. A *Gr. Zichy Nándor emlékezete*, valamint az *Emléket gr. Z.N.nak!* című, címodalonnal megjelent írások ezt az úrt voltak hivatottak betölteni. „*Nem szobrot, de templomot érdemelne azért, amit tett!*” agitált az újság egy hónappal a gróf halála után egy nekrológban.⁵⁸ A Zichy családot példaként ábrázolta a lap, és Zichy Nándornak a „katolikus ébredés” folyamatában vállalt, a katolikus sajtó irányában tett lépéseit méltatta. A katolikus világi értelmiség, azon belül Zichy Nándor – és Esterházy Miklós Mór – szerepe ebben vitathatatlan.⁵⁹

Egyházmegye történetéből. (Egri érseki gyűjtemények kiadványai 1.) Szerk. Horváth István. Eger 2018. 139–152.

⁵⁶ Váczi Közlöny, 1912. január 11. 1. Keresztény sajtót.

⁵⁷ A Reinhart Koselleck által leírt jelenség jól bemutatható a liberális–katolikus oppozíciós kategóriákkal a váci példán keresztül. Ugyan Koselleck eredetileg más ellentétpárokat elemzett, de erre az esetre is használhatók a megállapításai. *Reinhart Koselleck: Ellenségfogalmak*. In: *Az ellenség neve*. Szerk. Szabó Márton. (Jószöveg Könyvek sorozat) Bp. 1998. 20–22.

⁵⁸ Váczi Közlöny, 1912. január 25. 1. Gr. Zichy Nándor emlékezete.

⁵⁹ *Klestenitz T.: A magyar liberális főpapok i. m. 548–552.* – Értelmezhető a katolikus ébredés egyfajta „expanzív

Az ellenségkeresés példája a „*Katholikusok ébredjetek!*” című 1912-es cikk, amely egy aktuális menesztésre adott gyors válasz. Zichy János kultuszminiszter nem sokkal korábban menesztette Barkóczy Sándor minisztériumi tanácsost, aki markánsan védte a katolikus érdekeket: „*Az alvó, jóízűen bóbiskoló oroszlan ismét egy oldalbadöfést kapott a liberalizmus köpenyébe burkolt szabadkőművességtől. A romboló, hitetlen, hazátlan sereg ujjongva ül diadalt a magyar katholicizmus fölött.*” A cikkből több következtetést is levonhatunk. Egyrészt a lap gyorsan és határozottan reagált az egyébként nem kulcsfontosságú menesztésre, ami a sajtó éberségére utal. Másrészt a hangnem rendkívül erős és antiliberális: démonizálja „*a szabadkőművességgel ikertestvér szabadelvű politikát*”.⁶⁰ Harmadrészt a lap vészharangokat kongatott, ami jelzi, hogy mennyire elégedetlen volt a helyzettel és a katolikus mozgalom erejével. Ezzel összhangban – önvédelmi reflexként – nem csupán a szabadelvű politika, hanem a „*rossz sajtó*” (amit egyenértékűnek tekintett a liberális sajtóval) démonizálása és bojkottja is napirenden volt.⁶¹

Záró gondolatok

A 19. század végén és a 20. század elején országszerte felélénkült az érdeklődés az egyházi sajtó iránt. Ezt gyakorlati lépések követték a versenyképes egyházi sajtó megteremtése, valamint a katolikus sajtópártolás szervezése, a katolikus agitáció terén.⁶² Erre jó példa Vác is, ahol a katolikus sajtómozgalom keretein belül az egymással laza kapcsolatban álló egyesületek, szervezetek együttműködésére példa a *Váci Közlöny*nek és a katolikus egyleteknek, szerveződéseknek, a Klestenitz Tibor által „*katolikus közéleti identitásnak*” nevezett jelenség konvergáló elemeinek kooperációja. Elvárásként fogalmazódott meg – országos szinten is –, hogy az egyesületekről és az egyesületi életéről legalább tudósító közlönyöket alapítsanak a katolikusok. A lapok pedig ugyancsak számíthattak az egyesületek támogatására.

Vácutt a püspöknek meghatározó szerepe volt a „katolikus ébredés” és a katolikus sajtó támogatásában. Az 1900-as évek elején Csáky Károly a Katolikus Néppárt stílusával és elveivel, valamint az aktuális ügyek (például az egyházpolitikai küzdelmek) során követett politikájával legtöbbször konvergáló *Váci Közlöny* által a helyi olvasóközönségre szándékozott hatást kifejteni. Ezzel nem állt ellentétben a lap szerzőinek és szerkesztőinek saját véleménye sem, nem csupán a főpap iránt érzett lojalitás és engedelmesség, hanem a közösnek tartott katolikus értékrendszer melletti kiállás és a közös ellenségnek tartott liberalizmus elleni összefogás miatt sem. A váci püspök és a *Váci Közlöny* együttműködése a harciasabb, a Néppárthoz közelebb álló irányzat példája.

kereszténységnek”, pontosabban ezen szándéknak is. Más kérdés, hogy ez sikeres volt-e vagy sem. A pogányok helyét itt átvették a liberálisok, szabadkőművesek, szocialisták, ateisták, vallásilag indifferentek. A kifejezés eredeti jelentéséről lásd: *Reinhart Koselleck: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Bp. 1997. 40.

⁶⁰ *Váci Közlöny*, 1912. február 1. 1. *Katholikusok ébredjetek!*

⁶¹ *Csibi N.*: A sajtóügy. i. m. 62.

⁶² *Klestenitz T.*: A katolikus sajtómozgalom i. m. 3.

Tabi Norbert

AZ FTC-DRUKKEREK ÉS A RÁKOSI-RENDSZER KAPCSOLATA

Bevezetés

Tanulmányomban a Ferencvárosi Torna Club (FTC) drukkerai és a kommunista diktatúra kapcsolatával foglalkozom a Rákosi-rendszer éveire vonatkozóan. A rezsim működését megélt FTC-sportolók és a klub – akár jóval később született – drukkerai egy részének kollektív tudatában máig úgy jelennek meg ezek az évek, mint az időszak, amelyet *túl kellett élni*.¹ Számos tudományos munka igazolta, vagy foglalkozott már azzal,² hogy a IX. kerületi egyesület ebben a II. világháborút követő szűk tíz éves periódusban valóban jelentős „ellenszélben” volt kénytelen helytállni.³ Érdeemes megvizsgálni, hogy mi történt ezzel egyidejűleg az FTC szurkolóival. Különösen érdekes mindez annak fényében, hogy az FTC az időszakban az ország egyik legnépszerűbb sportegyesülete volt. Vajon hogyan élték meg a drukkerok ezeket az éveket? Hogyan fogadták a klub hagyományos szimbólumainak betiltását, a csapat helyzetének jelentős megnehezítését? Milyen módon, milyen hangvétellű anyagokban jelent meg a Ferencváros szurkolótábora ezekben az években a propagandasajtóban, és ezek az írások milyen célokat szolgáltak? Milyen következtetéseket vont le a politikai vezetés az FTC-drukkerekre vonatkozóan az 1954. évi világbajnoki döntőt követő tüntetésekből és az 1956. évi forradalom alatt bekövetkező, klubot érintő eseményekből? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre keresem a választ.

Az FTC-drukkerek és a Rákosi-rendszer kapcsolatát vizsgálva elsősorban az általam – az időszakot aktívan megélő sportolókkal, szurkolókkal – készített interjúk anyagára támaszkodom. Ennek fő oka, hogy levéltári források az időszakból igen korlátozott számban állnak csak rendelkezésre.⁴ Az interjúk használatának hátránya, hogy a drukkerok viselkedésével, motivációival kapcsolatban általános érvényű megállapítások tudományos felelősséggel csak korlátozottan tehetők, továbbá az interjúk legalább annyira az emlékezésről, mint a múltbeli tapasztalatokról tudósítanak. Kétségtelen előny ugyanakkor, hogy mint új források gyarapíthat-

¹ Rudas Ferenc (1921–2016), aki 1938-tól 1954-ig volt a klub labdarúgója – az FTC Baráti Kör elnökeként a Rákosi-rendszer éveiről 2015-ben így fogalmazott: „tény, a Fradit, a fradizmust nem lehetett megtörni, ezt is túlélte. Túlélte, mint ahogy biztosan állítom, túl fog élni ezután is minden rendszert.” *Rózsaliheti László: A Fradi piros fehérben. A Ferencváros labdarúgói a Rákosi korszakban.* h. n. [Nagykanizsa] 2015. 3.

² Pl. *Hadas Miklós – Karády Viktor: Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történelmi vizsgálatához.* Replika 17–18. (1995) 89–120.; *Takács Tibor: Büntetőterület. Futball és hatalom a szocialista korszakban.* Bp. 2018.; *Koós Levente: Egésszpályás letámadás. A Fradi és az állambiztonság 1945–1970 között.* Bp. 2019.

³ Erről az ellenszélről tanúskodik többek között a klub zászlóshajójának tekinthető futbalcsapat játékosállományának szétszedése (*Nagy Béla: FTC Napló 1950–1954.* Bp. 1980. 8.), valamint ezzel szoros összefüggésben a gárda szezononkénti, tabellán elfoglalt helyezései is. Utóbbi kapcsán érdemes rögzíteni: az FTC 1950 nyarán jelentősen meggyengített felnőtt férfi futbalcsapata az 1946/47-es szezonban harmadik, 1948/49-ben első, 1949/50-ben második, az 1950. őszi szezonban tizedik, 1951-ben hatodik, majd 1952-ben kilencedik lett. (<https://www.magyarfutball.hu/hu/csapat/1/bajnoki-mult>, letöltés: 2020. márc. 5.)

⁴ Egyszerűbb a helyzet az 1956-ot követő időszak hasonló témájú vizsgálatánál, elég például az állambiztonsági jelentésekre gondolni: az FTC környezetébe beépített ügynökök iratanyagai kapcsán – kellő forráskritikával – a szurkolók korabeli attitűdjéről általános érvényű, megalapozott megállapítások tehetők.

ják a kérdéskörben meglévő ismereteket, és az egyéni utak által az összképre vonatkozóan is levonhatók belőlük bizonyos következtetések.⁵

Az interjúk esetében a kevert típust alkalmaztam,⁶ azaz a kezdeti, strukturált, életútra vonatkozó általános kérdések után kissé visszahúzódva, nyitottabb kérdések feltételével nagyobb teret hagytam az alanyoknak. Az interjúk és az igen csekély számú fellelhető levéltári irat (legalábbis amelyek a diktatúra szurkolókkal szembeni magatartása megismerésében relevánsak) mellett a legfontosabb forrásanyagot a korabeli sajtó nyújtotta, amely a legtöbb esetben a hatalmon lévők társadalom felé irányuló kommunikációját tükrözi. Mindemellett már publikált visszaemlékezéseket és a témában az utóbbi időben jelentősen gyarapodó szakirodalmat is felhasználtam. A gondolatmeneteket alátámasztó nézőszám-adatokat javarészt a magyarfutball.hu adatbázisából hivatkozom.⁷

A vizsgált időszakban az FTC-t 1950 februárjától Élelmezésipari Dolgozók Szakszervezeteinek Szövetsége Sport Egyesületnek (ÉDOSZ SE), majd 1951-től Budapesti Kinizsinek nevezték. Mivel a drukkerek számára az identitásuk részét jelentő egyesület az aktuális elnevezésektől függetlenül mindvégig „az” FTC maradt, és magukat zömében „Fradi-drukkerként” definiálták, így a lentiekben nem alkalmazom következetesen az aktuális elnevezéseket: tehát a szövegkörnyezetnek megfelelően előfordulhat, hogy például az ÉDOSZ-éra alatt is az FTC nevet használom. Ugyanez előfordul más egyesületek esetében (például MTK–Vörös Lobogó) is.

Az FTC-drukkerek és a Rákosi-rendszer

Kétségtelen, hogy a futball a Rákosi-rendszer éveiben a politikai vezetés és a társadalom egy jelentős része számára is sokkal többet jelentett egyszerű sportágnál.⁸ A hatalmát minden áron erősíteni kívánó kommunista pártvezetés⁹ a labdarúgásban leginkább legitimációs eszközt¹⁰ látott. Átalakították a sportegyesületi rendszert,¹¹ hogy a futballklubok nevei, címerei immár

⁵ Az interjúk forrásértékének megértéséhez lásd: *Vértesi Lázár*: Oral history. A szemtanúként elbeszélt történelem lehetőségei. Aetas 19. (2004) 1. sz. 164–171.

⁶ *Fábián Gergely*: Adatfelvételi módszerek a kvalitatív kutatásokban. In: Uő: Alkalmazott kutatás módszertan. Debrecen 2014.

(https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2010_0020_alkalmazott_magyar/10_adatfelveteli_mdszerek_a_kvalitativ_kutatsokban.html, letöltés: 2020. márc. 5.)

⁷ A magyarfutball.hu a nézőszámokra vonatkozó adatbázisát – a magyarfutball.hu szerkesztőinek szíves közlése alapján – elsősorban a *Nemzeti Sport/Népsport* adataiból állította össze.

⁸ A Rákosi-rendszer politika- és társadalomtörténetéhez részletesen lásd *Izsák Lajos*: Rendszerváltástól rendszer-váltásig. Magyarország története 1944–1990. Bp. 1998. 96–134. A futball korszakbeli rejtett összefüggéseinek megértéséhez lásd *Borsi-Kálmán Béla*: Az Aranycsapat és ami utána következik. Adalékok a Rákosi-korszak és a Kádár-rendszer történetéhez a futball tükrében. Bp. 2019.

⁹ A kommunista párt neve 1948-ig Magyar Kommunista Párt (MKP), majd 1948-tól, a Rákosi-rendszer éveiben Magyar Dolgozók Pártja (MDP) volt.

¹⁰ A legitimáció fogalmához részletesebben lásd *David Beetham*: The Legitimation of Power. Basingstoke 1991.; *Bayer József*: A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról. Bp. 1997.

¹¹ Az egyesületek szovjet mintára országsszerte fegyveres testületek, minisztériumok és szakszervezetek irányítása alá kerültek. A legtöbb támogatást és a legjobb játékosokat – a sztálinista rezsim militáns világképe szerint – a fegyveres alakulatok csapatai kapták. Míg pl. a reakciónak, rendszerellenesnek bélyegzett FTC-ből a „vas és acél országában” hátrányos helyzetűnek számító élelmiszeripar csapata lett.

a kommunista ideológia szimbólumait hordozzák, a stadionokban jelenlévő tömegek pedig – mint afféle hatalmas felvonulások, díszszemlék elemei – a nép és a rezsim közötti konszenzus látszatát kelthették. A világraszóló sportsikerek a szocializmus kapitalista világrend feletti felsőbbrendűségét hirdették – politikai, társadalmi és gazdasági értelemben egyaránt. Ezzel szemben a lakosság egy részének a futball egyszerre jelentett a korszak viszonyai között egyedülállóan számító szórakozási lehetőséget, kiemelkedési lehetőséget, sportélményt, sikerpótlékot, a nemzeti érzelmek megélésére alkalmas teret, közösségteremtő közeget, valamint a szólásszabadság egyik utolsó, viszonylag szabad színhelyét.¹²

Mindezeket tekintve az időszakra már a legnépszerűbb magyar sportegyesületté váló FTC több szempontból is különleges pozícióba került. Az ország új politikai vezetése potenciális veszélyforrást láthatott a klubban, hiszen széles társadalmi bázisa révén nem csupán egy kontrollálhatatlan drukkertömeget jelentett, de a klub történelmi hagyományaiból adódóan például a nemzeti érzelmek megélésére is kifejezetten alkalmas volt.¹³ Többek között ennek köszönhetően a „fasiszta múlttal”¹⁴ megbélyegzett egyesület számos támadást élt át a Rákosi-rendszer éveiben. A klub nevét, színeit, címerét – több más csapathoz hasonlóan – betiltották, a futballcsapat legjobbjait máshová vezényelték, a drukkerok pedig – más csapatokkal való összevetésben is – igen erőteljes vegzálásoknak voltak kitéve. A rendszer, a politikai vezetés lehetséges motivációit részletesebben a későbbiekben tárgyalom. Ám először is, a szurkolók oldaláról közelítve, az egyén szintjét vizsgálva lássuk: hogyan élték meg a Ferencváros-drukerek ezeket az éveket.

*

Mindenekelőtt megválaszolandó a kérdés, hogy a Rákosi-rendszer éveiben az FTC elkötelezett, meccsre járó drukkerai milyen indítatásból látogatták a mérkőzéseket, és miként élték meg szurkolói identitásukat. Erről főként az interjúim segítségével igyekszem képet alkotni, még ha ezek olykor inkább az emlékező narratív identitásáról tudósítanak is. Ezt követően, ugyancsak főként a megszólaltatott alanyok segítségével, arra keresem a választ, hogy egyes szurkolók miként emlékeznek arra: az FTC-vel kapcsolatos és őket is (el)ért élmények hatására hogyan viszonyultak a Rákosi-rendszerhez.

A hét FTC-drukker interjúalanyból – akik a Rákosi-rendszer éveiben mind a B-középnek helyet adó lelátórészt látogatták, ezáltal, ha hivatalos Baráti Kör tagsággal nem is rendelke-

¹² Részletesebben lásd: *Tabi Norbert*: „How many lathes and how many metres of fabric will this triumph yield!” Football and Planned Economy Propaganda in Hungary during the Rakosi era. *Storia dello Sport. Rivista di Contemporanei* 3. (2020) 1. sz. 46–62.

¹³ 1945 előtt az FTC sajátosságaiból adódóan szélesebb társadalmi bázisra tudott szert tenni riválisánál: a tömegek szemében a „Fradí” a „külvárosi, keresztény kisemberek csapatává vált” (*Szegedi Péter*: Az első aranykor. A magyar foci 1945-ig. Bp. 2016. 100.), és ennek következtében az FTC a tömegek számára sokkal hitelesebben tudta megtestesíteni az „alulról jövő kisemberek” csapatát, a „nép” együttesét.

¹⁴ 1944 nyaratól néhány hónapon keresztül politikai kényszer miatt a Sztójay-kormány belügyminisztere, Jaross Andor volt az FTC elnöke.

tek,¹⁵ informálisan az aktív és szervezett szurkolótábor tagjaivá váltak – négy szinte azonos utat járt be az elköteleződés terén.¹⁶ Az egyaránt Budapesten született Hélisz Józsefet (aki egyébként már az 1950-es évek elején, gyerekként részt vett a Baráti Kör ülésein is), Som Ferencet, Kopeczky Lajost és Raffa Györgyöt 7 és 10 éves kora közötti vitték ki a Fradi-drukker édesapák a futballcsapat valamely mérkőzésére. Elmondásuk szerint a hangulat, a tömeghatás azonnal mindnyájukat magával ragadta, és rövid időn belül előbb apjukkal, majd baráti társaságukkal rendszeres meccslátogatókká váltak az Üllői úton. Kis Imre esete is hasonló, ám az ő apja ekkor már nem élt, így a környékbeli fiatal fiúk vitték ki magukkal egy mérkőzésre, 8 évesen. Az ormosbányai születésű Friedmanszky Zoltán a gyermekkori kötődés kialakulását az FTC országos népszerűségével és sikereivel magyarázta, míg az Egerben született Ambrus Miklós azután vált fradistává, hogy 1953-ban az egyesület vízilabdázója lett. Abban az alanyok gyakorlatilag mindegyike egyetértett, hogy klubkötődésüket a hangulat és a drukkerek között tapasztalt családias jelleg mellett az FTC az 1940-es évek végén rendkívül erős futballcsapatának sikeresége alapozta meg. Jellemző, hogy Hélisz, Kis, Kopeczky és Raffa kérdés nélkül felsorolta az 1948/49-es bajnokcsapat kezdő tizenegyének névsorát. Ekkor ők 9–14 év között voltak, ezek az élmények láthatóan még az interjú idején is erőteljes hatással voltak rájuk.

Egy évvel később, az 1949/50-es szezon végén kezdődött meg az immár Bp. ÉDOSZ néven szereplő csapat szisztematikus meggyengítése, a játékosok elvitele a klubból.¹⁷ Az 1950. őszi szezonban a meggyengített FTC már csak a 10. helyen végzett, egyetlen pontra a másodosztályba való kiesést érő 13. helytől. Interjúalanyaim szerint a korabeli FTC-drukkerek is tisztában voltak azzal, hogy ezek az átigazolások nem a játékosok szabad akaratából történtek.

Mivel egy szurkoló számára végső soron a csapat eredményessége a legfontosabb, ezeket az eseményeket az interjúalanyok mindegyike a Ferencváros elleni súlyos támadásként ábrázolta a rendszer részéről, és ez a következő évekre, sőt évtizedekre vonatkozóan is alapjaiban határozta meg, hogy miként értékelték az államszocialista rezsim és az FTC kapcsolatát. Kis Imre úgy fogalmazott: az, „hogy így kibaltáztak a Fradival”, egyértelművé tette, hogy „a kommunisták” csapata lett a Dózsa és a Honvéd, és „annál nagyobb szimpátia lett az egész országban a Kinizsi iránt”.¹⁸ Utólag, 1956-ot követően az új rendszer vezetői is belátták, hogy ezek a kényszerű átigazolások a rendszer ellen hangolták a csapat drukkereit.¹⁹ A szemléletbeli

¹⁵ A „B-közép” volt Magyarország első szervezett szurkolói csoportja, amely 1928-ban az FTC falelátós Üllői úti pályája B-tribünje állóhelyes drukkereinek egy csoportjából alakult. Az 1930-as években a szervezettség új szintre lépett, ekkor alakult meg a tagsági rendszerrel bíró Baráti Kör, amely pl. közös utazást szervezett az idegenbeli mérkőzésekre. A Kör korlátozott módon a Rákosi-rendszer idején is folytathatta működését, ám a „B-közép” 1951-ben kénytelen volt felvenni a „Kinizsi-közép” nevet.

¹⁶ Bár források erre nincsenek, de feltételezhető, hogy a következőkben leírt elköteleződési forma gyakorlatilag általános volt szélesebb körben is.

¹⁷ A legendás bajnokcsapat 140 gólt szerzett, melyből 125-öt Deák Ferenc, Kocsis Sándor, Czibor Zoltán és Budai II László jegyezte. Utóbbi három futballista 1950 nyarán a Honvéd, Deák a Dózsa csapatába került, Czibor pedig röviddel később, egy csepeli kitérőt követően lett a Honvéd játékosa. Henni Géza kapus szintén a Dózsa futballistája lett.

¹⁸ Interjú Kis Imrével, 2018. november 22. – Kis Imre Ferencváros-szurkoló, 1956-ban részt vett a pesti fegyveres harcokban, a Magyar Politikai Foglyok Országos Szövetségének VII. kerületi elnöke.

¹⁹ Lásd Földes László és Kádár János szavait a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának 1957. ok-

változás 1956 után abban mindenképpen megmutatkozott, hogy a legjobb játékosokat nem vették el a csapattól.²⁰

Ugyancsak az eredményességhez kapcsolódó szempont a játékvezetők megítélése. Ebben szintén konszenzus fogalmazódott meg interjúalanyaim között: mindenki – szurkoló, futballista, vízilabdázó, kézilabdázó stb. – úgy vélte, hogy az FTC-t tendenciózusan sújtották ítéleteikkel a bírók. Ezt nehéz objektíven megítélni, de Palásti Ferencnek, a korszak egyik legmagasabban jegyzett magyar bírójának az esete alátámasztani látszik az állítást. Palástit ugyanis egyetlen meccsen elkövetett téves ítéleteire hivatkozva örökre (!) eltiltották a játékvezetéstől. „Az ÉDOSZ-Győri Vasas bajnoki mérkőzés után megállapítottuk bírálatunkban, hogy Palásti Ferenc sorozatos hibákat követett el, s téves ítéletei túlnyomórészt a győrieket sújtották. Palásti a hangoskodó s az őt befolyásolni igyekvő közönség egy részének az uszályába került, s ennek hatására követte el – a győrieket egymás után sújtó – téves ítélezéseit” – írta az 1950. szeptember 10-i *Népsport*. A „renitens” szurkolók kapcsán hozzátéve: „rá kell mutatnunk arra is, hogy az ÉDOSZ-ban még mindig nem folyik olyan rendszeres nevelőmunka, amilyent egy szakszervezeti egyesülettől joggal elvárhatunk.” Emellett ugyancsak példa nélkülinek tekinthető az olyan mértékű csalás döntő jelentőségű első osztályú mérkőzésen, amely a férfi kézilabda NB I 1956. október 21-i fináléjában történt, ahol az FTC a rendszer által támogatott Vörös Meteor csapatával mérkőzött meg, és a zsűriasszal teljesen abszurd és szabályellenes döntései miatt veszített.²¹ A feldühödött FTC-drukkerek az incidens után berontottak a pályára, ahol gyakorlatilag lincshangulat alakult ki, a zsűri tagjait, az ellenfél játékosait és a játékvezetőket is bántalmazták, az éremátadásra pedig nem is került sor.²² Hélsz József az időszak ítéleteivel kapcsolatban úgy emlékezett: általában minden FTC-mérkőzést úgy éltek meg akkor a drukkerék, hogy „a Fradi itt nem nyerhet, lefűjják, ami nem les, stb. Olyan tudatban jártunk a meccsre, hogy a játékvezetés a Fradi ellen irányul. Nekünk a rendszert a bíró testesítette meg.”²³ Így, amikor a bíró ellen fűtyültek, tüntettek, akkor azt kvázi a rezsime ellen tették – legalábbis Hélsz

tóber 9-i ülésén, illetve Száraz István FTC klubelnök beszámolóját 1958-ban. – A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei 1957. július 2–december 28. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 42.) Szerk. Baráth Magdolna – Feitl István. Bp. 2006. 573.; illetve Az FTC kommunista vezetőinek beszámolója az MSZMP Sportbizottsága elé az MSZMP Politikai Bizottságra sportra vonatkozó határozata végrehajtásának állásáról az FTC-ben, 1958. február 20. Budapesti Fővárosi Levéltár (BFL) Pártarchívumi iratok, Közigazgatási és Adminisztratív Osztály iratai. XXXV.1.d. 12. ő.e.

²⁰ Igaz, ez egyben a rezsimeváltás következménye is volt, hiszen a Kádár-rendszer sportpolitikájának már nem volt része egy, a Honvéddhoz hasonló „szupercsapat” létrehozása.

²¹ Részletesebben lásd A forradalom bajnoki címe. fradi.hu, az FTC hivatalos honlapja, 2018. október 23. (<https://www.fradi.hu/kezilabda/ferfi-kezilabda/hirek/a-forradalom-bajnoki-cime-22041>, letöltés: 2019. feb. 28.); illetve Interjú Som Ferencel, 2018. november 26. és december 3. – Dr. Som Ferenc (1932–2021) 1951-től 1954-ig a Testnevelési Főiskola, 1954-től 1956-ig a budapesti Kinizsi, 1956-tól 1971-ig az FTC kézilabdázója, 1971 és 1974 között az FTC elnökhelyettese, 1972-től 2003-ig a Testnevelési Főiskola, majd a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Testnevelési és Sporttudományi Tanszékének vezetője volt.

²² Az FTC a meccset megővta, ám az 1956. október 23-ai fegyelmi tárgyalás már nem hozott döntést. Végül 1957 áprilisában a Kézilabda Szövetség úgy döntött: mindkét csapat megkapja a bajnoki címet. A forradalom bajnoki címe. fradi.hu, az FTC hivatalos honlapja, 2018. október 23. (<https://www.fradi.hu/kezilabda/ferfi-kezilabda/hirek/a-forradalom-bajnoki-cime-22041>, letöltés: 2019. feb. 28.)

²³ Interjú Hélsz Józseffel, 2018. október 30. – Hélsz József Ferencváros-szurkoló, az FTC Baráti Kör főtitkára.

utólagos elmondása szerint.

A csapat eredményességének gyengítése mellett az általam megkérdezett drukkerek ugyancsak kimondottan az FTC és a fradisták elleni támadásként, illetve elnyomásként élték meg az egyesület hagyományos szimbólumainak betiltását, valamint a szurkolók elleni különböző rendőri akciókat is. Bár a címerek és a klubszínek csaknem minden egyesületnél megváltoztak, és nyilván lehettek más csapatoknál is olyan drukkerek, akik ezt sérelmezték, ez az FTC esetében mérhetetlenül nagyobb jelentőséggel bírt: a Ferencvárosé volt messze a legnagyobb aktív szurkolótábor,²⁴ ráadásul más együttesekhez országos szinten nem tartoztak erőteljesen olyan jelentéstartalmak, mint az „alulról jövő kisemberek” csapata.²⁵ Mindemellett úgy tűnik, a hatalom valóban kitüntetett szerepet tulajdonított az FTC-nek, hiszen nemcsak a régi név és címer használata volt tiltott, hanem interjúalanyaim és további szereplők egyöntetű visszaemlékezése alapján bármiféle korábbi dal vagy rigmus, így a „Fradi-induló”, és a „Hajrá, Fradi!” éneklése, skandálása is.²⁶ Ezzel szemben Kovács Ferenc, az MTK egykori játékosa azt nyilatkozta, hogy csapatánál a Vörös Lobogó-időszak alatt is maradhatott a „Hajrá, MTK!” buzdítás.²⁷ Springer Miklós (a klubalapító Springer Ferenc unokája) egy Dózsa–Kinizsi meccsen barátjával „hajrá-fradizott” majd a meccs után a zsúfolt 12-es buszról leszedte őket egy civil ruhás rendőr. „Kiderült, hogy a lelátón és az úton hazafelé végig bennünket figyelt. Igazoltatás után engem előállított a Deák téri főkapitányságra”, ahol Springer számára kiderült, hogy „a Magyar Népköztársaság alapintézményei elleni izgatás bűncselekménye miatt” indítottak ellene eljárást. Mindezt Springer állítása szerint a „hajrá-fradizásért” és néhány rendszerellenes bekiabálásért.²⁸ Kis Imre és Raffa György szerint mindezek hatására a Kinizsi-időszakban, 1955-re szépen lassan el is halt a lelátón a „fradizás”, mert, ahogy Raffa fogalmazott „senki nem akarta magát kitenni ezeknek az atrocitásoknak.”

A fentihez hasonló kihágások alapján – a szurkolói visszaemlékezések szerint – a renitensnek ítélt szimpatizánsokkal szemben bevett módszerré vált, hogy a „nyilvántartásba vett” drukkereknek a mérkőzések délelőttjén önként jelentkezni kellett a kerületi kapitányságon, és onnan csak a meccset követően engedték haza őket. Kis Imre elmondta, rendszeresen meg kellett jelennie a hatóságoknál az 1960-as évek elején:

„Fradi-meccs alatt be kellett mennem a Kürt utcai kapitányságra. Ott kellett jelentkezni a rendőrségben, de nemcsak nekem, hanem [több olyan fradistának,]

²⁴ Az 1947/48-as és az 1955-ös szezon között mindössze egyetlen olyan év volt, amikor nem az FTC hazai meccsein volt átlagosan a legtöbb szurkoló. Voltak olyan kiemelkedő évek, mint az 1947/48-as, 1948/49-es, 1953-as és 1954-es, amikor közel 10 ezer fő volt a differencia a második legtöbb nézővel rendelkező klub előtt. A meccsenkénti átlagos hazai nézőszámokat idősorosan lásd: [Nézőszámok. Magyarfutball.hu](http://Nézőszámok.Magyarfutball.hu) (letöltés: 2022. október 28.)

²⁵ Pl. Som Ferenc beszámolt róla, hogy a Testnevelési Főiskola (TF) sportolójaként érzekelte, értelmiségi szerepe miatt a TF is nehéz helyzetbe került a Rákosi-rendszerben, ám ez a klub kis mérete miatt nem érintette drukkerek tömegeit.

²⁶ Lásd Takács Tibor története. *Rózsaligeti L.: A Fradi piros fehérben* i. m. 427.

²⁷ *Rózsaligeti L.: A Fradi piros fehérben* i. m. 20.

²⁸ *Rózsaligeti L.: A Fradi piros fehérben* i. m. 20–21.

aki a VII. kerületben lakott. Volt olyan régen látott osztálytársam, akivel ott találkoztam. És ott kellett dekkolnom, míg tartott a meccs. [...] cukkoltak minket, hogy »mi van, faszkalapok, jó, hogy nem mentetek ki, kikapott a Fradi...«²⁹

Raffa Györgynek pedig elmondása alapján még az 1956 előtti időszakból volt olyan ismerőse, akivel hasonló események megtörténtek.³⁰ Más csapatok drukkereitől ilyen élmények nem ismertek,³¹ és ahogy az MTK-s példából is látszik: a visszaemlékezésekre támaszkodva elmondhatjuk, hogy a szimbólumok tiltása is a Ferencvárosnál volt a legerőteljesebb. Jóllehet, ez – az FTC-vel szemben meglevő előítéleteken túl – azért is történhetett így, mert más táboroknál ezeknek a szimbólumoknak valójában sokkal kisebb jelentősége volt. Logikusnak tűnik, hogy a rendszer a legnagyobb, lehangosabb – tehát leginkább veszélyesnek tartott – tömeget akarta megregulázni, ez pedig történetesen az FTC-hez tartozott.

A Ferencvárosnál tapasztalt rendszerellenes bekiabálások élet jól illusztrálja Mindszenti Pál kapus esete. Az FTC tartalék hálóőre 1948 és 1953 között játszott a csapatban, ám pályára a bajnokságban mindössze két alkalommal lépett. A drukkerektől – annak ellenére, hogy sport szakmai szempontból a játékos személye nem számított jelentősnek – több alkalommal is felhangzott a meccseken az „Éljen Mindszenti!” rigmus, valójában a kommunistákkal szembeni ellenállás egyik szimbolikus alakjának, Mindszenty József hercegprímásnak a nevével üzenve a rendszernek.³² Kis Imre elmondta, hogy emlékezete szerint ilyen rendszerellenes „beköpekések” nem csak az FTC meccsein és nem csak futballmeccseken fordultak elő: például az 1955-ös budapesti férfi Kosárlabda Európa-bajnokságon a szovjet–jugoszláv mérkőzésen a szovjet sportolókat „cukkolták jó hetedik kerületi modorukban”. „Három barátomat elkapták. Bevitték az alagsorba, össze-vissza rugdosták őket. Az egyiknek el is tört a keze.” Kis az 1955. szeptemberi magyar–szovjet futballmeccsről elmondta: a Népstadion közönségének egy része – köztük ő is – úgy tüntetett, hogy nem állt fel a szovjet himnusz alatt.³³ A hazafias érzelmek – amelyekkel kapcsolatban fontos leszögezni, hogy ezekben az években jelentős részben a megszálló szovjet csapatok és az elnyomó kommunista rezsim ellen irányultak – a sportban leginkább az elnyomott helyzetben lévő FTC és – magától értetődően – a magyar válogatott mérkőzésein artikulálódhattak a leginkább.

²⁹ Interjú Kis Imrével, 2018. november 22.

³⁰ Interjú Raffa Györggyel, 2019. január 8. – Raffa György 1953-tól 1956-ig a Bp. Kinizsi, 1956-tól 1971-ig az FTC jégkorongozója volt.; Emellett az FTC B-közép egyes vezetőiről is ismert, hogy a Kinizsi-időszakban hasonló intézkedés alá vonták őket. *Simon Sándor: A régi B-középtől a mai Baráti Körig, avagy Fradizmus a játéktéren kívül*, 2. rész. [ftcbaratikor.hu](http://www.ftcbaratikor.hu), 2010. január 3. (<http://www.ftcbaratikor.hu/2010/01/03/a-regi-b-kozeptol-a-mai-barati-korig-avagy-fradizmus-a-jatekteren-kivul-2-resz/>, letöltés: 2019. feb. 24.)

³¹ Raduly József, a Vasas egykori labdarúgója elmondta: az ő benyomása szerint pl. a Vasas játékosaira és drukkereire kisebb politikai nyomás helyeződött ebben az időszakban, mint az FTC körüli emberekre. Interjú Raduly Józseffel, 2018. december. – Raduly József az Aranycsapat keretének tagja, illetve 1953-tól 1962-ig a Vasas labdarúgója volt.

³² Interjú Kopeckzy Lajossal, 2019. január 3. – Kopeckzy Lajos Ferencváros-szurkoló, 1960-tól 1995-ig a Magyar Televízió sportriporterként tevékenykedett.; *Dénes Tamás – Sándor Mihály: Baj-nok-csa-pat! A magyar labdarúgás 14 bajnok klubjának története*. Bp. 2012. 45.

³³ Interjú Kis Imrével, 2018. november 22.

A Ferencváros-drukkerek a közösségi szellem életben tartására több eszközt is alkalmaztak. Az 1949/50-es szezonban, az FTC, majd ÉDOSZ meccsei előtt az Üllői úton az előmérkőzéseket több esetben³⁴ az ekkor ugyancsak NB I-es Postás SE játszotta.³⁵ A csapat az ÉDOSZ-időszakban is megőrizhette zöld színét, a Ferencvárosért szorító drukkerek pedig nagy számban megjelentek a meccseken³⁶ és „Hajrá, zöldek!” rigmusokkal foglaltak állást az FTC eredeti színei és a fradista közösség mellett.³⁷ Ennél is rejtettebb, ám a drukkerek és a csapat játékosai számára fontos összetartó, rituális elem volt az ún. „fradista kézfogás”.³⁸ Keletkezési idejéről megoszlanak a vélemények, Kopeczky Lajos szerint ez a bennfentes jelzés még 1956 előtt alakult ki, mutatva és erősítve a fradisták közötti összetartozást, jelezve a politikának, hogy „itt vagyunk, együtt vagyunk, és ezért még csak meg se lehet büntetni minket”.³⁹ Raffa György szerint ez a kézfogás csak a '80-as években terjedt el. Bármelyik verzió is a hiteles, a kézfogás a ferencvárosi legendáriumban részint a kommunista rendszer nyomása elleni összetartás egyik eleme lett.

A szurkolói visszaemlékezések szerint 1956 előtt a Kádár-rendszer korai időszakával szemben a rendőrökkel való tömeges összeütközések még nem voltak jellemzőek.⁴⁰ A beszámolók alapján elmondhatjuk, hogy az incidensek javarészt abból álltak, hogy a tömegbe beépített civil ruhás rendőrök és nyomozók a mérkőzések közben vagy után előállították a „nem megfelelően viselkedőket”, például különböző rigmusokat kiabálókat. Ez a vegzált drukkerekben összességében egy folyamatos lefojtást és frusztrációt eredményezhetett, amely összeadódva a szimbólumok erőteljes tiltásával, a futbalcsapat meggyengítésével és a vélt vagy valós játékvezetői csalásokkal, határozottan megalapozta és erősítette azt az érzetet a drukkerek egy részének körében, hogy az államszocialista rendszer elnyomja az FTC-t. Ennek hatására feltételezhető, hogy aki már 1948–1949 előtt is a klub drukkere volt, abban nagy eséllyel ellenérzések keletkeztek a rendszer iránt, és lehettek olyanok is, akik éppen azért kezdtek el szimpatizálni az FTC-vel, mert így legalább szimbolikus szinten megnyilvánulhattak a rezsim ellen.

Rendkívül érdekesek az olyan rejtett jelenségek is, amelyek csak az egyes emberek közti kommunikációban kaptak helyet, ám társadalmilag is jelentőségük volt. Raffa György –

³⁴ Az 1949/50-es szezon bajnoki mérkőzései.

(https://www.magyarfutball.hu/hu/merkozések/bajnoki_merkozések/nb_i/1949_1950, letöltés: 2020. márc. 6.)

³⁵ A csapat a szezont még korábbi nevén, Szentlőrinci AC-ként kezdte, amely az évad közben beolvadt a Postás SE-be.

³⁶ Tóth-Szenesi Attila: Baróti. Pécs. 2004. 58.

³⁷ A statisztikákból valóban kitűnik, hogy az 1949/50-es szezonban az FTC mögött, a nézőszámokat tekintve a negyedik helyen 15 500 fővel a Postás SE állt. Az 1949/50-es szezon bajnoki mérkőzéseinek nézőszámai.

(https://www.magyarfutball.hu/hu/merkozések/bajnoki_merkozések/nb_i/1949_1950/nezoszamok, letöltés: 2021. szept. 15.) Látható, hogy a kiugró nézőszámok azután jelentek meg a mérkőzéseken, miután az FTC 1950 februárjától elvesztette nevét és eredeti színeit. Az 1949/50-es szezon bajnoki mérkőzései.

(<https://www.magyarfutball.hu/hu/csapat/2413/merkozések/bajnoki/1949-1950>, letöltés: 2021. szept. 15.)

³⁸ Ennek lényege, hogy a két kéz érintkezésénél az eltartott kisujjak nem találkoznak. Az egyesület sportolói és drukkerei közül sokan manapság is így köszöntik egymást.

³⁹ Interjú Kopeczky Lajossal, 2019. január 3.

⁴⁰ Erre a Rákosi-rendszer represszív éveiben igazán lehetőség sem adódhatott, hiszen a legkisebb utcai gyülekezések is súlyos következményeket vonhattak maguk után.

aki jégkorongos karrierje után építésként több állami vállalatnál is dolgozott – elmondta: jó néhány olyan FTC-szurkolóról tudott, aki a szocializmus éveiben nem *merte* drukkerségét felvállalni. Bár a történet már az 1960-as évek elejéről származik, a mechanizmusokat az 1950-es évekre vonatkozóan is jól érzékelteti. Raffa elmondta, hogy az 1960-as években a munkahelyén – és elmondása szerint sok más munkahelyen is, lehetett az akár fizikai vagy szellemi terület, például esetében egy tervezőiroda – a hétfő reggeli beszélgetés mindig a hétvégi futballmecs-csek taglalásával kezdődött. Az ő vállalatánál ezen a napon volt a vezetői értekezlet, ahol más vállalatok vezetői is jelen voltak, és mindenki tudta egymásról, hogy ki, milyen drukker. A felek cukkolták egymást, hogy „na, kikapott a csapatod”. Raffa, aki ekkor „az egyik nagy budapesti építőipari vállalatnál” dolgozott, annak első emberéről személyes ismeretsége révén tudta, hogy fradista, ám az illető más cégvezetők felé úgy tett, mintha Vasas-drukker lenne.⁴¹ Egy olyan rendszerben, ahol a futball társadalmi ügy, a mindennapok szerves és fontos része, szimbolikus tér, ott az egyének között a kedvenc labdarúgócsapat ügye – jóval túlmutatva önmagán – a „barát–ellenség dichotómia” egyik alapját volt képes képezni. Az ilyen visszaemlékezésekből tehát következtethetünk arra, hogy magas pozícióban lévő embereknel az FTC-t felvállalni „politikailag” kockázatos döntés volt.⁴²

Hogy összességében a szurkolók egy része számára mit jelenthetett politikailag a Ferencváros-drukkerség a Rákosi-, majd később a Kádár-rendszer idején azt Hélsz József évtizedek távlatából úgy fogalmazta meg: „a Kinizsinek vagy a Fradinak drukkolni az 1950-es, 1960-as, 1970-es években az jóformán egy helytállás volt a rendszer ellen”. Som Ferenc pedig azt mondta:

„valójában az, hogy akkor valaki Fradi-szurkoló volt, az tulajdonképpen egy rendszerrel szembeni vélemény volt. Mivel másképpen nem nagyon mert fellépni, ez már tulajdonképpen maga egy tüntetés, egy véleménynyilvánítás volt, hogy Fradi-drukker. Hogy nem Vasas-, Vörös Meteor-, Csepel-drukker. Ez egy külön kaszt volt, ami nemcsak a sportra volt kihegyezve, hanem egy ellenállást is jelzett.”⁴³

Fontos leszögezni: őt és sportolótársait, elmondása alapján – huszonéves kézilabdázókként és fiatal drukkerként, a diktatúra éveiben – elsősorban a sport, a győzelem és a közösség érdekelte, később, utólag visszatekintve váltak számára ezek a politikai szempontok világossá és meghatározóvá. Ebben, a korszakkal kapcsolatos másfajta hozzáállásban pedig a közgondolkodás és az FTC-közösség általános érületei is jelentős szerepet játszhattak.

⁴¹ Kádár Jánosról köztudomású volt, hogy Vasas-drukker, így az együttes renoméja 1956 után jelentősen megnőtt.

⁴² Interjú Raffa Györggyel, 2019. január 8.

⁴³ Hélsz József beszámolt arról, hogy bár őt személyesen nem ez motiválta, emlékezete szerint voltak olyan barátai, „akikben érezhető volt, hogy azért is lesznek Fradi-szurkolók, mert ezzel fejezték ki rendszerellenességüket.” Interjú Hélsz Józseffel, 2018. október 30.

*

Az, hogy mi volt a rezsím motivációja az FTC elnyomásakor, levéltári források hiányában is vélelmezhető: mindez a rendszer sajátosságából és a futball korszakbeli legitimációs szerepéből fakadt. A kommunista – és más – diktatúrák jellemzője, hogy nem hajlandók megtörni a rendszert alkotó ideológiával azonosulni képtelen, erős identitástudattal rendelkező, cselekvőképes, tömegeket vonzó közösségeket. Az FTC-szurkolók közösségének egy részére a klub történeti sajátosságai miatt minden fenti szempont igaz, hozzátevé még azt is, hogy a Ferencvárosi Torna Club eszmeiségéhez a hazafias érzések, a nemzeti identitás is erőteljesen hozzátartozott, ami a nemzetköziséget hirdető kommunista ideológia számára ugyancsak nemkívánatos volt. Az FTC körül kialakult identitás, a fradizmus tehát már önmagában elegendő volt ahhoz, hogy a klub elnyomott helyzetbe kerüljön. Az FTC esetében a sajtóban jelentősen többször alkalmazott „fasiszta” jelző – azon túl, hogy azt a Rákosi-rendszer éveiben a rezsím által nem kedvelt minden csoportra előszeretettel alkalmazták – arra is utal, hogy a Ferencvárosnál valóban hátrányt jelentett az időnként felemlegetett Jaross Andor elnökségének időszaka. Mivel a futball mint legitimációs eszköz és egyfajta szimbolikus társadalmi tér az egyesületi rendszeren keresztül is megjelent, a régi „horthysta, reakciós” identitáselemekhez való ragaszkodás tulajdonképpen az új rend ellen való súlyos támadásnak volt tekinthető. A visszaemlékezések alapján arra következtethetünk, hogy a legkitartóbbaknak e tekintetben a fradisták mutatkoztak, így nem meglepő, hogy megtörni is őket igyekeztek a legintenzívebben.

A rendszer drukkerekhez való viszonyulásában az 1956 előtti levéltári anyagok tehát nem adnak jelentős segítséget, ám a sajtó vizsgálata – legalábbis részben, a nyilvánosság számára interpretálni kívánt politika kapcsán – kimondottan alkalmas ezek megértéséhez. Farkas Mihály honvédelmi miniszter titkári irataiban a *Népsport* propagandaszerepéről a következő okfejtés olvasható:

„Miért fontos a sportsajtó a tömegek politikai nevelése során? Azért, mert a sportoló és a sportkedvelő tömeg nagyrészt apolitikus, semleges, sőt [...] enyhén ellenséges a demokráciával szemben. Ezt a tömeget tisztán politikai eszközökkel azért nem lehet meggyőzni, mert nem lehet hozzáférni. Sportlapot feltétlenül olvas, mert érdekli a sport, és ha már megvette a sportlapot, elolvassa benne a politikai jellegű cikkeket, mivel azok is a sporthoz kapcsolódnak. [...] Ez az egyetlen oldal, amely felől a sportembereket meg lehet közelíteni.”⁴⁴

Nos, a rendszer vezérlő ideológiájából következően, az FTC-vel kapcsolatos propaganda-hadjárat egy, a Vasassal szembeni incidens kapcsán már közvetlenül a világháború után, a kommunista befolyás növekedésének még a kezdetén, a bajnokság újraindulása után nem sokkal

⁴⁴ Emlékeztető a sportszaksajtó ügyében, 1948. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára A Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai, M szekció, MDP központi szervei. M-KS 276. fol. 67. 209. ő.e.

elindult.⁴⁵

A sportegyesületi rendszer 1949/50-es átalakítása előtt sokáig úgy tűnt, a munkásmozgalmi gyökerekkel bíró Vasas lesz az új rendszer legfőbb kedvezményezettje.⁴⁶ Bár ez végül nem következett be, az FTC megítélését – mintegy a Vasas elleni ellenpontként – jelzi, hogy a rendszer végleges kialakítása előtt a lapokban a piros-kékek labdarúgói és drukkerai elleni állítólagos incidensek elkövetőinek több alkalommal a fradistákat állították be.⁴⁷ Jellemző, hogy az FTC-t érintő, legsúlyosabb szankciókat hozó botrány is éppen egy Vasas elleni meccshez kapcsolódik, az 1948. november 28-i, 37 ezer néző előtt lejátszott FTC–Vasas mérkőzéshez

„[gond akadt] a közönség egy részének, a magát jogtalanul és a klub engedélye nélkül, bár elnézésével – a B-középnek nevezők viselkedésével. Huligánok és ellenforradalmárok, mindenáron botrányt okozók és felforgatók, tudatos rombolók szivárogtak be a lelkes, tisztességes szurkolók közé. Már a felsorakozásnál tüntetéssel kezdték szereplésüket, következtek a Bakó kapust zavaró bösz »hórukkok«. A bosszantgatásokat a sértegetések követték, állandó fütyty és ütemes gyalázkodás. Ez már túlment a határon! Pedig már előzőleg jó néhány mérkőzésen akadt tüntetés-féle, olyan, hogy utána szinte sírva panaszkodtak az ellenfelek. [...] A mostani eset azonban már politikai színezetet öltött.”⁴⁸

A történetek után az MLSZ példátlan módon négy hétre felfüggesztette az FTC játékjogát és ugyanennyi időre bezáratta az Üllői úti pályát. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a következő négy fordulóban az együttes ellenfelei játék nélkül kapták meg a győzelmi pontokat. Mindemellett sokat sejtetően a megszüntetést is kilátásba helyezték: újabb incidens esetén „olyan intézkedések következhetnek, amelyek a Ferencváros létét is érintik.”⁴⁹ Ezt követően számos lap részt vett az FTC elleni sajtóhadjáratban,⁵⁰ majd a helyzet „megoldása” hamarosan Münnich Ferenc Rákosinak írt levelével, önkritika gyakorlásával, a „kisszámú, de elszánt, demokráciaellenes söpredék” eltakarításának ígéretével történt meg. Az FTC visszakapta a játékjogát, „csupán” hazai pályán nem játszhatott az együttes négy meccsen át. A december 8-i Csepel–FTC meccs kapcsán pedig már arról írt a sportlap, hogy a csepeli stadionban Rákosi

⁴⁵ Népsport 1945. június 20. 1. Az MLSZ súlyos határozata az FTC közönségével szemben.

⁴⁶ A *Képes Sportlap* 1947. március 25-i *Vitaest Vasaséknál – Rákosi Mátyás részvételével* című cikke a következő szavakat idézte Rákosi Mátyástól: „Már a ’20-as években a Vasas szurkolója voltam. Most különösen az vagyok. Szilárdan hiszem, hogy a Vasasból nagy csapat lesz [...]. El fog jönni a Vasas nagy ideje, amikor végre a Vasas-játékosok fejét fogja díszíteni a bajnoki sapka. Ezt velem együtt elvárja tőletek a Vasas hatalmas szurkolótábora. A Vasas nagy lesz, mert nagynak kell lennie. Erre biztosíték lesz az a hatalmas munkástömeg, amelynek [...] rövidesen egy emberként kell a Vasas mögött állnia mind erkölcsileg, mind pedig anyagilag.”

⁴⁷ Lásd *Rejtő László*: Kilenc klub krónikája. Bp. 1969. 711–717. 1948-tól már Münnich Ferenc, Budapest rendőrfőkapitánya volt az FTC elnöke, ami félreérthetetlen szimbóluma annak, hogy az FTC-re és drukkerreire „ráfért” a megrendszabályozás.

⁴⁸ *Hoppe László*: Labdarúgó-bajnokságaink 1901–1969. Bp. 1970. 313.

⁴⁹ Négy hétre felfüggesztették a Ferencváros játékjogát és ugyanennyi időre betiltották az Üllői úti pályát. Népsport 1948. november 30. 1.

⁵⁰ Lásd pl. Magyar Nemzet 1948. december 1., Friss Újság 1948. december 1.

Mátyást ünnepelte és éltette az FTC közönsége. Az ügy végére szimbolikusan Sebes Gusztáv szövetségi kapitány, a magyar futball egyik első embere tett pontot: „A megvert reakció utolsó erőtlén kísérlete volt, hogy az FTC pálya tömegein keresztül próbáljon meg egy utolsó kirohantást intézni a népi demokrácia ellen. Ez a kísérletük is hajótörést szenvedett a jóérzésű, demokratikusan gondolkodó ferencvárosi szurkolótáboron.”⁵¹

Az FTC kapcsán a *Népsport*-ban ezután is elő-előfordultak utalások a kisebb-nagyobb közönségbotrányokra, ám – különösen az ÉDOSZ-szá, majd Kinizsivé válás után – már csak elvétve lehetett találkozni a „fasiszta” jelzővel.⁵² Abból kiindulva, hogy egy 1950. szeptemberi Vasas–ÉDOSZ meccsen, ahol „az élelmésziesek közönsége tüntet s 7 percig áll a játék...”⁵³ a korábbiakhoz hasonló „közönségbotrányok” továbbra is előfordultak,⁵⁴ ám ezek „fasiszta” jellegének hangsúlyozása már nem állt a hatalom érdekében. A felülről jövő elképzelés szerint az új egyesületi rendszerben, a „tisztulás” után már nincsenek „fasiszta” egyesületek, csupán a „dolgozó nép” csapatai, így az 1948. novemberi FTC–Vasas meccs botránya köré felépített sajtókampánnyal és benne az „új rendre” fogékony, „józan többségű” FTC-táborral alighanem az új rendszer bevezetésének szükségességét is indokolni kívánták. Ez nem jelenti azt, hogy a csapat hátrányos megkülönböztetése véget ért volna, sőt az interjúk alapján a szurkolókat és – például a bíraskodás révén – a csapatot ért incidensek folyamatosak voltak egészen 1956-ig. Jellemző az is, hogy bár más első osztályú egyesületeknél is előfordultak közönségbotrányok,⁵⁵ a fentihez hasonló mértékű sajtótámadás az FTC-n kívül egyetlen más csapatot sem ért. Szembeötlő továbbá, hogy ezekben a hónapokban – a Farkas Mihály titkári irataiban megfogalmazott érvelésnek megfelelően – a címlapon milyen témákkal foglalkozott a *Népsport*: így például december 10-én a *Debreceni sportolók a mindszenyizmussal szemben*, majd 1949. február 15-én a *Vigyázat, kulákvészély!* szalagcím hirdette a „megbúvó reakció” elleni küzdelmet. Az FTC „megtisztítása” ebbe a sorba illeszkedett. Így amellet, hogy a klub múltjából fakadóan a kommunizmus eszméitől vélhetően jelentős számban idegenkedő Fradi-szurkolókat, valamint a korábban a nyilasokkal is kapcsolatba kerülő egyesület szakosztályait – a kényszerű átigazolások és a bíraskodás révén – a hatalom valóban gyengíteni, esetleg „büntetni” kívánta –, az ország legnépszerűbb csapatának „felszíni”, a propaganda szintjén jelentkező „fasisztátlanítása” a Rákosi-rendszer „megszilárdulásának” ügyét is szolgálta.

⁵¹ *Várszegi János*: 24 év után végre meg kell vernünk az olaszokat – Sebes Gusztáv szövetségi kapitány előadása a Ferencvárosban. *Népsport* 1949. január 28. 2.

⁵² Az 1949. június 7-i *Népsport* egy Dózsa elleni meccs után megemlítette: „a B-közép soraiba úgy látszik, ismét fasiszták fészkelődtek be.”, 1951 augusztusában pedig Tapolczai Jenő, az OTSB elnökhelyettese hívta fel a Kinizsi vezetőinek figyelmét a „soraikban még mindig megbúvó ellenséges elemek leleplezésére.” (A Ferencváros nyerte a Népszava serlegét. *Népsport* 1949. június 7. 1.; Megválasztották a Kinizsi SE országos elnökségét. *Népsport* 1951. augusztus 7. 3.)

⁵³ Szünet után magáratálalt a Vasas csatársora. *Népsport* 1950. szeptember 4. 1.

⁵⁴ Szintén 1950 szeptemberében történt az incidens, ami után Palásti játékevezetőt örökre eltiltották – a „fasiszta” jelzők azonban itt is elmaradtak.

⁵⁵ Egy 1945. novemberi DVTK–UTE meccsen „mintegy ezer főnyi” hazai drukker a találkozó után meg akarta lincselni a vendégjátékosokat, az incidensnek rendőri riasztólövéses vetettek véget, 1949. október 25-én a Hala-dás–Vasas meccs szombathelyi drukkerei kapcsán pedig „fasiszta provokátorokról” írt a *Népsport*. – *Tari István*: Fegyverpropagás, négyórás fogság, több sebesült a diósgyőri „hadszíntéren”. *Népsport* 1945. november 21.; Kelle-metlen mellézköngék Szombathelyen. *Népsport* 1945. október 25. 3.

Az FTC egészen 1956-ig Kinizsi maradt, és Hélsz József szerint az első Nagy Imre-kormány alatti politikai változások a Fradi-szurkolók kapcsán alig voltak érzékelhetőek. Az elmondottak alapján ugyanis úgy tűnik, továbbra is tilos volt a korábbi FTC-szimbólumok használata, és a drukkerok meccseken történő vegzálása is folytatódott.⁵⁶ Ezzel együtt a sportpolitika és az állami propaganda szócsövétül is használt *Népsport* hangvétele 1953-tól tovább szelídült. Jellemző módon az időnként bármely csapatnál előforduló közönségbotrányok esetén a súlyos veszélyt kilátásba helyező, elítélő, az akciók mögött gyakran az „ellenséget” sejtő cikkek helyett megjelentek a „megtévedt fiatalokról” szóló, pszichologizáló, személyes jellegű írások. Az 1954. novemberi Honvéd–Kinizsi meccsről *Két izgága néző a Népstadionban* címmel jelent meg helyszíni riport, beszámolva arról, hogy Varjú Ferenc, a Textilhulladék Vállalat kocsirakodója töredelmesen, szégyenkezve bevallotta az őt kérdező újságírónak: csupán a meccs előtt megivott tíz fröccs hatására szidalmazta a játékvezetőt.⁵⁷ Néhány évvel korábban egy ilyen esetet még „fasiszta provokációként” is interpretálhattak volna a lapban.

Az FTC-drukkerok az 1949-es és 1950-es évet követően legközelebb az elvesztett világbajnoki döntő utáni budapesti zavargások miatt kerültek ismét komolyabban a politikai vezetés a látóterébe. Egészen más volt azonban az események természete, hiszen míg a 1948–1949-es –részben feltehetőleg a sajtó által kreált, felnagyított – botrányok propagandacélokat szolgáltak, addig az 1954-től kezdődő események a nyilvánosság előtt szinte észrevétlenek maradtak. Ezek olyan láncolatot indítottak el, amelyek alapvetően meghatározták a fradisták megítélését a Kádár-diktatúra első időszakában, ahol a rendszer korifeusai szinte paranoid módon rettegettek egy „újabb” 1956-os forradalom kirobbanásától.

Az 1954. július 4-i, elvesztett világbajnoki döntőt követő budapesti zavargásokban a rendőrségi jelentés szerint a tömeg 60–70%-ban 18–20 éves fiatalokból, főként diákokból és munkásokból állt, és a „jampecok” között többen jelen voltak „ismert Kinizsi »B« közép drukkerok” is.⁵⁸ Külön említést egyetlen más csapat szurkolói sem kaptak, így egyértelmű, hogy a rendőrség fontos szerepet tulajdonított a fradistáknak. Interjúalanyaim közül állítása alapján, Kis Imre és Raffa György is részt vett a megmozdulásokon, elmondásuk szerint ők nem politikai okokból, hanem a vereség miatt érzett csalódottságuk miatt csatlakoztak a demonstrálókhoz. A rendőri jelentés megemlíti, hogy míg Puskás Ferencet és Sebes Gusztávot a tömeg egy része gyalázta,⁵⁹ addig például Raffa György beszámolója szerint Budai II-t, Kocsist és Czibort – a Honvédba kényszerített FTC-kötődésű játékosokat – éltették. Emellett ugyancsak a jelen-

⁵⁶ Akadt azonban olyan esemény az FTC életében, amely alighanem a politikai enyhülés hatására történhetett meg. Pl. zöld-fehér mez használata 1955 tavaszán a bécsi Húsvéti Tornán. Lásd *Tischler János: Az Onódy-ügy, 1964. Beszélő 9. (2004) 2. sz.* Hélsz József úgy emlékezett vissza, a zöld-fehérben történő pályára lépés híre – a sajtó hallgatása mellett – szájhagyomány útján terjedt a drukkerok közt, és ez egy „kis reménysugárt” jelentett számukra. (Interjú Hélsz Józseffel, 2018. október 30.)

⁵⁷ *Fekete Pál: Két izgága néző a Népstadionban. Népsport 1954. november 11. 3.*

⁵⁸ Rendőrségi jelentés, 1954. augusztus 14. BFL Budapesti Rendőr-főkapitányság Központi Szervezetének iratai VI. 12.a. 1 20–21. kisdoboz.

⁵⁹ Pl. „Puskás és Sebes ne jöjjenek haza, mert ki lesznek végezve”.

több fradista létszámot támasztja alá, hogy Pálffy Aladár és Szever János személyében két olyan FTC-szimpatizáns személy is ismert, akik utólag a tüntetők vezetőiként aposztrofálták magukat.⁶⁰

Mindezekkel együtt, mivel a beszámolók szerint az elégedetlenséget valóban főként a vereség okozta düh szülte,⁶¹ és a tüntetések politikai motivációja nem volt számottevő, az, hogy számarányában több fradista vett részt a tüntetéseken, egyszerűen annak is betudható, hogy a legtöbb drukkerrel az FTC rendelkezett. Ám ettől még a politikai vezetés a jelek szerint levonta azt a következtetést, hogy a korábban is renitensként kezelt, ezúttal is nagy számban megjelenő Fradi-drukkerek a jövőre nézve a rendszer számára komoly potenciális kockázatot hordoznak. A hónap eleji történések után nem sokkal, július 31. és augusztus 8. között Budapesten lezajlott a XII. Nyári Főiskolai Világbajnokság (FVB), ahol „a reakció részéről több esetben sajnálatos szovjetellenes tüntetésekre került sor”, a tüntetők jelentős része pedig ismét „15-20 éves fiatalokból állott”.

A világbajnoksággal és az FVB-vel kapcsolatos tüntetéseket a sajtó kezdetben teljes egészében elhallgatta, azokról hónapokig semmilyen említés nem történt. Eközben Sebes Gusztáv, az Országos Torna- és Sportbizottság (OTSB) elnökhelyettese augusztus 28-i keltezésű, Politikai Bizottságnak írt, FVB-ről szóló jelentéséhez csatolt, Keleti Ferenc által aláírt határozatában egyebek mellett ez olvasható: „Feltétlenül fel kell figyelni a Kinizsi SE közönségének reakciós magatartására is. Jelenleg csak a Kinizsinek van számottevő szurkolótábora, ahová az ellenség erősen beférkőzött, és a népi demokrácia ellen izgat.”⁶² Ennek fényében szimbolikus jelentőségű, hogy a júliusi zavargások kapcsán a sajtóban az egyik első említés – amely csaknem öt hónappal később, a december 3-i *Népsport*-ban jelent meg – éppen egy, a Kinizsi SE kultúrterméből származó tudósítás, ahol Sebes Gusztáv tartott előadást a világbajnokság tapasztalatairól. A felszólalók közt Biczó Rudolf, a Klement Gottwald Gyár munkása azt mondta: „Szégyellem magam, hogy akkor ott a Nemzeti Színház körül én is részt vettem a hangulatrontásban”, Strál András, a „B-közép” tagja pedig kijelentette: „veszedelmes általánosítás a Kinizsi-szurkolókról, mint felelőtlen elemekről beszélni”, hozzátéve: „nem ismerjük el magunk közé valónak a rendbontókat, s kizárjuk őket soraikból. Azt akarjuk, hogy a legnagyobb tömeggel rendelkező Kinizsi-tábornak éppen olyan megbecsülésben, éppen olyan elbánásban legyen része, mint a többi csapat szurkolóinak.”⁶³

A rendszer tehát fontosnak tartotta kinyilvánítani és érzékeltetni, hogy az FTC-drukkerek túlnyomó többsége nem ért egyet a szerintük kisszámú, az államszocialista rendszerrel szemben renitens Ferencváros-szurkolókkal.

⁶⁰ *Aranycsapat* (1982) és *Egy döntő pillanat* (2014) c. filmek. Szever állítása szerint annak a négyfős csapatnak volt a tagja, akik a demonstrálók petíciójával a Magyar Rádió Bródy Sándor utcai épületébe is bejutottak. Szever János és Pálffy Aladár valódi szerepe az állításait alátámasztó dokumentumok hiányában biztonsággal nem igazolható, csupán az általuk elbeszélt narratívákra hagyatkozhatunk.

⁶¹ *Egy döntő pillanat* c. film, 2014.

⁶² *Kő András*: Szemétből mentett dicsőségünk. Volt egyszer egy Aranycsapat. Bp. 1997. 177–180.

⁶³ *Bajnai Teréz*: Baráti beszélgetés a labdarúgó VB-ről. *Népsport* 1954. december 3. 3.

A következő számottevő horderejű eseménynek az 1956. október 23-i forradalom tekinthető, amely kapcsán világosan látható, az FTC drukkerai, vezetői és sportolóinak egy jelentős része továbbra sem érezte az egyenlő bánásmódot, és amelyet a kommunista vezetők újabb komoly figyelmeztetésnek véltek a Ferencváros veszélyességét, a fradisták rendszer eleni szervezőképességét illetően.⁶⁴ Abban a hitben, hogy a forradalom győzött, 1956. október 31-én – a sportegyesületek közt elsőként – megalakult az FTC Forradalmi Bizottsága, majd november 1-jén, mintegy ötezer FTC-drukker jelenlétében az Üllői úti pálya mellett újjáalakult a Ferencvárosi Torna Club. A jelenlévő szurkolók és élvonalbeli sportolók kvázi közfelkiáltással vették vissza a név mellett a címet és az eredeti klubszíneket, és szavazták meg a klub új, ideiglenes vezetőségét. A *Magyar Népsport* a következő írást közölte *Újra felzúgott a Hajrá, Fradi!* címmel:

„A sok ezer főnyi tömeg kórusban kiáltja, s mindannyiszor ismétli, hogy »Hajrá, Fradi!«, nem akarunk a sportklub élén sztálinista, rákosista elemeket.” [...] Görög Sándor, a Kábel- és Műanyaggyár ősz hajú munkása remegő kezekkel simogatja a régi jelvényt, amely már ott ékeskedik kabátja gomblyukában. [...] (Mester) Gyuri bácsi szemüvege megnedvesedik. Hang nem jön ki a torkán, csak bólogat, amikor a körülötte állók ismételtetik: – Ezt is megértük...”⁶⁵

„Zeng-zúg a Hajrá, Fradi, a tömeg kiáltása túlhallatszik tán a Nagyváradi téren is.” Az újjáalakuláson jelenlévő Springer Miklós⁶⁶ hatvan év távlatából így emlékezett vissza: „még máig is, ha visszagondolok rá, megborzongok... Akkor szétszedtük volna a világot is. Olyan közös erő feszült bennünk. [...] Azt a hangulatot nem tudom igazán visszaadni, egy mámor volt.”⁶⁷

Bár a forradalmat a szovjet tankok november 4-e után eltiporták, az újonnan felálló, Kádár János vezette rezsim, 1956-ot követően pontosan emlékezett a renitens, olvasatukban akár még a rendszer létét is veszélyeztetni képes FTC-drukkerekre.⁶⁸ Vélhetően többek között éppen az ellenállás letörésére tett egyfajta kísérletként értelmezhető a gesztus, hogy nem kényszerítették

⁶⁴ Erről Kádár János, 1957. október 9-i, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Politikai Bizottsági (PB) ülésén elmondott szavai tanúskodnak: „Ez [a B-közép] egy fasiszta gyülekezet – ami persze nem azt jelenti, hogy mindenki, aki idetartozik az fasiszta – de a lényege az, és az sem véletlen, hogy a Ferencváros a fő bázis. [...] Meg kell végre ezt érteni, és le kell velük számolni. Ezekkel megint úgy találkozunk majd, hogy puska lesz az ő, de remélem a mi kezünkben is. [...] Ha az elvtársak nem ügyelnek, akkor a sportmérkőzések lesznek az egyetlen legális területei a szovjetellenes, kommunistaellenes, antiszemita hangulatkeltésnek, és 70 000 emberre lövetni nem tréfa dolog.” A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei i. m. 570.

⁶⁵ Újra felzúgott a „Hajrá Fradi” – csütörtök délután újjáalakult a Ferencvárosi Torna Club. Magyar Népsport 1956. november 2.

⁶⁶ Springer Miklós (1928–2019), Springer Ferenc klubalapító elnök unokája.

⁶⁷ FTC 1956 – Film a Fradi újjászületéséről: <https://www.youtube.com/watch?v=4HG7zocovKQ>. (Letöltés: 2022. október 28.)

⁶⁸ Lásd Kádár János gondolatait az MSZMP PB 1957. október 9-i ülésén. A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei i. m. 570.

többé az egyesületet a hagyományokkal ellentétes szimbólumok viselésére: a IX. kerületi klub – az MTK-hoz hasonlóan – megőrizhette és használhatta a forradalom napjaiban visszavett nevét, címerét, klubszíneit. Mindezekkel együtt a hatalmon lévők és az FTC-drukkerek viszonya a Kádár-rendszer éveiben sem volt felhőtlen, így a helyzet „kezelése” folyamatosan feladatot jelentett a pártvezetés egyes szintjein, valamint az állambiztonság és a rendőrség illetékesei számára.⁶⁹

Összegzés

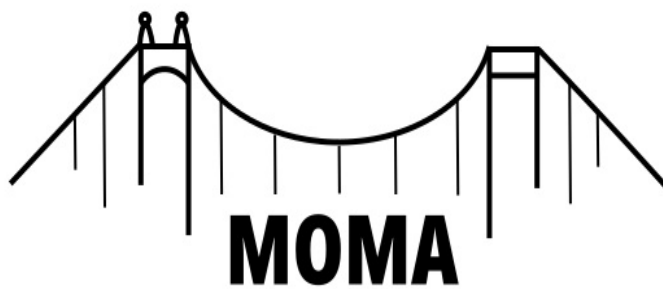
Tanulmányomban az FTC-drukkerek és a Rákosi-rendszer kapcsolatát vizsgáltam. Ahogyan azt a bevezetésben is hangsúlyoztam: mivel a szurkolók rendszerhez való hozzáállása kapcsán a legtöbb információt a drukkerek visszatekintéseiből nyerhetjük, a múltbéli események ebből teljeskörűen nem rekonstruálhatók, így a kapott eredményekben a visszaemlékezők múltba visszavetített, mai hozzáállása is tükröződik. Mindezeket figyelembe véve összegzőként a főbb állítások a következőképp foglalhatók össze:

A szurkolók nézőpontját tekintve, az interjúalanyok visszaemlékezéseiből és a meglévő levéltári, valamint sajtóforrásokból kikövetkeztethető: a futballcsapat meggyengítése, a vélt vagy valós játékvezetői csalások, a pálya betiltása, az egyesület névváltoztatásai, a korábbi szimbólumok elvétele és tiltása, a drukkerek rendszeres rendőri és – 1950-ig – a sajtón keresztül történő vegzálása azt az érzetet erősítették a drukkerek egy részében, hogy az FTC-t elnyomja, hátráltatja a rendszer. Feltehető, hogy részben éppen emiatt került sor bizonyos rendszerellenes megmozdulásokra, sőt éppen a tiltások miatt akár egy „Hajrá, Fradi!” kiáltás is az ellenállás értékével és erejével bírhatott. Feltételezhető az is, hogy a csapat aktív szurkolóinak egy része – akár már korábban is drukker volt, akár éppen a zöld-fehér klub elleni politikai nyomás miatt vált ekkoriban azzá – a csapatot ért támadások vagy saját személyes meggyőződése nyomán nem szimpatizált a Rákosi-rendszer politikájával. Hogy ez a csoport a drukkerek pontosan mekkora hányadát jelentette, források hiányában nem megállapítható. Az FTC-drukkerek 1954. júliusi tüntetéseiben való, arányában felülreprezentált részvétele, valamint a demonstrációk kifejezetten rendszerellenes motivációja nem igazolható, az mindenesetre jelzésértékű, hogy 1956. november 1-jén, a klub újjáalakításakor – ami viszont már egyértelműen a kommunista rezsim elleni kiállásnak tekinthető –, csupán az október 31-i sajtóban tett felhívás, valamint a drukkerek közötti szóbeli információközlés hatására mintegy 5 ezer ember gyűlt össze. Az interjúk alapján a drukkerek alapvető motivációját a győztes(nek hitt) forradalom eufórikus hangulata mellett elsősorban az a vágy jelentette, hogy az egyesület a Rákosi-rendszert megelőző időkhez hasonló módon, a politikától mentesen, identitását megőrző közösségként, hagyományos szimbólumait visszakapva és azokat szabadon használva, a sportpályán eredményes csapatként funkcionálhasson.

⁶⁹ Lásd pl. *Takács Tibor*: Szoros emberfogás. Futball és állambiztonság a Kádár-korszakban. Bp. 2014.; illetve *Takács T.*: Büntetőterület i. m. 89–140.

A másik fél, a diktatúra, a hatalmon lévők szempontjait vizsgálva: a meglévő forrásokból kikövetkeztethető, hogy a Rákosi-diktatúra sportpolitikáért felelős vezetői elsősorban politikai eszközként tekintettek az FTC-re és szurkolóira. Ez a megállapítás a sajtóanyagok alapján kijelenthető, még azzal együtt is, hogy kevés forrás áll rendelkezésre arról, a pártközpontban pontosan milyen szinten és kik által született meg az egyesület megbélyegzésének és meggyengítésének ötlete. A klub nyilasokkal való kapcsolatának felemlgetése, majd a szurkolók „fasisztának” bélyegzése, a más csapatoknál is meglévő közönségbotrányok kizárólag az FTC esetében történő felnagyítása a „közélet minden területén megbúvó” reakciós ellenség futballéleten belüli, propagandasajton keresztül történő megkreálását szolgálhatta. Az adott terület „megtisztításán” túl látható, hogy az 1950-ig tartó sajtókampány az új egyesületi rendszer szükségességének alátámasztását is célozta, hiszen az ÉDOSZ-időszak kezdetével a támadó hangvételű cikkek gyakorlatilag megszűntek. Az FTC-t az átalakítási folyamatok során nem szüntették meg, csupán – a sportban elért eredményeit tekintve – középszerűvé tették. Feltételezhető, hogy ennek oka az lehetett, hogy a politikai vezetés tartott attól: a legnagyobb és legösszetartóbb szurkolói közösség betiltása erőteljes elégedetlenséget szülhet. Mindemelllett a visszaemlékezések alapján valószínűsíthető: az összetartó fradista közösséget valóban potenciális veszélyforrásként azonosították, a drukkereket a rendőri erőkön keresztül folyamatosan megfigyelték és nyomás alatt tartották. Az egyesületi szimbólumok tiltása és a drukkeres erőszakos megfélemlítése voltaképpen az első Nagy Imre-kormány ideje alatt is, egészen a Rákosi-rendszer végét jelentő 1956. október 23-i forradalomig kitartott. Hogy mégsem tekinthető teljesen folytonosnak az időszak, arról az 1955. áprilisi incidens, a futbalcsapat zöld–fehér mezhasználata tanúskodik. Az 1954. júliusi tüntetések rendőri jelentéseiben megjelenik, hogy az FTC drukkerai kimondottan nagy számban vettek részt az eseményekben. Bár ez következhetett egyszerűen a fradisták többi csapat drukkeréhez képest nagyobb számarányából is, ezek az események, majd az egyesület 1956. november 1-jei újjáalakulása a hatalom számára figyelmeztetőleg hatottak: az FTC-közösség jelentős tömegeket képes megmozgatni, akár a fennálló rendszer elleni demonstratív jelleggel is. Bebizonyosodott: a fradisták közössége a rezsim elnyomó törekvései alatt nem tört meg, sőt az első reális lehetőség alkalmával azonnal visszatért hagyományos szimbólumaihoz. Ezt pedig az ország vezetését hamarosan magához ragadó Kádár-rezsim politikai vezetése is jobbnak látta elfogadni.

Recenziók

Zsidi Bernát

**„TELJESÍTETT VALAMIT MINDEN NEMZEDÉKNEK A HALADÁST
BIZTOSÍTÓ ALAPFELADATÁBÓL, ÖNMAGÁNÁL JOBBAT,
MESSZEBBRE JUTÓT NEVELT.”**

Varga Zsuzsanna – Melkovics Tamás (szerk.): Szabad nemzet szabad hazában. Tanulmányok a polgári átalakulás és a nemzeti modernizáció kérdéseiről Erdődy Gábor 70. születésnapjára. L'Harmattan, Bp., 2021. 362.

Erdődy Gábor történész professzor tavaly töltötte be hetvenedik életévét, és e kerek születésnapra Varga Zsuzsanna és Melkovics Tamás szerkesztésében tanulmánykötet látott napvilágot *Szabad nemzet szabad hazában* címmel. A kötet harminchárom tisztelegő tanulmányt tartalmaz kilenc fejezetre osztva. A szövegek szerzői tanítványok, kollégák, pályatársak, barátok – elsősorban hazai, illetve külföldi felsőoktatási intézményekből (Debreceni Egyetem, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Károli Gáspár Református Egyetem, Miskolci Egyetem, Szegedi Tudományegyetem, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Universität Bonn). Ezen intézmények mellett hazai közgyűjtemény (Magyar Nemzeti Múzeum), és kutatóintézet (Eötvös Loránd Kutatási Hálózat) munkatársai is fontosnak tartották írásukkal köszönteni az ünnepeket. A kiadványt a *Tabula Gratulatoria* nyitja, amelyen további 112 kolléga neve olvasható.

Erdődy Gábor munkásságának gyűjtőpontjában elsősorban a 19. századi reformkor, valamint 1848–49-es forradalom és szabadságharc kérdéskörei állnak, mint az a kötetet felvezető (folyóiratunk korábbi számában megjelent, itt újraközölt) interjúból is kiderül.¹ Ugyanakkor kutatásai kapcsán elkalandozott a tudománytörténet (Hermann Ottó) vagy a jelenkortörténet (Antall József) területére is.² Ráadásul Erdődy Gábor Szabad György büszke tanítványa. Ezen tényezőkből kifolyólag a kötet szerzőinek számos lehetősége adódott az életműhöz való kapcsolódásra, bizonyos elemeinek továbbgondolására.

A kötet alcíme *„Tanulmányok a polgári átalakulás és a nemzeti modernizáció kérdéseiről [...]”*, amely kijelöli a fő, de korántsem egyetlen csapásirányt a textusok között. Ezekben segít eligazodni a kilenc fejezet, amelyek a következők: I. *Eszme és rendszer*, II. *Politikai horizont*, III. *Diplomácia és nemzetközi kapcsolatok*, IV. *Egyháztörténeti mozaikok*, V. *1848–1849*, VI. *Társadalmi mozgatórugók*, VII. *Fókuszban a személyiség*, VIII. *Források mélyén*, IX. *A történész felelőssége*. A fejezetek belső szerkezete kronológiát követ – egyes esetekben a 19. század közepétől a közelmúltig (például: III. *Diplomácia és nemzetközi kapcsolatok*) vagy akár a jövőig is eltart az időhorizont (IX. *A történész felelőssége*).

¹ Eredeti megjelenés: Interjú Erdődy Gáborral. Modern Magyarország 5. (2017–2018). 277–296.

² Erdődy Gábor: Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye. Kísérlet a demokratikus ellenzékiesség érvényesítésére a dualista Magyarországon. Bp. 1984.; *Uő*: Tradicionális történelmi identitás, modern politikai eszmerendszer: Antal József kereszténydemokrata politikai filozófiája és annak nemzeti történelmi beágyazottsága. Bp. 2011.

Az *Eszme és rendszer* című rész két tanulmányában Gerő András és M. Szebeni Géza ad eszmetörténeti áttekintést a magyarországi liberalizmusról, illetve a belga kereszténydemokráciáról kapcsolódva Erdődy Gábor ilyen irányú kutatásaihoz.³

A *Politikai horizont* alfejezet írásai a polgári átalakulás mikrokörnyezetéről tudósítanak. Itt Veliky János a reformkori politikai átalakulások nyelvi és kulturális kontextusait elemzi, Mezey Barna pedig az 1843. évi börtönügyi javaslatok kapcsán mutatja be az egyenlőség, humanizmus és igazságosság eszméinek jelenlétét a politikai és szakmai gondolkodásban, míg M. Lovas Krisztina a Kossuth-gyászünnepek dualizmus kori történetét (és ezzel összefüggésben a Függetlenségi Párt(ok) szerepét) vázolja fel.

A harmadik – egyben a leghosszabb – *Diplomácia és nemzetközi kapcsolatok* című fejezet különböző külpolitikai aspektusokat világít meg széles időkeretben (a 19. század közepétől az 1989–90-es rendszerváltás időszakáig). A terjedelmet az ünnepelt e téren kifejtett széleskörű elméleti (történész) és gyakorlati (diplomata) munkássága indokolja, amelyet az itt fellelhető írások is sikeresen visszatükröznek. Csorba László és Miru György az 1848 utáni emigráció életével és szereplőivel foglalkozik. Zeidler Miklós Genf városa és a Nemzetek Szövetsége, míg Marchut Réka pedig a Vatikán, Románia és Magyarország szövevényes kapcsolatába enged bepillantást a két világháború közötti időszakban. Erdődy Gábor „másik ország” ábrázolástörténeteikhez kapcsolódva Sipos Balázs az 1945 előtti nyugat-európai antiamerikanizmus jelenségét világítja meg. A fejezet záró írásában – az elméleti és gyakorlati sík találkozásképpen – Jeszenszky Géza a rendszerváltáskori német–magyar kapcsolatokhoz szolgáltató izgalmas adalékokat.

Az *Egyháztörténeti mozaikok* címet viselő fejezet egyrészt utalás Erdődy professzor egyháztörténeti kalandozásaira,⁴ másrészt a vatikáni nagykövetségére, harmadrészt a katolikus egyház és a vallás fontosságára életében.⁵ A 19. század közepének egyháztörténeti problémái közül Bárány Zsófia a vegyes házasságokét járja körül, míg Fazekas Csaba a korszak egyháztörténet-írás kihívásait illusztrálja. Molnár Ferenc és Cúthné Gyóni Eszter egy-egy érdekes katolikus egyházi vezető (Pásztélyi Kovács János; Zemplén György) ellentmondásos arcélét rajzolja meg a dualizmus, illetve a szocializmus korszakában, míg Várszegi Asztrik 1980-as évek végi püspökké szentelésének részleteibe ad betekintést.

Az *1848–1849* című rész három tanulmányát a forradalom és szabadságharc időszaka mint tematikai egység tartja össze – ennek indokoltságát az ünnepelt (már említett) fő kutatási területe adta. Velkey Ferenc írásából megtudhatjuk, hogy a Kossuth-féle pozsonyi követség argonauta metaforája hogyan alakult ki. Ezt követően Pelyach István tanulmányából Damjanich János és a 3. (szegedi) honvédszászlóalj hullámzó kapcsolatát ismerhetjük meg, míg Fónagy Zoltánéból a háborús időszakban az anyaszerep normáit és elvárásait.

³ Vö. Erdődy Gábor: „Szabadságot mindenben és mindenkinek.” A belga alkotmányos rendszer létrejötte és működése 1831–1848. Bp. 2006., ill. *Uő*: A 19. századi német liberalizmus. Bp. 1993.

⁴ Például: Erdődy Gábor: Az egyházpolitikai rendszerváltozás Magyarországon. In: Magyarország és a Szent-szék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015. Szerk. Fejérdy András. Budapest–Róma. 2015. 261–266.

⁵ „Mélyen hívő katolikus édesanyám is gyakran meglátogatott, és számomra óriási ajándék volt, hogy mindazt a sok jót, amit kaptam tőle, viszonzhattam azzal, hogy találkozhattunk a Szentatyával, rendszeresen ellátogattunk a Szent Péter Bazilikába, részt vehettünk a boldoggá vagy szentté avatásokon, a nagymiséken.” – Szóts Zoltán Oszkár: „Nem létezik abszolút igazság”. Interjú Erdődy Gáborral ÚJKOR.HU 2014. november 11. <https://ujkor.hu/content/nem-letezik-abszolut-igazsag-interju-erdody-gaborral>, letöltés 2022. júl. 18.]

A hatodik, *Társadalmi mozgatórugók* című részben társadalomtörténeti munkákat talál az olvasó, amelyek inkább kiegészítik Erdődy Gábor főleg külpolitikai centrumú érdeklődését. Dobszay Tamás és Fehér György a nemesség kérdéskörét járja körül, e társadalmi réteg jogokkal való (vissza)élése, illetve egy főnemes házaspár (gróf Apponyi Franciska és gróf Károlyi László) párhuzamos életútja kapcsán. Varga Zsuzsanna pedig a parasztság 1956-os követeléseit veszi górcső alá tekintettel a 19. század közepi társadalmi vívmányokra.

A *Fókuszban a személyiség* egységben különböző történeti szereplők egy-egy vonása ismerhető meg a reformkortól az 1989–90-es rendszerváltásig, emlékeztetve Erdődy Gábor ilyen irányú kutatásaira.⁶ Melkovics Tamás Batthyány Lajos egy báli jelmezválasztásával (is) alátámasztja a későbbi miniszterelnök politikai tudatosságát. Deák Ágnes Szent Ivány Vince és Karl Geringer konfliktusos viszonyát, Dénes Iván Zoltán Szabad György névválasztásának körülményeit, Izsák Lajos pedig az Antall-kormány létrejöttét tanulmányozza.

A *Források mélyén* című blokk azért különleges a tanulmánykötetben, mert egyrészt közread forrásszövegeket, másrészt egy-egy forrás keletkezésének körülményei vagy eddig kevésbé tárgyalt kontextusai jobban érthetővé válnak belőle. Az előbbiek sorába tartozik Hermann Róbert Deák Ferenc és Tarányi Ferenc levelezésének, valamint Manhercz Orsolya Scitovszky János érsek cenzúrázott és elmondott beszédének közlése, illetőleg elemzése. Az utóbbiak közé sorolható Völgyesi Orsolya Eötvös és Teleki levelezését, Várkonyi Gábor Jókai Mór *Egy az Isten* című regényét és Szerencsés Károly *A Holnap* című lapot bemutató analízise. Az itt említett írások mind valamilyen módon csatlakoznak az ünnepezt kutatói orientációjához (például 1848–49, reformkor, liberalizmus).

A *történész felelőssége* historiográfiai fejezetben, amely címében Szabad György 1970-es évekbeli esszéjére rezonál,⁷ Pritz Pál a hazafiság és a szocializmus kérdéskörét boncolgatja elsődlegesen a Molnár Erik-vitán és utórezdülésein keresztül. Ugyanitt Ludger Kühnhardt angol nyelvű szövegében a koronavírus okozta krízis jövőbeli historiográfiai szempontjait gyűjtötte össze.

Összességében a tanulmánykötet méltó és magasszínvonalú textusokkal köszönti Erdődy Gábor professzort, amelyek bizonyítják, hogy egyre közelebb kerül a mestere által megfogalmazott magas történeti elvárásokhoz: „Ha óvatosan is, ha fönntartásosan is, de reménykedhet benne, hogy a végnapon elmondhatja önmagáról: teljesített valamit minden nemzedéknek a haladást biztosító alapfeladatából, önmagánál jobbat, messzebbre jutót nevelt.”⁸ Erdődy Gábor sokrétű – tanulmánykötetből jól kirajzolódó – életműve így jó példát adhat nekünk, a fiatal történész generációnak, arra, hogy érdemes több témában és megközelítésben is elmélyülni, mindig szem előtt tartva a hazai jelenségek nemzetközi kontextusát is. Azt gondolom, hogy ezen értékek történeti munkába való beépítésével nem kétséges a „messzebbre jutás”.

⁶ Például Erdődy Gábor: „Én csak fátylatartó voltam.” Kossuth Lajos, a magyar polgári forradalom és szabadságharc irányítója (1848–1849). Bp. 2006.

⁷ Szabad György: A történész felelősségéről. Tiszatáj 28. (1974) 6. sz. 3–7., kontextusáról bővebben: Dénes Iván Zoltán – Hörcher Ferenc: Szabad György, a történész. Bevezetés. Magyar Tudomány 181. (2020) 435.

⁸ Szabad György: A történész felelősségéről i. m. 7.

Bóka Melinda

**„[...] SOKAKNAK SEGÍTETT [...] VOLT, HOGY SZAKMAI TANÁCCSAL,
VOLT, HOGY EMBERI PÉLDÁJÁVAL, TARTÁSÁVAL,
EGY-EGY SZERETETTELJES, HALK SZAVÁVAL.”**

ÜNNEPI TANULMÁNYKÖTET PAJKOSSY GÁBOR 70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Nemzet, politika, nyilvánosság. Tanulmányok a 19–20. századi Magyarországról Pajkossy Gábor 70. születésnapjára. Szerk.: Manhercz Orsolya – Sipos Balázs – Tóth-Barbalics Veronika. Savaria University Press, Szombathely 2021. 234 oldal.

2021. október 6-án ünnepelte az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék oktatója, Pajkossy Gábor 70. születésnapját. Erre az alkalomra jelent meg a *Nemzet, politika, nyilvánosság* című 234 oldalas tanulmánykötet, Manhercz Orsolya, Sipos Balázs és Tóth-Barbalics Veronika szerkesztésében. A kötet tizennyolc tisztelgő tanulmányt tartalmaz, amelyeket jelenlegi és volt tanszéki kollégák és tanítványok publikáltak. A kiadványt a száz gratuláló nevével a *Tabula Gratulatoria*, illetve Varga Zsuzsanna tanszékvezetői köszöntője nyitja, Pajkossy Gábor műveinek bibliográfiája és az *Utószó* zárja.

Ha a 19. századdal foglalkozó történészek közül a jelentősebbeket meg szeretnénk nevezni, Pajkossy Gábor kétségkívül az elsők közül jutna mindannyiunk eszébe. Pajkossy Gábor 1969 őszén kezdte meg tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, ahol 1974-ben történelem–levéltár szakos diplomát szerzett. Ezt követően a mai Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár elődszervezetében helyezkedett el, a későbbiekben a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa lett. 1991-ben védte meg kandidátusi értekezését, majd ezt követően 1992-ben az ELTE főállású oktatója lett.

Pajkossy Gábor munkásságának középpontjában Magyarország 19. századi története: a magyar reformkor kezdetétől a dualista rendszer megszilárdulásáig tartó, 1830–1875 közötti közel fél évszázad időszaka áll, ebbe foglaltatik bele 1848–49, az önkényuralom és a kiegyezés is. Ugyanakkor kitekintett az általa otthonosnak nevezett időszak kereteiből és foglalkozott Lőcsei Pálnak, Nagy Imre hívének 1956 és 1958 közötti életpályájával, annak drámai fordulatokban gazdag szakaszával. A *Köszöntőben* Varga Zsuzsanna így fogalmazza ezt meg:

„Kossuth Lajos, Kölcsey Ferenc és Deák Ferenc politikai pályájának fontos epizódjait, a reformkori rendi és társadalmi nyilvánosság kérdéseit vizsgáló, számos esetben idegen nyelven megjelent tanulmányaiban a magyar történelmet európai összefüggésekben, a kölcsönhatások rendszerében helyezi el. Tudományos munkásságának központi dimenzióját a kritikai szövegkiadás, a textológiai-filológiai közlemények képezik. Különlegessége történész munkásságának, hogy a 20. századi magyar történelem területére is kiterjedt.”(9.)

A kötet alcíme, *Tanulmányok a 19–20. századi Magyarországról Pajkossy Gábor 70. születésnapjára*, megszabja a munka időkeretét. A tanulmányok nem kerültek fejezetekbe, ám a tizenhármas művet két egységre oszthatjuk: az első, nagyobb egységet a tizenkilencedik századot felölelő tizenkét tanulmány adja, mégpedig kronológiai rendben, a másodikat pedig hat huszadik százados írás képezi, szintén időrendben követve egymást.

Nagy Ildikó írása kezdi a „hosszú 19. százados” tanulmányok sorát. Ebben a Lorenz Leopold Haschka és Joseph Haydn által alkotott mű, a *Gott erhalte* bemutatását és fogadtatását rekonstruálja alapvetően a sajtóban megjelent cikkek alapján. Egyúttal ismerteti a mű keletkezésének történetét, beleértve annak birodalmi és nemzetközi körülményeit.

A könyvben kronologikus rendben Völgyesi Orsolya tanulmánya következik, amelyben bemutatja Pap Endre izgalmas irodalmi pályakezdését, többek között Kölcsey Ferenc és Eötvös József által írt levelek alapján, kiegészítve Kölcsey „írnokának” üzeneteivel.

A harmadik tanulmány Pál Ferenc mikroszintű kutatásának eredménye, és a kegyúri jogokkal foglalkozik a nemesi közbirtokosságok esetében Vas vármegyében. Értekezésében különböző eseteket mutat be a kilenc közösség rendezetlen jogi helyzetéből.

A kötetben ezután Dobszay Tamás írása következik, amelyben összeveti a szabad királyi városok helyzetének rendezésére irányuló, az 1843–44. évi országgyűlés reformellenzéki többségű alsótáblája által benyújtott szöveget az 1847-ben beterjesztett (kormány által készített) javaslattal.

Erdődy Gábor tanulmánya Görgei Artúr és Kossuth Lajos, „a két zseni” kapcsolatának bemutatásával kezdődik. A szerző hangsúlyozza, hogy a reformkor és a szabadságharc üzenetének megértéséhez nem a kiemelkedő személyek közötti konfliktusok megismerésén át juthatunk el, hanem ezen személyek „egymástól elválaszthatatlan rendkívüli érdemeinek megismerésén és elismerésén keresztül” (64). A tanulmány egyúttal a szabadságharc utolsó időszakának bemutatását öleli fel.

Manhercz Orsolya az 1852. szeptemberében kidolgozott, a hivatalnokok szakáll- és bajuszviseléséről szóló bécsi javaslat és szabályozás megszületéséről és a birodalomszerte kötelező borotválkozásról értekezik. Ennek részeként mikrotörténeti „kitekintést” is tesz, ugyanis bemutatja e rendelkezés hatását Francsics Károly veszprémi borbély (üzleti) életére.

Deák Ágnes tanulmánya a pozsonyi nők 1862-ben Deák Ferencnek szóló ajándékaról, pontosabban az ajándékozást kísérő „szervezkedésről” szól. Az ajándék egy ezüsből készült könyv alakú doboz volt, amelynek belsejében egy díszes hódolati irat található. A kezdeményezést Pálffy Móríc helytartó potenciális veszélynek ítélte, így nyomozást indított. Ennek eredménye lett egy névlista, amelyen 201 nő szerepel, és amelynek elemzését Deák Ágnes szintén elvégezte.

„Kegyed levele vigasztalóan hatott rám” címmel Farkas Katalin mutatja be az Irányi Dániel hagyatékából előkerült öt levelet, melyeket 1863–64 között Leövey Klárával váltott. A néhány hónapig tartó levelezést a szerző kellő alapossággal rekonstruálja, emellett mindkét fél életét vázlatosan az olvasó elé tárja.

A levelek után a kötetben egy könyvről szóló tanulmány következik, amelyet Tóth-Barbalics Veronika írt, *Egy könyv Deák Ferenc hagyatékából* címmel. Az aranyozott lapélű kötet – amely 1870-ben jelent meg az Athenaeum Kiadónál – elegáns, vaknyomással és aranyozással díszített őzbarna kötése Wilhelm Reichenstein pesti műhelyében készült. Tiszteletpéldányát Deák Ferenc hagyatékából árverezték el 1878-ban, s a tanulmány a kötet további tulajdonosait mutatja be.

A következő írás szintén Deák Ferenchez kíván kapcsolódni a Pajkossy Gábor előtti tisztelgésben. Melkovics Tamás Deák 1861-es tevékenységének emlékeztetpolitikai felhasználását állítja a középpontba, miközben a „haza bölcsének” mauzóleumában található feliratok kiválasztásának történetét ismerteti.

Fónagy Zoltán online nyomozómunka során talált rá „a núbiai falfirkálóra”, vagyis a Kartúmban, Szudán Nemzeti Múzeumában található „C ZICHY 1834” felirat szerzőjére. A tanulmányból megismerhetjük Zichy Edmund kalandos életét.

A huszadik századdal foglalkozó szekció Marchut Réka írásával kezdődik, amely a kolozsvári „Dzsingisz kánnak”, Hangay Oktávnak az 1891-ben alakult Erdélyi Kárpát-Egyesület első nagy túravezetőjének munkásságát mutatja be. Megtudhatjuk, hogy Hangay miként kívánta megszervezni az erdélyi turistaéletet, miként próbálta ezen keresztül alakítani a nemzetfelfogást, és hogyan reagált az erősödő német és román nacionalizmusra.

A kolozsvári Hangay Oktávot bemutató szöveget egy másik, valójában kitalált személyről, az „erdélyi” Kárpáti Piroskáról szóló írás követi, Zeidler Miklós tollából. A szerző rekonstruálja a román hatalom által állítólag kivégzett Kárpáti Piroska történetének eredetét, és bemutatja, hogy Piroska alakját milyen módon illesztették be az új, a trianoni békeszerződés gyászának kultuszába.

Szerencsés Károly írása a kötetben adalékokat kínál a magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény vitájához – elsősorban arról a lelki állapotról és morális helyzetről, amelyben a döntés megszületett. A nemzeti demokraták (pontosabban a Magyar Szabadság Párt) számára a törvényjavaslat lelkiismereti okokból és politikai meggyőződés miatt is elfogadhatatlan volt.

Varga Zsuzsanna tanulmányában bemutatja a kollektivizálás utáni új családi stratégiákat falun, a kétkeresős családmoddellt és a női munkavállalást. A vizsgált helyszín a szerző szülőfaluja, Mihálygerge, ahol (a két lehetséges út közül a település lakói egy harmadik utat választva) a családfő helyett általában a feleség lépett be a termelőszövetkezetbe.

Izsák Lajos tanulmánya Pajkossy Gábor 20. századi témájához, Lőcsei Pál tevékenységéhez kapcsolódik. Írásának az 1956-os baloldali pártok újjászervezése áll a középpontjában, és bemutatja a többpártrendszerű parlamentáris demokrácia megteremtésére irányuló törekvéseket.

Az egymást kronologikus rendben követő írások utáni két utolsó tanulmány hosszabb időszakot fog át. Időben nagy utazásra invitál Pritz Pál munkája a nemzet és a nemzetek feletti konstrukciók témájában. Pritz Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely rendi/feudális nacionalizmusról szóló vitájával kezdi az elemzést, majd áttér a kommunisták és Révai József

nemzetfelfogására. Végül tárgyalja a Molnár Erik-vitát és Faragó Vilmos kitartását a „nemzeti nihilizmus” mellett.

Sipos Balázs *Mennyi globalizációt bírt el az ember – avagy félelmek a távoli közelségéről (1830–1940)* című zárótanulmánya több mint 100 évet ölel fel. Középpontjában a nyilvánosság kérdése áll, hiszen a 19. századtól Magyarország ebből a szempontból már biztosan nem volt „zárt térség”. A távoli országok, világok, szokások közelivé válása azonban félelmet keltett, a hatalom képviselőiben és a társadalmi normák bizonyos önjelölt védelmezőiben is.

A kötet végül a Pajkossy Gábor 1974 és 2020 között megjelent műveiből álló, Lőrincz Andrea és Bóka Melinda által összeállított bibliográfiával zárul. A felsorolás nem tartalmazza azon megszámlálhatatlan munkát, amelyben Pajkossy Gábor lektorként közreműködött, nem szerepelnek azok a szakdolgozatok, diplomamunkák, doktori disszertációk, tanulmányok, forrásközlések és monográfiák, amelyek elkészültében különböző minőségben (témavezetőként, a szerző segítőjeként) tevékenyen részt vett és ezért nevével a köszönetnyilvánítás során találkozhatunk.

A fentiek alapján láthatjuk, hogy a Pajkossy Gábor 70. születésnapja alkalmából készített tanulmánykötet tudatosan szerkesztett, gondosan, törődéssel és nagy odafigyeléssel összeállított munka, amely világos, jól átgondolt, átlátható szerkesztési elveket követ. A kötetben olvasható írásokról továbbá elmondható, hogy igen változatosak, sokfélék, számos izgalmas kérdést vetnek fel, továbbá mind a tizenkilencedik, mind a huszadik századi tanulmányok egy-egy külön, üde színfoltként tisztelegnek és méltó módon köszöntik az ünnepeltet.

Lakatos Dorina

MI TÖRTÉNT A CSENGERY UTCÁBAN?

„MINDENNAPI” ELKÖVETŐK A NYILAS TERROR IDEJÉN

Pető Andrea: Láthatatlan elkövetők. Nők a magyarországi nyilasmozgalomban. Jaffa Kiadó. Bp. 2019. 288.

Egy különösen izgalmas könyvet tarthatunk a kezünkben, hiszen Pető Andrea jelen kötete több szempontból is érdekes: egyrészt újféle szempontot ad a magyarországi nyilasmozgalom megismeréséhez, másrészt a nőtörténet kutatásához, nem csupán Magyarországon, hanem nemzetközi összehasonlításban is. Ezenfelül pedig betekintést nyújt a háború utáni igazságszolgáltatás és az emlékezetpolitika működésébe. Jelen kötet illeszkedik a történész korábban megjelent munkáinak sorába, hiszen Pető Andrea kutatási területe a 20. századi társadalom és a társadalmi nemek története, számos monográfiája és tanulmánya jelent meg a témában.¹

A *Láthatatlan elkövetők* című munka témája úttörő, hiszen a nyilasokról és a nyilas terror idejéről számos könyv született már,² azonban a női tettek bemutatása eddig nem történt meg, így a kötet fontos lépés az elkövetőkutatáshoz.³ A munka alapvetően egy esettanulmány, amely az 1944. október 15-én a Csengery utca 64. szám alatt történt mészárlás rekonstruálására tesz kísérletet. A nyilas hatalomátvétel estéjén, 1944. október 15-én civil személyek bementek az említett házba, és lelőtték a fegyvertelen, zsidó származású lakókat, majd kifosztották a lakásaikat. Az esetet követően 1945 márciusában a népbíróság elé állították a gyilkosságokkal megvádolt Dely Piroskát, majd 1947-ben a Csengery utca 64-ben élő házimester család tagjai (Strucky József, Strucky Éva, Szamocseta György, Szamocseta Györgyné Kalliszta Mária, Szamocseta Nándor) ellen emeltek vádat háborús és népellenes (bűn)cselekmények miatt. Az esemény nem merült feledésbe a későbbiekben sem, a tragédia első évfordulóján emléktáblát avattak a tett helyszínén.

A kísérlet kifejezés azért fontos, mert maga a szerző már az elején tisztázza: a könyv végére sem derül ki/kik voltak az elkövetők, és mi történt valójában, ahogyan további kérdésekre is nehezen vagy egyáltalán nem lehet választ adni. Bár a háború után a népbíróság kimondta a halálos ítéletet Dely Piroskára, és ki is végezték, azt a talányt, hogy a vádlott nyilas vagy gyilkos volt-e, komplikált megítélni. Ahogyan Pető Andrea is kiemeli, „a források elemzéséből az

¹ *Pető Andrea: Árnyékban.* Rajk Júlia élete. 2. jav. és átdolg. kiad. Jaffa Kiadó, Bp. 2020.; *Uő: Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt.* Jaffa Kiadó, Bp. 2018.; *Uő: Napasszonyok és Holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív politizálás alaktana.* Balassi Kiadó, Bp. 2003.

² Többek között: *Teleki Éva: Nyilas uralom Magyarországon. 1944. október 16 – 1945. április 4.* Kossuth Kiadó, Bp. 1974.; *Karsai Elek: „Szálasi naplója”. A nyilasmozgalom a II. világháború idején.* Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1978.; *Paksa Rudolf: A magyar szélsőjobboldal története.* Jaffa Kiadó, Bp. 2012.; *Paksy Zoltán: Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939.* Gondolat Kiadó, Bp. 2013.; *Paksa Rudolf: Szálasi Ferenc és a hungarizmus.* Jaffa Kiadó, Bp. 2013.; *Máthé Áron: A nyilaskereszt árnyéka. A magyarországi nemzetiszocializmus elmélete és gyakorlata.* Attraktor; Máriabesenyő. 2019.

³ A kifejezés a könyv szerzőjétől, Pető Andreától származik.

érzelmek – sérelmek, gyűlölet, erőszak, irigység – története rajzolódik ki egy különösen embert próbáló időszakban” (14.).

A kötet viszont nemcsak erre a konkrét esetre koncentrál, hanem vizsgálja a magyarországi nyilas mozgalomban résztvevő nőket, az elkövetők típusait: a) kik voltak azok, akiket háborús bűnökkel vádoltak, b) a nyilas párthoz csatlakozó férfiak feleségét, kiemelve Lutz Gizzellát, Szálasi Ferenc házastársát, illetve Januj Máriát, a Hűség Háza parancsnokának, Bokor Dénesnek a feleségét, c) tárgyalja a nyilas női vezetőket, aktivistákat, illetve azokat is, akiket a szerző bűnözőként nevez meg. Pető bemutatja a szélsőjobboldali pártok társadalmi nemi politikáját, nemzetközi szinten is, német és olasz példákat említve. Összességében megpróbálja feltárni, miért maradtak láthatatlanok a női elkövetők, korábban miért nem kerültek a történetírás figyelmének középpontjába.

A könyv címe és tartalma szorosan kapcsolódik egymáshoz, ugyanis már az első fejezetben megtudhatjuk, mi okozza a „láthatatlanságot”. A szerző kiemeli, hogy a nőket általában áldozatként ábrázolták, illetve anyaként vagy feleségként vonulhattak be a történelemkönyvekbe. Az igazságszolgáltatás elbagatellizálta a szerepüket a második világháború alatt végrehajtott tetteket illetően, az elkövető kutatás és maga a politikatörténeti vizsgálódás elsősorban a férfiakra koncentrált. A magyarországi nyilas nők kevés publicitást kaptak, hiszen elsősorban olyan alacsonyabb rétegből származó személyek voltak, akik felemelkedést, haszonszerzést vártak a mozgalomtól, így az ő történetüket nem nevezhetjük sikertörténetnek. A helyzetüket az is meghatározta, hogy a nyilas párt háttérszerepet szánt nekik: mindössze a szociálpolitikai tevékenységeket bízta volna rájuk, ezzel szemben ők megpróbálták kitörni ebből a keretből és – Pető szavaival élve – valódi politikát csinálni, amely túlmutat a felkínált szociálpolitikai lehetőségeken, és segíti az emancipációt.

A kötet első nagyobb egysége (*Bevezetés*) magával a Csengery utcai esettel és annak helyszínével foglalkozik, illetve körüljárja a holokauszt kutatás jellemzőit. A holokauszt történetírása jellemzően a deportálásokra, a koncentrációs táborokra koncentrál, ezzel ellentétben Pető Andrea atipikus holokauszt történetnek írja le a Dely-ügyet, hiszen Budapest belvárosában történt az eset, az áldozatok lakásában. A szerző nem a politikatörténetet elemzi, hanem „közelebb hozza” az elkövetőket, mikrotörténeti szinten vizsgálja és az emberi oldalukról mutatja be őket és a kollaborálókat. A helyszín leírása is ebben a fejezetben található: hogyan nézett ki a ház, mit tudhatunk a lakókról és egymáshoz fűződő viszonyaikról. A Csengery utca 64. elhelyezkedése szempontjából is érdekes, hiszen a Hűség háza,⁴ a nyilas központ és a Royal Szálló is a közelében volt, ami azért jelentős, mert az utóbbiban rendezték be főhadiszállásukat a megszálló német csapatok. Az eset fontosságáról is ebben a fejezetben ír a szerző: alapvetően egy magánakcióról volt szó, amelynek nő volt az elkövetője, aki szintén ezen a környéken lakott, így ismerhette az ott élőket. Megmutatja az ügy azt is, hogyan történt mikroszinten, akár környékbeli ismerősök, akár a házban élő szomszédok által a zsidóság kifosztása, s emellett azt

⁴ A második világháborút követően a kommunista államvédelmi szervezet egyik központja volt, ma a Terror Háza Múzeum épülete.

is – amit Pető is kiemel a könyvében –, hogy jelen esetben asszimilált zsidókról beszélhetünk, hiszen az interjúk során senki nem beszélt arról, hogy gyakorolták volna a vallásukat.

A második nagyobb egység (*A halál és a lányka: Dely Piroska Budapesten*) középpontjában Dely Piroska és a népbíróságok működése áll. A népbíróságok 1945 márciusában kezdték meg tevékenységüket, miközben az ország nyugati részén még háború dúlt. Dely ismeretlen volt a nyilvánosság számára, az első ellene történő feljelentést követően van róla információ. Annak ellenére, hogy bűnösnek találták és kivégezték, számos kérdés vetődik fel, amelyeket ebben a fejezetben taglal a szerző. Kérdéses, hogy ott volt-e egyáltalán a helyszínen, és ha igen, akkor hogyan került oda. Az sem tisztázott, hogy hányan és kik – magyarok vagy németek – törtek-e rá a Csengery utca 64. számú ház lakóira.⁵ Ezen a ponton Pető azt a kérdést is vizsgálat alá vette, hogyan adhatott – adhatott-e egyáltalán – parancsot egyenruhás férfiaknak egy civil nő, illetve arra is rávilágít, mit jelentett a korszakban az, hogy valaki nyilas, hiszen Dely nem volt hivatalosan párttag, mégis nyilasként ítélték el 19 rendbeli gyilkosságért.

A harmadik blokk (*A halottak története*) a halottakkal foglalkozik, kiemelve az emlékmű problémakörét: a listán szereplő nevek nem pontosan fedik az áldozatokat, hiszen szerepel rajta olyan is, aki nem közvetlenül a mészárlás következtében halt meg. A házban fellelhető táblán 19 név szerepel összesen, azonban egyikük a feljelentő, Lichter Andor édesapja, Lichter Izrael, aki infarktus következtében hunyt el. Az áldozatokkal kapcsolatos problémaként merül fel, hogy nem tudni, mi történt a holttestekkel, így arra sem lehet választ adni, pontosan hány embert halt meg. Pető kutatásai alapján a Lichter-féle emléktáblán szereplő halottak neve a Chevránál⁶ sincs nyilvántartva.

Pető Andrea ebben a fejezetben is alapos kritikával szemléli az eseményeket, például a vádirat egyik kulcsmotívumát, amelyben Dely Piroska németül vezényelt tűzparancsot. Felmerül ugyanis a kérdés, hogy két csukott ajtón keresztül, hangzavar közepette ezt hogyan lehetett hallani. A második fejezethez hasonlóan ebben a blokkban is felmerül a kérdés, mi szükség volt a parancsra, és egyáltalán megtehetette-e ezt egy civil nő? És ami szintén fontos: hogyan lehetséges az, hogy a korábbi vallomásokban nem, a későbbiekben pedig már szerepel ez a tény. Mindez jól példázza azt, amire a szerző is utal a vallomások vizsgálata közben: azok az idő előrehaladtával fokozatosan színesedtek, újabb és újabb elemeket tartalmaztak. A vallomások kapcsán tehát felmerül a kétség a szereplők, például a házmaster, Strucky József által elmondottakkal szemben, hiszen őt csupán egy dolog motiválta: saját magát minél jobb színben feltüntetni, hogy elkerülje az esetleges számonkérést. Ez a rész tér ki arra is, mi motiválta a rablást, a gyilkosságokat, valamint azokra a találgatásokra is, mikor és hogyan történtek, és hogy mi történt a halottakkal.

A negyedik fejezetet (*A vádlottak története*) Pető Andrea a vádlottaknak szenteli, azonban teljesen más szemszögből világítja meg az eseményeket, esélyt ad a tettesek emlékezetének

⁵ A felhasznált forrásokból jól látható, hogy egyes vallomások szöges ellentétben állnak egymással.

⁶ A zsidó hitközségeken belül működő egyesület, amely gondoskodik a betegek ellátásáról, halottakról, temetésről, a sírok rendben tartásáról.

kialakítására. Nem csupán Dely Piroska, de a Strucky és a Szamocseta család sem kerülhette el a felelősségre vonást, az utóbbi két család tagjainak esetében a mohóság és a haszonszerzés vágya vezetett bűneik elkövetéséhez, amely következtében letartóztatták, és „üldözött személy elleni rablás” vádjával el is ítélték őket. A fejezet egyik különlegessége, hogy szerepel benne egy interjú a fővádltként elítélt Szamocseta Nándor fiával. A szerző Margit Reiter módszerével⁷ adta közre az interjút, bemutatva, hogyan érhető tetten a náci időszak emlékezete az elkövetők gyermekeinél és unokáinál. Szamocseta Nándor fiának szemüvegén keresztül nem elkövetőket láthatunk, hanem áldozatokat: ekként tekintett apjára és nagyapjára, akik emlékezete szerint a kommunizmus áldozatául estek.

Az ötödik fejezet (*Vagyonok eltűnése és születése*) létét a negyedik résszel indokolja a szerző, és ebben a részben a gyilkosságok anyagi okait tárja fel, hiszen a házmestercsalád számára egyértelműen a haszonszerzés volt a motiváció. Pető Andrea megvizsgálja, mi értelme (haszna) volt a házmesternek keresztényként egy csillagos házban maradni, s hogy hogyan „virágzott az üzlet” számukra a zsidóüldözés alatt, milyen értékekre tettek szert. A csillagos házban élő, zsidónak tekintett családok rájuk bízta értékeiket, sok esetben a lakások kulcsait is, mindezt bizalmi alapon, hiszen nem kérhettek róla semmiféle elismervényt. Az is kiderül, hogy milyen összeütközésekhez vezetett, amikor a háború után a túlélők visszatértek.

A következő, hatodik egység (*Bosszú, megbocsátás, felejtés*) kitekint a népbíróságok működésére, valamint arra a kérdésre keresi a választ, hogy az intézmény mennyire lett az igazságszolgáltatás és a bosszú eszköze, hogyan alakította a háború emlékezetét. A szerző Lichter Andor keresztül vizsgálja a tanúskodás fontosságát, hiszen ő volt a per folyamatának egyik mozgatórugója, holott jelen sem volt az ominózus estén a Csengery utcában.⁸ Pető ebben a fejezetben is hivatkozik különböző, általa felhasznált elemzési módszerekre, többek között a tanúskodás vizsgálatával kapcsolatban Dori Laub „háromszintű tanúskodás” fogalmát, illetve Pierre Lagrou európai összehasonlító munkáját is idézi a zsidóság háború alatti és utáni helyzetéről.⁹

Külön fejezetet (*A Csengery utcai mészárlástúlélői emlékezetének története*) alkot az emlékezés jellemzőinek vizsgálata, az, hogy az egyéni emlékezet hogyan válik a kulturális emlékezet részévé. A Dely-ügyet nemcsak Lichter feljelentése, az emléktábla létrehozása, hanem az itt vizsgált kötet is a kulturális emlékezethez csatolja. Pető Andrea a fejezetben nem csupán annak ad teret, hogyan lesz valami elbeszélhető, de annak is, hogyan változik a túlélők emléke-

⁷ Margit Reiter *Die Generation danach. Der Nationalsozialismus im Familiengedächtnis* (Studienverlag, Wien–Innsbruck–Bozen 2006.) című munkájában azt vizsgálta, hogy a nemzetiszocialista időszak emlékezete hogyan jelenik, illetve nem jelenik meg a híres és kevésbé híres elkövetők gyermekeinél és unokáinál.

⁸ Lichter Andor szintén a Csengery utca 64. lakosa volt, október 15-én, a gyilkosság idején nem tartózkodott a házban, a szüleit és egyetlen fiát azonban ekkor veszítette el, felesége pedig Bergen-Belsenben halt meg.

⁹ Dori Laub: *An Event Without a Witness: Truth, Testimony and Survival*. In: *Testimony. Crises of Witnessing on Literature, Psychoanalysis and History*. Ed. Shoshana Felman – Dori Laub. Routledge, New York 1992. 75–92. és Pierre Lagrou: *Return to a Vanished World. European Societies and the Remnants of their Jewish Communities*. In: *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII*. Ed. David Bankier. Yad Vashem, Jerusalem 2005. 1–25.

zete: Eva Hoffmann a mészárlást túlélők gyermeke, s az ő elbeszélése alapján édesanyja megmeneküléséről más emlék élt a családi történetekben, mint a népbíróági jegyzőkönyvekben. A Csengery utca emlékezetével kapcsolatban Pető arra is kitér, hogyan bonyolítja a folyamatot az a tény, hogy visszatértek a túlélők, s találkoztak azokkal, akik kifosztották őket. Arthur C. Dantóra hivatkozva Michael Rowlands nyomán továbbá azt a kérdést is vizsgálja a szerző, hogy hová sorolhatjuk a Csengery utca 64-et, az emlékművek vagy az emlékhelyek sorába. A szerző emlékhelynek tartja, hiszen a tábla szövege szerint az áldozatok halála azzal nyer értelmet, hogy megmutatja a „szabad és boldog Magyarország felépítéséhez vezető utat” (151.), ez pedig ellentétes a Danto-féle logikával, hiszen a közösség nem nyer vele semmit, tehát hiába-
való volt az áldozatuk.

Az utolsó nagyobb egység (*Láthatatlan elkövetők*) magukkal a láthatatlan elkövetőkkel foglalkozik. Kitekintést nyújt a bemutatott eset alapján a szélsőjobboldali politika nőkre gyakorolt hatására, mindezeket Pető a magyar helyzet mellett nemzetközi viszonylatban – német, olasz, spanyol, román minta alapján – is elemzi. Láthatjuk, honnan származtak, milyen háttérrel érkeztek ezek a nők, milyen szerepet szánt nekik a regnáló politikai rendszer, illetve azt is, hogy hogyan lehet tipizálni a női elkövetőket. Ez a fejezet eltér a korábbi magyarázatoktól, a nőket önálló cselekvőként próbálja értelmezni, akik autonóm módon döntöttek a politikai mozgalomban való részvételükről. A szerző úgy tartja, mindez azért fontos, mert a nők a történetírásban általában áldozatként, vesztésként vagy elszenvetőként szerepelnek. A fejezet részeként láthatjuk őket az igazságszolgáltatás előtt, és láthatjuk, hogy maga a nőiség milyen védelmező keretet adott a bíróságon. Pető ezt a tendenciát nem csupán Európa azon felén vizsgálta, amelyet a Vörös Hadsereg megszállt, hanem a később a nyugati blokkhoz tartozó országokban is, például Franciaország vagy az Amerikai Egyesült Államok esetében. Ebben a részben kapott helyet a kötetben felhasznált képek elemzése is.

A főszöveget összefoglalás zárja, amelyben Pető Andrea kifejti, hogy az 1945 utáni elhallgatás és felejtés mind áldozati, mind pedig elkövetői szempontból azt eredményezte, hogy máig titok fedi, mi történt valójában a Csengery utcában. Nem tudni pontosan, kiket öltek meg, és csak 2004-ben derült ki, hogy a holttestek feltehetően a Kerepesi temető mártírpárcellájában vannak eltemetve. Sem a Dely-, sem pedig a Strucky–Szamocseta-per nem hozott békét az áldozatoknak, ahogyan Pető fogalmaz: „*Hiába volt Lichter minden civil kurázsija: egy »egyszerű« jogi ítélet nem elégítette ki a túlélők igazságigényét.*” (221.) Az összefoglalást a mellékletek felsorolása, a felhasznált források és az irodalmi jegyzék követi.

A szerző által felhasznált források sokszínűek, a szöveges források között találhatunk sajtóanyagokat, törvénycikkeket, korabeli nyilas nőképzési tananyagokat, hivatalos beszédek, valamint ego-dokumentumokat, levelezéseket, interjúkat is. A forráshasználat széles skáláját mutatja, hogy a vallomások, bírósági anyagokat kiegészíti egy hagyatéki tárgyalás jegyzőkönyve és az ahhoz köthető levelek, valamint a szovjetek által elhurcoltak listája is. A levéltári iratanyagok az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, a Budapesti Fővárosi Levéltár, a Budapesti Ügyvédi Kamara Irattára, a Magyar Országos Levéltár, a Politikatudomá-

nyi Intézet Levéltára, valamint az Országos Széchényi Könyvtár anyagából kerültek elő. Érdekességként említhető meg, hogy Pető Andrea nemcsak Magyarországon, hanem Szerbiában is végzett kutatásokat az újvidéki Vajdasági Múzeum gyűjteményében.

A forráshasználat kapcsán pozitívumként emelném ki, hogy sok helyen a tartalmi kivonaton túl magukat az eredeti szövegeket, szövegrészleteket is olvashatjuk a főszöveg mellett. A kérdéses információknál Pető jelzi a lehetséges alternatívákat, például egy német tiszt nevének esetében, vagy azt illetően, ki lehetett a szemtanúk által emlegetett, de a bírósági tárgyalások anyagában nem szereplő személy (Simon Etel).

A szerző szöveges forrásokon túl vizuálisan is bemutatja a nyilasokat és a mozgalom női résztvevőit: egy 12 képből álló gyűjteményt találhatunk a főszöveg után. A fényképek különböző tematikához sorolhatók, láthatjuk a Csengery utca 64-et, tehát a tett helyszínét, nyilas gyűléseket, Szálasi látogatását a kassai nyilas nőszervezetnél, portrét Szálasi feleségéről, Lutz Gizelláról, a Maros utcai vérengzés tetteseit, illetve „Manci”¹⁰ kivégzését. A képanyag hiányossága, hogy az összeállításban magát a „főszereplőt”, Dely Piroskát nem láthatjuk, sem az eseményekhez köthető más név szerint kiemelt személyt.

A szerző a kötetben külön alfejezetet (*Láthatatlanság a képeken*) is szentel a képeknek, illetve több esetben azok hiányának, hiszen a közgyűjtemények nem bővelkednek a szélsőjobb oldali női politizáláshoz kapcsolódó fotókban. Ebből adódóan a fényképek erőssége, hogy nem csupán szerepelnek a könyvben, hanem több szempontból elemzésre is kerülnek, például a „Manci” kivégzéséről készült kép esetében Pető Andrea a címét, a hatását és az ikonográfiai elemeket is vizsgálat alá vette.

A forrásokhoz hasonlóan a kötet végén található szakirodalmi lista is meglehetősen gazdag, több mint 200 tételes. Találhatunk benne magyar, angol, német és olasz nyelvű irodalmat is.

A második világháború története populáris kutatási terület mindennapjainkban, akár hazai, akár nemzetközi szinten nézve. Pető Andrea ezen belül újszerű témával állt elő, amely eddig nem képezte a kutatások tárgyát. Bár munkája egy konkrét esetet dolgoz fel, azt több szempontból világítja meg, alapos kutatás és a téma szakirodalma alapján, sok esetben pedig tágabb képet is kaphatunk a korszakról, különféle tendenciákról. Nőtörténeti szempontból különösen is érdekes a mű, mert ahogyan a szerző is fogalmaz: „*A nők most először jelentek meg egyenruhában mint elkövetők, és most először voltak aktívak egy tömegpártban.*” (204.)

¹⁰ A könyv 236. oldalán található egy fotó a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárából, amely egy nő kivégzését ábrázolja. A kép címe „Manci”, azonban az ott látható nő kiléte ismeretlen, feltehetően annak a hét nőnek az egyike, akit kivégeztek a háború után. Pető Andrea szerint ugyanakkor egyetlen kivégzett magyar háborús bűnös nőt sem hívtak Margitnak.

Szöts-Rajkó Kinga

HÁBORÚBÓL A BÉKÉTLLEN BÉKÉBE – EGY ÚJ POLITIKAI RENDSZER SZÜLETÉSE

**Káli Csaba: Zala megye szovjetizálása, 1945–1950. (Magyar vidék a 20. században, 6.)
Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp. 2021. 464.**

2021-ben, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága közös kiadásában jelent meg Káli Csaba *Zala megye szovjetizálása, 1945–1950* című kötete, amely a szovjet megszállástól az első tanácsválasztásokig mutatja be Zala megye történetét. A szerző a mű kronológiai határpontjait a politikátörténettel magyarázza, társadalomtörténetileg azonban nem tartja ezeket relevánsnak. Ezt úgy indokolja, hogy már 1945-ben is léteztek olyan társadalmi tapasztalatok, amelyek megkönnyítették az újabb diktatúra kiépülését, és a tanácsrendszer 1950 őszen történt bevezetése sem jelent teljesen új korszakot, de a szovjetesítés jogi értelemben vett megteremtése politikátörténeti szakaszhatárként értelmezhető.

A *Magyar vidék a 20. században* című sorozat 6. köteteként megjelent kiadvány szerzője 1993 óta a Zala Megyei Levéltár munkatársa. Itt alakult ki helytörténeti érdeklődése, itt specializálódott területileg Zala megyére, s itt írta meg doktori értekezését, amely az alapját képezte ennek a kötetnek. Káli Csaba nemcsak egy település – például Zalaegerszeg vagy Nagykanizsa – korabeli történetét választotta témájának, hanem az egész megyére kiterjesztette a könyv történeti terét, mivel így lehet szerinte a legtöbb folyamatot plasztikusan bemutatni és a maga komplexitásában vizsgálni. A 464 oldalas könyv megannyi témát érint: szól a földosztásról, a választásokról, az új hatalmi elitről, a gazdasági helyzetről, az államosításokról, a kollektivizálásról, tehát a Zala megye döntően falusi társadalmát érintő eseményekről. A recenzens maga is nagykanizsai születésű, így különös érdeklődéssel forgatta a kötetet, mert feltárulhatott benne dédszülei fiatal felnőttkorának, illetve nagyszülei gyermekkorának politikai és társadalmi környezete – több mint hetven év távlatából.

Káli Csaba monográfiája elsősorban levéltári kutatásokon és forrásokon alapszik. A szerző a témából következően főként a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára anyagaira támaszkodott. Emellett több más levéltár, irattár és múzeum anyagát is felhasználta, például a korabeli helyi sajtót, a közlönyöket és statisztikai adattárakat, a mára könnyebben elérhető filmhíradókat, filmeket, a memoárirodalom termékeit, sőt még a plébániák *historia domusait*, a lelkészi hivatalok presbiteri jegyzőkönyveit is. A számos képpel illusztrált kötetben a szerző még forrásainak irattani jellemzőire is felhívta a figyelmet (iktatás, papírmínőség, íráskép, helyesírás), és terjedelmes lábjegyzetei hasznos kiegészítői az alapszövegnek.

A több mint tízoldalnyi bibliográfia és a bevezető tanúsága szerint a szerzőt a témához tartozó szakirodalom tárgyi ismereteket adó korpuszain kívül történelemelméleti munkák is érdekelték. Káli Csaba kiemeli, hogy bár a történelemnek az alapvető szakmai szabályokat be kell tartania, ugyanabból a forrásból minden történész más szöveget alkothat. A szerző a korszak miliőjének megragadása érdekében a politikatörténeti „nagyotálók” mellett mikrotörténeti részekkel teszi élővé a szöveget. Káli Csaba – bevallása szerint – nem a kvantitatív vagy kliometrikus történetírást, hanem a narratív elbeszélést érzi magához a legközelebb állónak.

Káli Csaba a bevezető után három tematikus egységre tagolta a kiadványt. Az első a szovjet megszállástól az 1945-ös választásokig terjedő időszakot tárgyalja. A második az 1947-es választásokig tartó politikai és társadalmi színteret vázolja fel. A harmadik a tanácsrendszer kiépítésével zárul.

*

„[...] a lakosság tudatában van annak, hogy fegyvertelen és karhatalmi erő nélkül védtelen és, hogy ki van szolgáltatva minden önkényeskedésnek és ezért némán adja meg magát szomorú sorsának.” – idézi Káli Csaba a nagykanizsai járás főjegyzőjének jelentését, amelyet Zala megye főispánjának tett 1945-ben (25.).

A könyv elsőként a szovjet megszállók berendezkedését mutatja be, akik *„igyekeztek felmérni az újonnan elfoglalt terület minden szegletét”* (19.). A szerző számos példát hoz a megszállók és a Zala megyei lakosság közötti konfliktusokra, amelyek jól magyarázzák a helyi társadalom korabeli és későbbi ellenállását. Káli Csaba kitér a harcok során és az azok utáni katonai erőszak halálos áldozataira, továbbá a nők ellen elkövetett nemi erőszakra is, hangsúlyozva, hogy forráshiány miatt az atrocitások száma még nagyságrendileg sem becsülhető meg. Itt tárgyalja a szerző a földosztást makro- és mikronézetben egyaránt, amely felfogásában alapvetően politika-, illetve társadalomtörténeti eseményként képződött le. Kiderül, hogy a községi földigénylő/földosztó bizottságok számos konfliktust eredményező munkája milyen gyorsan és radikálisan ment végbe. Megtudhatjuk azt is, hogy Zala megyében mennyi felosztható birtok volt, és hogy a földosztás – az országos arányokhoz viszonyítva is – milyen strukturális változást eredményezett a megye földbirtokrendszerében.

Ezek után a háborút követően közvetlenül megalakuló pártokat, bizottságokat, testületeket és azok fontosabb tagjait, tisztviselőit ismerhetjük meg. A kezdeti időszakban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság és a megszálló szovjet katonai hatóságoknak alárendelt nemzeti bizottságok szervezték a közigazgatást, aztán megalakultak a képviselő-testületek, illetve az állam- és az önkormányzati igazgatás más szervei. A korszak számos konfliktusa abból eredeztethető, hogy az intézményi hatalmat birtoklók nem a társadalmilag leginkább támogatottak közül kerültek ki. A baloldali pártok erőfölényét (Magyar Kommunista Párt [MKP], Szociáldemokrata Párt [SZDP], Nemzeti Parasztpárt [NPPG]) a megyében a legkiterjedtebb párthálózattal rendelkező Független Kisgazdapárt (FKGP) nem tudta ellensúlyozni.

A fejezet kitér a háborús bűnök vizsgálatára létrehozott népügyészségek és népbíróságok, illetve az igazolóbizottságok működésére is. A szerző vizsgálta, hogy a népbírósági eljárások során 1945 és 1948 között mennyi ügy került az igazságszolgáltatási szervek elé, és azoknak mi lett a kimenetele. Végül itt kerül sor az 1945. évi nemzetgyűlési választások bemutatására, az új választójogi törvény megalkotásától a kampányon át a meglepő eredményekig, amelyekre a szerző a választói magatartást meghatározó tényezők ismertetésével keresi a magyarázatot. A mai szemmel nézve nagyon magas – 90% feletti – részvételi arányt elérő szavazás során a megye konzervatívabb pártpreferenciái is kiderültek: több mint 75%-kal nyert az FKGP.

*

„Ne legyenek az elvtársak túlzottan törvénytisztelők. Csinálják ezt bátran, de ne essünk túlzásba.” – idézi Káli Csaba az 1947 júliusában a leendő választási felelősök tréningjén elhangzottakat (201.).

A következő rész ugyanis az FKGP és a baloldali pártok a politikai arányosításért és a hatalom megszerzéséért, illetve megtartásáért folytatott elkeseredett harcának bemutatásával kezdődik. Az új politikai felépítmény és a választások eredménye között feszülő ellentét feloldhatatlanságát érzékletes példákkal írja le a szerző. Ebben a részben tér ki a rendőrség újjáalakítására, és kiderül, hogy az MKP már 1945–1946 során megszerezte a rendőrség vezető posztjainak döntő részét. Az államrendőrség helyi politikai osztályai mint „állam az államban” működtek, tagjai számos visszaélést, törvényteleniséget követtek el. A vizsgált időszak legnagyobb egzisztenciális megrázkódtatásáról, a B-listázásról és annak megyei következményeiről is olvashatunk, ami számos tisztviselő karrierjét törte derékba. A szerző megállapítja, hogy a leépítés 43%-os mértéke Zala megyében rendkívül drasztikusnak mondható, és jelentősen meghaladta az országos átlagot (193.).

Káli Csaba a városi politika ismertetésénél a megyeszékhely Zalaegerszeg és a megye legnagyobb városa, Nagykanizsa versengésén túl a kisebb városok törekvéseit is vázolja. Mint írja, egy dologban az ellentétes politikai erők is egységet tudtak mutatni: ez volt az adott település közigazgatási rangemelkedésre való törekvése.

Az 1947. évi országgyűlési választásokat a fejezet végén szintén a választójogi törvenymódosítástól, a kampányból kibontva követhetjük nyomon. A választást a megyében a mindössze néhány héttel korábban a volt helyi kisgazdapárti vezetőkkel alakult Demokrata Néppárt nyerte meg 56,6%-kal. Ennek alapján a szerző megállapítja, hogy a megye politikai orientációja lényegében nem változott. Káli Csaba részletesen ismerteti azt a folyamatot, ahogyan a kékcédulákkal Zala megyében is elkövetett csalást valószínűleg nagyságrendileg multa felül a választójogtól való „törvényes” és törvénytelen megfosztással végrehajtott manipuláció.

*

*„A tárgyalás lefolyása elvtársias legyen, feszélyezetlen légkört teremtsenek és kerüljék el, hogy a felülvizsgálás megalázó jellegű legyen. Ne zavarják meg a felülvizsgálás alatt álló elvtársakat furfangos kérdésekkel. A bizottság legyen éber, ne üljön fel semmilyen befolyásolási szándék-
nak.”* – szól az 1948. november 3-i utasítás, amelyet Káli Csaba is idéz (298.).

A kötet utolsó nagyobb egysége megyei szinten mutatja be a választás utáni politikai fejleményeket, egyrészt a hatalmon maradt vesztesek, másrészt az ellenzékben maradt győztesek oldaláról. Kiderül, hogy az MKP és az SZDP helyi alakulatai között korábban felbomlott egység megkönnyítette az MKP számára utóbbi helybeli szétverését és saját vidéki diktatúrájának kiépítését. Nyomon követhetjük, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) létrehozásával a közéletben miként indult be a politikai tisztogatás. Az MDP vezetői azonnal hozzákezdtek régi-új pártjuk átszervezéséhez a centralizáció növelése érdekében. Ezután a szerző a kialakuló *pártelit*et vizsgálja, kitérve az első számú vezetőkre és vezetőtestületekre, másrészt az állampárti apparátus működésére. A kötetben gyakran találunk mikrotörténeti példákat, ebben a fejezetben egy városi párttitkár viselt dolgairól ismerhetünk meg részleteket. Az ő személyén keresztül Káli Csaba hatalmpolitikai korrajzot vázol, mivel szerinte Seress János zalaegerszegi városi MDP-titkár a korra jellemző, tipikusnak mondható jeleneteket produkált.

Ezután elemzi Káli Csaba a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásának első kísérletét, az iskolák államosítását, majd azt, miként igyekezett az MDP kiszorítani az egyházakat a szellemi élet szféráiból. Végül az 1949. évi népfrontos (amelyen a megye lakossága 95,51%-os arányban vett részt) és az 1950. évi parlamenti választásról, illetve a tanácsrendszer kiépítéséről tudhatunk meg többet.

A kötet végén névmutató, térképmellékletek, forrás- és irodalomjegyzék, rövidítésjegyzék, személynév-, földrajzinév- és helységnévmutató, képjegyzék, valamint egy angol nyelvű összefoglaló segíti az olvasót. A kötetet nemcsak a Zala megyei helytörténet iránt érdeklődőknek ajánlom, hanem azoknak is, akik a háború utáni öt év országos történetéről szeretnének tájékozódni, hiszen a rengeteg adattal, táblázattal és képpel közreadott olvasmányos műből a diktatúra vidéki kiépítésének folyamata is feltárul.

Tóth Nikolett

A „BUDAPESTI COCO CHANEL”, AKI ELHOZTA PÁRIZST BUDAPESTRE

Simonovics Ildikó: Rotschild Klára. A vörös divatdiktátor. Jaffa Kiadó, Bp. 2019. 309.

Napjainkban ha a következő nevekkel találkozunk: Christian Dior, Coco Chanel vagy Nina Ricci, akkor a társadalom egy jelentős része tisztában van azzal, hogy a nemzetközi divat meghatározó alakjairól beszélünk. Figyelemre méltó kérdés viszont, mi történik akkor, ha az emberek szembe találják magukat Rotschild Klára nevével? Az államszocializmusban sokan ismerték ezt a nevet, és különböző jelzőkkel – „a budapesti Coco Chanel”, „az haute couture cárnője” „a szocialista divatkirálynő”, (130.) „a vörös divatdiktátor” (129.) – illették, azonban valószínűnek tartom, hogy manapság a magyar társadalom kisebb hányada tudná megnevezni, hogy ki is volt ő. Ez természetesen nem Rotschild hibája, ugyanis a történelem hajlamos elfelejteni meghatározó (női) alakjait, és nemes egyszerűséggel a homályba vesznek az adott kornak olyan kiemelkedő személyei, mint Rotschild Klára. A „divatdiktátort” Simonovics Ildikó 2019-es monográfiája emelte ki a feledés homályából.

A szerző nem először foglalkozott a témával, Rotschild Klára munkásságával már korábban megvédett doktori disszertációjának egyik alfejezetében találkozhattunk.¹ Az elmúlt éveket pedig részben azzal töltötte, hogy utóbbi egy teljes könyvvé nője ki magát, ami számos okból nem kis kihívást jelentett. Az első és egyik legnagyobb nehézsége a kutatás megkezdésének a primer források hiányában keresendő, ugyanis meglehetősen korlátozott a témába vágó levéltári iratok száma. Simonovics Ildikó az információkat több levéltár – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest Főváros Levéltára, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – anyagából, illetve múzeumi gyűjteményekből, archívumokból – Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Távirati Iroda – szedte össze apránként. A levéltári forrásokat sajtóanyagokkal és interjúkkal egészítette ki. Előbbi esetben majdnem ötven (negyvenhét) lapot tekintett át, amelyek között egyaránt találhatunk magyarországi – *Ez a Divat, Nők Lapja* – és külföldi – *Neue Illustrierte, San Francisco Chronicle* – sajtóorgánumokat. A legnagyobb és legkiemelkedőbb része a kutatómunkának egyértelműen az oral history alkalmazása. Simonovics hatvan fővel készített interjút, akik valamilyen módon kapcsolódtak Klarához. Az interjúalanyok között találhatunk számos manöként, mint Pataki Ági és Patz Dóri, illetve olyan személyeket, akik a szalon működtetésében elengedhetetlen szerepet töltöttek be, például Hellényi Magdolna direktrix vagy Sugár Márta tervezőszabász.²

¹ Simonovics Ildikó: *Divat és szocializmus. Magyarország divattörténete 1945–1968. Doktori értekezés.* Pécs. 2015. Emellett még évekkel disszertációja előtt megjelent egy tanulmánya: *Uő: Az államosított divat célja: felöltöztetni az országot. A Ruhaiipari Tervező Vállalattól Rotschild Klára szalonjáig.* In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában: új utak a szocialista korszak kutatásában.* Szerk. Horváth Sándor. Nyitott Könyvműhely, Bp. 2008. 187–213.

² Ennek alkalmazása során Simonovics figyelmet fordít a szereplők közti kommunikációra, mely jól megfogható azáltal, hogy sokszor és hosszan idéz az interjúkból. Utóbbi arra enged következtetni, hogy monográfiája megírása során a szerző a posztmodern paradigmát használja, aminek központi eleme a szereplők egymás közötti diskurzusa.

Rotschild Klára a 20. századi magyarországi és egyben kelet-európai divat világának egyik meghatározó alakja volt. Mégis mi tette őt elmúlt századunk egyedülálló alakjává? – teszi fel a kérdést a szerző. A kötet fő kérdései közé sorolható továbbá: hogyan került olyan kivételes helyzetbe, hogy a magyar divatvilágban egyeduralkodóvá vált? Milyen módon volt képes visszaszerezni szalonjának vezető szerepét a második világháború után, és mégis hogyan sikerült azt egészen haláláig sikeresen megtartania?

A monográfia egyrészt kronologikus szerkezetű: a 20. század nagy fordulópontjait láthatjuk mikrotörténeti szinten, vagyis Rotschild életén keresztül, ugyanakkor egyben tematikus felosztású is: az egyik nagy egységben Rotschild Klára élete, munkássága és személyisége jelenik meg, a másikban divatbirodalmának felépítése.

A könyv összesen huszonnyolc fejezetre – huszonegy rész Klára életútjáról, hét pedig a szalon működéséről és dolgozóiról (direktriszek, manökenek, varrónők) szól – osztható fel. A kötet végül a felhasznált forrásokkal – itt fellelhető az interjúalanyok rövid annotációja –, a szakirodalommal, valamint jegyzetekkel – közöttük a különböző divattörténeti fogalmak magyarázatával –, végül huszonnégy darab képpel zárul.

Rotschild Klára 1903-ban látta meg a napvilágot egy budapesti, izraelita család harmadik lánygyermekéként, szülei – Rotschild Ábrahám és Spirer Regina – mindketten szabók voltak,³ saját üzlettel rendelkeztek, valószínűleg ennek következtében alakult ki az a legenda, hogy Klára, „szabászaszalon született” (18.). Fiatalkoráról viszonylag kevés információ van, karrierjének kezdetén a családi vállalkozásban tevékenykedett, egészen 1934-es önállósodásáig, ekkor nyitotta meg első szalonját a Deák tér 3-ban. Az üzlet és vezetőjének híre hamar szárnyra kelt, és sikeres vállalkozásként robbant be a divat világába és a szabó szakmába. Utóbbi állítást jól alátámasztja a *Színházi Élet* 1936-ban megjelent őszi száma: „Rotschild Klára ezen a divatbemutatón beérkezett a legelsők közé – mondták az egybegyűlt divathölgyek.” (51.) Sikere több elemből tevődött össze: egyrészt jó kapcsolatokat ápolt a szakmán belüli személyekkel, valamint elnyerte a sajtó figyelmét. Másrészt kialakított egy elsőrangú klientúrát, amelybe a társasági élet meghatározó alakjai, stílusikonjai tartoztak. Ennek következtében olyan emblematikus embereket öltöztetett, mint Edelsheim-Gyulai Lipótné – aki egyben a szalon arcává is vált – és lányai, köztük Edelsheim-Gyulai Ilona, a későbbi Horthy Istvánné –, vagy gróf Apponyi Geraldine.

³ Rotschild Ábrahám Lengyelországból érkezett a 19. század végén Magyarországra. 1897-ben vette el Spirer Reginát, akivel közösen működtették szalonjukat a mai Petőfi Sándor utca 8-as szám alatt. 1909-ben Rotschildné önállósodott és saját szalont nyitott a Váci utca 69-ben, pár év múlva azonban magánéletük is új utakon folytatódott, 1916-ban elváltak, majd a volt férj 1919-ben újraházasodott Weitzer Paulina szabónővel. Habár Regina üzlete végig a megjelölt helyen működött, Ábrahámé folyamatosan költözött, a források szerint, megtalálható volt többek között a mostani Október 6. utcában, később a Váci utca 34-ben. Klára édesapja széles vevőkörrel rendelkezett, külföldi és magyar arisztokraták, színésznők vásároltak nála. Volt felesége nem jelentett veszélyt klientúrájára, ellentétben később lányával. (17–23., 46–49., 96.)

Rotschild Klára külön figyelmet fordított a ruhák haute couture⁴ minőségére, reklámzására és azok megfizethetőségére. Az 1930-as években a kedvező ár az előkelő körökben is vonzó volt, köszönhetően a gazdasági világválság hatásainak. Rotschild mindvégig népszerűsítette magát és szalonját, folyamatosan fenntartotta az érdeklődést maga körül, akár saját maga alkotta történetekkel is.⁵

Szalonja épp első fénykorát élte, amikor Magyarországon bevezetésre kerültek a zsidótörvények (1938-ban, 1939-ben). Az egyre veszterhesebb idők közepette érte el karrierjének csúcspontját, amikor 1940-ben ő alkothatta meg a már említett gróf Edelsheim-Gyulai Iлона menyasszonyi ruháját. Annak ellenére, hogy újabb zsidótörvény született (1941), amely Rotschild Klárát is érintette, üzlete mégis a végsőkéig nyitva tartott, sőt még 1944-ben is rendezett divatbemutatót, míg végül Budapest ostroma idején kénytelen volt bezárni. Mindezek fényében felmerül a kérdés, hogy minek köszönhette védettségét? Simonovics kutatásai alapján Rotschild Klára vendégkörének magas rangú asszonyai által nyert védelmet, valamint kapcsolatban állt Raoul Wallenberggel, akinek segítségével svéd menlevelet szerzett önmaga, családja és dolgozói számára. Ezeknek a tényezőknek – és valószínűleg a szerencsének is köszönhetően – Klára és családja átvészelte a holokauszot, azonban férjét elveszítette.⁶

A második világháborút követő koalíció éveiben érzékelhető volt a divatban is az irányváltás igénye, amelyről 1946 szeptemberében az *Asszonyok* – a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének lapja – a következőképp számol be: „*Nem mi vagyunk a divatért, hanem a divat legyen miértünk.*” (108.) Ezzel előrevetítették a divatról való gondolkodás jövőjét, a tömegkonfekció elvét, ami komoly hatással volt a korábbi divatszalonokra.

Rotschild Klára 1945-ben újranyitotta (korábbi) üzletét, és már júliusban, majd októberben is divatbemutatót tartott. Az ezt követő években főként exportra készített ruhákat, elsősorban Közép-Kelet-Európára akart koncentrálni, azonban ezt nem sikerült megvalósítania, mert szalonját 1949-ben államosították. Ezt követően, az 1950-es évek elején az Állami Textilkereskedői Vállalatnál dolgozott mint szabónő. 1955–56 között nyitotta meg új üzletét Különlegességi Női Ruhaszalon néven. Korábbi hírnevét elképesztő gyorsasággal szerezte vissza. Bizonyos fajta kompromisszum alakult ki a pártvezetés és Rotschild között: az MDP, majd az MSZMP kihasználta a divattervezőt és nevét az ország nemzetközi presztízsének növelésében, a propagandában és nem utolsósorban a pártvezetők feleségeinek öltöztetésében. Klára pedig cserébe egy külön kis világot építhetett ki magának a Rákosi-, majd a Kádár-korszakban, ahol a szocializmus csak egy távoli ideológiának tűnt: „*Rotschild Klára a szocializmus idején állami alkalmazottként is a háború előtti nagyvilági, polgári életet élte, egy letűnt kor értékrendjével.*” (137.)

⁴ Az haute couture francia szó, melynek jelentése „magas szabóság”. Egyszerre két jelentése van, melyek közül a következő fontos jelen esetben: a vevő alakjára kiváló minőségben, kézműves munkával készített ruha. (291.)

⁵ Az „ön-branding” keretében alakult ki az a szó-beszéd, miszerint ő készítette Faruk egyiptomi király feleségének, Faridának a menyasszonyi ruháját, amelyért cserébe egy arany karkötőt kapott, csakhogy ez a valóságban nem történt meg. A ruhát nem ő készítette, az ékszer esetében pedig nincs megfelelő bizonyíték, hogy az magától az uralkodótól származna. (81–88.)

⁶ Glücksthal Pál izraelita utazó kereskedővel 1931-ben kötöttek házasságot. Glücksthal 1944-ben Magyarországon hunyt el. (43., 97.)

Névét összefüggésbe hozták a híres Rothschild családdal is, pedig nem volt köztük semmilyen kapcsolat, ahogy Simonovics írja: „*A kommunista rezsim durva képmutatása, hogy a kapitalista bankár család nevét kihasználva – mely világszerte egyet jelentett a pénzzel és a hatalommal – rendezte be saját divatkirakatát.*” (135.) 1969-től Clara néven működött tovább a szalon, ezzel ugyan egy kicsit személyesebbé vált az elnevezés, de az egyediséget még mindig eltakarta.

Rotschild a ruhatervezésben továbbra is a két világháború között általánosan elfogadott gyakorlatot követte, a híres párizsi divatházak kollekcióból inspirálódott, és ebből a célból évente kétszer kiutazott az ottani divatbemutatókra. Párizsban megvette a különböző modelleket, adaptálta, majd „*pestiesítette*” őket. (168.) A budapesti és párizsi modellek keveredéséből alakította ki saját stílusát, vagyis a Rothschild-ruhát.⁷

A szalon életében a csúcspontot a divatbemutatók jelentették, amelyeket általában a Gundel Étteremben, majd 1970-től kezdve a Hotel Duna InterContinentalban tartottak. Ezen alkalmakon Rothschild Klára legjobb emberei működtek közre, mind a felvonuló manökenek – Kereszti Orsi, Pataki Ági, Patz Dóri –, mind a háttérben dolgozó személyzet tekintetében. Az üzlet kliensi köre – a Horthy-korszakhoz hasonlóan – többek között a vezető politikusok házastársai (Kádár Jánosné, Münnich Ferencné), magas rangú külföldi vezetők feleségei (Jovanka Titó, Farah Diba, az iráni sah hitvese), illetve a népszerű színésznők (Honthy Hanna, Psota Irén) közül kerültek ki.

Jól látható, hogy a divatkirálynő élete tele volt sikerrel és csillogással az államszocialista évtizedek alatt is, ennek ellenére 1976-ban Budapesten öngyilkosságot követett el. Ahogyan életére jellemző volt a különféle legendák gyártása, a halála esetében sem történt ez másképp. A többség és Simonovics álláspontja szerint is egy félresikerült fogimplantáció okozott neki olyan mértékű fájdalmat, hogy inkább önkéntes véget vetett életének. Ezzel szemben a legenda szerint félre akarták állítani, és emiatt megölték, viszont ezt az elképzelést cáfolja a szerző azon véleménye, hogy a szakmában ugyan voltak ellenfelei, de ilyen tette nem vetemedtek volna.

A szalon vezetését Rothschild tervezőszabásza és egyben az utódjának szánt Sugár Márta vette át egy rövid ideig. Ezt követően Nádor Vera művészeti tanácsadó és Rusai Magda művészeti vezető irányította a szalont, akik – meghagyva az üzlet luxusjellegét – továbbra is sikeresen működtették azt. A szalon életének végét a rendszerváltás időszaka jelentette, 1993-ban a privatizációk során eladták.

Véleményem szerint a kötet több szempontból is üdvözlendő, egyrészt újabb adalékokkal szolgál a magyar divattörténethez, másrészt megismerhetjük egy a korszak divatéletében kardinális szerepet betöltő nő alakját. Utóbbinak nagy jelentősége van, mert habár szép lassan

⁷ A következőképp nyilatkozott róla 1968-ban a *San Francisco Chronicle* hasábjain: „*Alapvetően Párizs és Budapest ötvözte, francia anyagból és kellékből. Én a francia tervből indulok ki, de megváltoztatom, hogy a budapesti asszonyok ízlését kielégítsem, hozzáteszek magyar mintákat, nemzeti hímzéseket, csipkéket [...], a párizsi divatot a magyar ízléshez alkalmazom [...], hosszabb szoknyaaljat, magasabb nyakat tervezek. Nem szeretem a szélsőségeket, [...] se a túl hosszú, se a túl rövidet.*” (169.)

növekszik a nőtörténeti munkák – azon belül is a női életutakkal foglalkozó kutatások – száma, azonban arányuk még mindig igen alacsony. Ezek az életrajzok is elsősorban a politikai életben fontos szerepet betöltő személyekre koncentrálnak.⁸ Ebből a nézőpontból is kurióznak számít Simonovics írása, mert a történelem egy olyan szereplőjét választotta, aki egy teljesen más területen dolgozott, a divat világában tevékenykedett, azonban ez a terület sem volt mentes a politikától.

Habár a könyv számos érdemmel bír, mégis meg kell említeni néhány hiányosságot. A kötetnek maradt egy kisebb adóssága – ami egyben a legnagyobb hiányérzetet is keltette – egy rövidebb historiográfiai áttekintés. Ebben az összefoglalóban érdemes lett volna taglalni az eddig megjelent női életutakkal és divattörténettel foglalkozó munkákat, ami elősegítette volna, hogy egy még teljesebb képet kaphassunk ezekről a kutatási irányzatokról és egyúttal kihangsúlyozta volna Simonovics vizsgálatának újdonságát.

További hiánynak tekinthető, hogy az interjúk esetében Simonovics több alkalommal csak bemutatja a szövegeket – idéz belőlük –, de nem elemzi őket, nem fejt ki a mögöttes tartalmat, elmarad a szövegek értelmezése, kontextualizálása. Ez a probléma nemcsak ebben az esetben áll fent, olykor a sajtóanyagoknál is megjelenik. Végül pedig kettős érzés töltheti el az olvasót, amikor megpillantja a kiadványban található képeket, ugyanis egyszerre érdek azok beemelése, viszont ezeket a szerző csak megemlíti és leírja, de nem utal rá, hogy a kötet végén megtekinthetők, ezzel egy kicsit olyan érzést keltve, mintha nem képezné a kutatás szerves részét. További hiánynak számít, hogy a témához képest viszonylag kevés a képek száma, és ezek mindegyike fekete-fehérben látható. Még ha mindez anyagi okok miatt alakult is így, a színtelenség akkor is elszomorító, hiszen a divatban uralkodó szerepet töltnek be a színek, itt viszont ez érzékelhetetlen maradt.⁹

Mindent összevetve a kötetet egyszerre lehet ajánlani a történész szakma és a hétköznapi olvasóközönség számára is, hiszen egyszerre professzionális és olvasmányos. A monográfia egy izgalmas női életutat mutat be, ismeretanyaga tovább bővíti nő- és divattörténeti tudásunkat, gyarapítja politikátörténeti ismereteinket, mindemellett bepillantást enged a társadalomtörténet különböző aspektusaiba is.

⁸ *Pető Andrea*: Árnýékban. Rajk Júlia élete. Jaffa Kiadó, Bp. 2020.; *Varsányi Erika*: Egy karrier a budapesti közéletben: Stern Szeréna. In: Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Tanulmányok. Szerk. Palasik Mária – Sipos Balázs. Napvilág Kiadó, Bp. 2005. 207–219.; *Mona Ilona*: Slachta Margit. Corvinus Kiadó, Bp. 1997.

⁹ Ezt ellensúlyozza a Rotschild tárlat keretében 2020-ban megjelent kiállításkatalógus, mely színes képeket is tartalmaz a különböző kreációkról. *Simonovics Ildikó*: Clara. Rotschild Klára – Divatkirálynő a vasfüggöny mögött. Clara. Klára Rotschild – fashion queen behind the iron curtain. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp. 2020.

„HIÁNYÉRZET MINDIG MARAD”

INTERJÚ SZERENCSÉS KÁROLY
TÖRTÉNÉSSZEL, ÍRÓVAL,
AZ ELTE BTK ÚJ- ÉS JELENKORI MAGYAR
TÖRTÉNETI TANSZÉKÉNEK
HABILITÁLT EGYETEMI DOCENSÉVEL

Modern Magyarország (MM): Kinek köszönheti az indulását. Volt-e olyan személy az egyetemen, akit mesterének tekintett?

Szerencsés Károly (SzK): Mindenki elindul valahogyan, ha szólítja az út, ha indulni kell. Önöket nyilván a történelem iránti vonzódásom érdekli. Ez gyermekkoromban alakult ki, akkor persze azzal az igénnyel, hogy majd alakítom a történelmet. El sem tudják képzelni milyen nagyságrendű célok lebegtek a szemem előtt. A minimum a Trianon előtti Magyarország helyreállítása volt... Aztán volt egy pillanat, amikor egy üvegfal ereszkedett le előttem, s már csak szemlélődtem, a direkt történelemformálásról lemondtam, s ez szelídült azzá, hogy történész-ként, íróként, tanárként majd befolyásolom a történeéseket. Van, amiben sikerült, van, amiben nem. Illúzióim nincsenek, de azért hiszek abban, hogy amit elmondok vagy megírok, egyszer, valahol, valamikor, valahogyan jobba teszi a világot. Nagy teher ez, ezért jövök ki egy-egy előadásról olyan fáradtan, mintha Atlasz másfél órára átadta volna nekem a terhét, mert éppen dolga volt egy selymes hajú szőke halandóval.

MM: Kikkel indult együtt?

SzK: Nem röppentem fel együtt rajban senkivel, nem csatlakoztam semmilyen hadhoz, mégsem voltam sem magányos, sem álmokat kergető Don Quijote. Együtt egyetlen emberrel indultam, utunk minden létező földi örömben és megpróbáltatásban összeforrott. Együtt kaptuk az elhívást, együtt láttuk meg, merre kell mennünk. Kivételes isteni kegy, ha két ember ezen a világon ilyen összhangba kerül. Lelkileg, szellemileg, testileg. Feleségemmel, Földesi Margittal a végtelent nem lelő időben utazunk. Még most is, pedig az Ő hajója már hat éve befutott az elíziumi kikötőbe. Két gyermekünk, három unokánk, hét közös könyvünk, tévésorozatok, filmek, közös előadások, szerelem, betegség, fájdalom és halál is része már egymásra találásunknak. Mi ketten elég erősnek éreztük magunkat, hogy a saját utunkat járjuk. Sok konfliktus kísért: most már csak egyedül szisszenek fel, látva hogyan simulnak össze az örök emberi gyarlóságok, s hogy ez mennyire felesleges.

MM: Melyek voltak a pályájának legfontosabb állomásai? Voltak-e kitérők?

SzK: Pályámat nem tudom függetleníteni az életemtől. Ez annak csak része. Fontos volt, hogy külföldön születtem, fontos volt, hogy az 1970-es évek elején hazatérhettem, s a hazám megbabonázott. Értettem én csehül is meg oroszul is, de a lelkem nem volt összhangban a világgal. Legfeljebb akkor, amikor hosszú nyarakon nagyszüleimnél voltam Felcsúton. Ott a természet és az emberek természetessége fogott meg. Ahogy az idő szinte csak a napszakokkal volt mérhető. Aztán ez az összhang, a világ és köztem, létrejött, s ebben döntő szerepet játszott a történelem és a művészet. S persze a nyelv, amely kézen fogott, s elkísért a szabadság kis izgalmaiba. Ez ellen a diktatúra semmit nem tehetett. Nem tilthatta be József Attila vagy Ady Endre verseit. Ahogy az egyiket Baksa-Soós János kántálta, s a másikat Latinovits Zoltán szinte megszülte: ez maga volt a szabadság. Én a történelem részének tekintem, ahogy Pilinszky János glóriásan ül egy presszóban, sűrű cigarettafüstjében; előtte a kerek műmárvány asztalon *Esti Hírlap*, címlapján a hírről, hogy a szovjet csapatok bevonultak Afganisztánba. Ezt láttam is. Azt már csak látni véltem, ahogy a Bethlen István névvel fémjelzett konszolidáció idején Szalai Laura egy „púderrazzia” alkalmából kiugrott az iskola ablakából, és meghalt. És az is igaz volt. A történelmen túl, láttam, ahogy Hajnóczy József éppen kilovagol Perzsiából, s a szürkebarátot szigorúan csak az egészségre hasznos, ásványi anyagokban gazdag szikvízzel issza.

Ma sem értem, hogyan lehetséges, hogy én, aki 1994 óta gyógyíthatatlan beteg vagyok – háromszor transzplantáltak, összesen hét éven át gépek tartottak életben, még mindig itt von-szoló magam, s hány barátom költözött át a túlvilágra.

Pályámra visszatérve, talán nem túlzás azt mondani, hogy minden itt kezdődött, ezen az egyetemen, ha nem is ezen a kampuszon, hanem a Váci utcai egykori Piarista Gimnázium épületében, ahol akkor az ELTE Bölcsész-kara működött. Elmentem oda 1979 tavaszán és meghallgattam néhány előadást. Nem tudom már, miről volt szó, de alapvetően soha nem is ez a lényeg. Talán öntudatlanul megéreztem ott, hogy tanulni akarok, de a tudást nem önmagáért akarom, hanem azért, hogy elengedhessem egyszer, és felfoghassam a körülöttem lévő világot. Innen már csak egy lépés volt a Széchényi Könyvtár, amely akkor a Nemzeti Múzeumban volt, oldalról kellett bemenni a komor épületbe, aztán hosszú folyosókon, görög és római szobrok, sírfedelek között megközelíteni a hátsó lépcsőházat. De ami ott bent várt! A patinás bútorok, a tudomány iránti alázat légköre – semmi mesterkéeltség nem volt ebben –, a kis olvasólámpák sejtelmes fényei, a süppedő bőrfotelek. És a tisztelet, amit nekem is megadtak: saját kezűleg kihozva a kért könyvet az asztalomhoz! És az a nyelvezet – Thököly Imre kiáltványa –, az a világ, ami kitárult előttem! Igen, ott már elvesztem. A filológiai igényesség – na és a pontosság – kedvéért idézek egy akkori írásomból, amely a könyvtári hangulatomat írja le: „*Hogy képzeled? Behoz ide nápolyit. Itt majszolja az orrom előtt!*” Sötét volt már, amikor első könyvtári látogatásom után kiléptem a Múzeumkertből. A kereszteződésben a neonreklámok cikáztak. Az akkoriban nyílt Astoria Grillbe tértem be. Amerikai stílusban épült. A bárszéken ülve megláttam magam a tükrökben. Úgy éreztem, enyém a világ.

MM: Vannak-e csehországi emlékei gyermekkorából? Milyen volt az ottani élet? Milyen volt ott iskolába járni? Voltak-e már ott olyan élményei, amelyek a történész szakma felé irányították?

SzK: Nagyon is valóságos élményeim vannak. Ezek közül a legérdekesebb – bármilyen furcsán is hangzik –, hogy sebesültje vagyok a „prágai tavasz” elfojtásának! Az történt ugyanis, hogy a cseh iskolában, ahová szüleim beíratk, megtapasztaltam a megszállók elleni gyűlöletet. Bár csak nyolcéves voltam, mégis megszállónak tekintettek. A szovjet (és magyar) intervencióról, a Brezsnyev-doktrínáról, a *Kétezer szóról* persze semmit sem tudtam, s ezért váratlanul is ért a támadás. Mégsem lett volna nagyobb baj, ha nem lők meg egy lány hátulról. Fel nem foghattam, miért tette ezt az a szőke leányzó, őszintén szólva ez volt életemben az egyetlen eset, hogy méltánytalanul bántak velem a nők. Később ezt is Brezsnyev és Kádár nyakába varrtam. (Az ember soha nem hiszi el, hogy pont őt így el lehet árulni.) A radiátornak estem, betörött a fejem, megsebesültem. Akkor hazahoztak, és egy elzárt bentlakásos intézetbe száműztek, valahová az Ormánságba. Harminc év után jutott eszembe, hogy vajon miért nem járhattam a saját kőbányai iskolámba, a Maglódi útra. A szüleim azt mondták, hogy túl sovány vagyok, az intézetben majd megerősödök. Nem nagyon hittem, de még ma is kétkedve gondolok arra, hogy talán attól féltek, eljár a szám a „baráti segítségnyújtás” eme kellemetlen epizódjáról.

A hatvannyolcas csehszlovákiai eseményekről történészi eszközökkel nem írtam. A csehekről is keveset. Inkább novellákban örökítettem meg érzéseimet, persze mindig a történelemben bújtatva. Ilyen tollrajzokat tartalmaz az *Idegen a szülővárosában* című füzer, amely a *Rákosi Mátyás a Forgács utcában* című kötetemben jelent meg.

Később, 1969-ben újra Prágába kerültem, de már orosz iskolába. Oroszul se tudtam egy szót sem, de négy év alatt jól megismertem azt a taszító, birodalmi jellegű, szovjet felsőbbrendűséget hirdető mentalitást, ami akkor jellemezte a szovjet csinovnyikokat a Szovjetunió Kommunista Pártja főtitkárától a falusi tanítókig, és a megszállt országokban tevékenykedő tanácsadókig. Hogyan is reagálhattam volna erre az inzultusra? Lázadással, ellenállással. Ha hiszik, ha nem, ebben teljesen öntudatlanul szövetségeseim voltak a lengyel osztálytársaim, és a legjobb barátom, Ganszuh, a mongol srác. Komoly balhék voltak. Sajnos az orosz ellenőrző olyan, hogy minden hétre van benne egy oldalpár, ami mindig tele lett írva „utolsó figyelmeztetésekkel”. Szerencsére a szüleimnek derogált bejárni az iskolába.

Csehszlovákia akkor a reménytelenség korát élte. A megszállását. Szürke volt a város, a falakon mindenütt kommunista jelszavak, szinte érzékelhető volt a titkosrendőrség jelenléte az utcákon. Az ország élére szovjet segítséggel egy vaskalapos, ráadásul magyargyűlölő szlovák került, de a Letnán a fiatalok baseballoztak, a nemzeti sport a jégkorong volt, a legnépszerűbb énekest Karel Gottnak hívták, akinek volt egy grimasza, amellyel Elvis Presleyre hasonlított. A bisztrókban kóla helyett kátrányszerű Kofolát árultak. A sör nemzeti ügy volt, s az is, hogy minden este kellően eltompuljon tőle az ember. Kell-e mondanom, hogy mindez egyenesen a történész szakma felé taszított.

MM: Mi állt a hazatérés hátterében?

SzK: Én csak csatolt rész voltam. Tizenkét évesen már kezdtem magaménak érezni a szülővárosomat. Emlékszem a vörösben, kékben játszó égre a várhegy felett: azt bámultam a hazautazás előtti este. Szomorú voltam. Itthon viszont – egy értelmetlen kitérő után – a Batthyány utcai általános iskolába kerültem, még időben, a hatodik félévben. Ezt tartom a legnagyobb szerencsémnek. Még éppen elcsíptem a magyar iskolai vagányságot, szellemet, még köthettem igazi, életre szóló barátságot, megérezhettem a szerelmet. Rátaláltam a Vízivárosra, amit aztán meg is írtam a *A tegnapi Víziváros* című kis kötetemben. Maga volt a csoda: ez a hely, az iskola is, a haverok, a lányok, a zene, a foci, az álmok. S aztán ki-kicsaptunk prédára a Várba, a Belvárosba, a Margitszigetre, a Palára, a nagy mozikba. Azután jöttek a koncertek, a csavargások. Érzelmekben nagyon gazdag kor volt ez, s én nagyon hálás vagyok, hogy sokat láthattam Radics Bélát, járhattam Csepelre Beatricére, a Bem rockpartra Minire, ismerhettem Cseh Tamást. Nem sorolom.

MM: Hogyan talált rá a szakterületére?

SzK: Katonaság után – háborúban nem voltam ugyan, de épp akkor vonult be a Szovjetunió Afganisztánba, s jelent meg Lengyelországban a Szolidaritás mozgalom – végre elkezdődött az egyetem. Hálás voltam a jó tanároknak, de kevesen voltak. Sok volt az öncélúság, amelyet felismer a hallgató, s ösztönösen viszolyog tőle. Mert még képes kitárni a szívét, s arra vár, hogy fogódzókat kapjon, amelyek segítségével felkészülhet az erény befogadására. Ha ezeket nem kapja meg az egyetemen, máshol keresi, és ha szerencséje van, meg is találja. Lehet, hogy célravezető, de nem szerencsés, ha az ember húsz évesen már tudatosan készül a tudományos karrierre. Nagyon összetett lelki és szellemi rezonanciák kellenek a tudományos, s kivált a tanári pályához, s akkor az erkölcsi követelményekről még nem is beszéltünk. Bennünk is csak fokozatosan, sok hatás alapján alakult ki, hogy merre is mehetünk.

A szerelmemmel harmadév végén összeházasodtunk. Minden hétvégén egy művelődési házban dolgoztunk. Én játékterem-felügyelő, jegyszedő voltam. Közben üzemi lapokba írtunk. Minden nagyobb vállalatnak, cégcsoportnak, kerületnek volt akkoriban saját újságja. Fizettek is! Színházba jártunk szinte minden nap. Pótszéken, vagy a kulissza mögött kuporogtunk. Egyetem után a Külügyi Intézetben kezdtem dolgozni, de az olyan megterhelő volt lelkileg, hogy otthagytam. Az utolsó csepp a pohárban az volt, amikor egy kolléganőm – szép, velem egykorú lány –, komoly arccal hozzám fordult és ezt mondta: „*Szerencsés elvtárs, a hangulatjelentést készítem...*” Ez 1985-ben volt, Kádár elvtárs éppen „dinamizált”, Gorbacsov meg szesztilalmat rendelt el. Én távoztam.

Éppen munka nélkül voltam, és híres írónak készültem, amikor feleségem közölte az örömhírt, hogy gyermekünk lesz. Ezután két évig egy tanszéki könyvtárban dolgoztam az ELTE jogi karán. Valójában itt találtam rá a szakterületemre. Ez a könyvtár a nagyszerű Magyar

Zoltán által alapított nívós gyűjtemény volt. Itt írtam meg egyetemi doktori disszertációm a magyar választójogról, választási rendszerekről, amelyet aztán meg is védtem 1988-ban. Ebben az évben kezdtem el tanítani itt, a Tanszéken. Egy ideig a választások büvöletében éltem. *A kékcédulás hadművelet*, majd a feleségemmel közösen a *Halványkék választások* című kötetek jelzik ezt az időszakot. Az egyik nagy csalódásom, hogy a korszakkal foglalkozó komoly történészek még ma sem értik, vagy nem akarják érteni, ennek a választási csalásnak a politikai és erkölcsi súlyát, jelentőségét. Pedig e részletekben olyan elemek vannak, amelyek még visszaköszönhetnek. Aztán megint írtam egy disszertációt, ezzel lettem kandidátus, majd még egyet, ezzel habilitáltam. Azt hiszem, még egy negyediket is elvárnának tőlem, hogy majd egyszer felkerülhessen a fényképem a folyosó falára.

MM: Milyen volt a '80-as években részt venni az egyetemi életben, milyen volt akkor egyetemistának lenni? Milyen nagy tanáregyéniségei voltak? Most egyetemi oktatóként milyennek látja az egyetemi életet?

SzK: Nem tudom milyen volt az egyetemi élet. Alig vettem benne részt. Szabad voltam, tizenhét éves koromtól lényegében egyedül éltem. Ami a szabadságra utalt az egyetemen, arra büszke voltam. Például a szabad óraválasztásra. Volt persze kötelező óra, mint a honvédelmi ismeretek, politikai gazdaságtan, tudományos szocializmus, de ezeket negligáltuk. Amit kellett, megcsináltam. Buktam is. Unger Mátyás professzornál. Lehet, hogy ő volt a legfontosabb tanáregyéniség. Nagyra tartottam azokat az oktatókat, akikről érződött valamiféle szabadság, hogy túllátnak a történelmen. Az emberiség történelmén is. Fontos volt számomra a nemzeti elkötelezettség. Végül is mindig az ember, az egyéniség a legfontosabb. A száraz tényeket, akár összefüggéseket megtalálhatjuk a szakirodalomban is. De, hogy egy tény, egy összefüggés (vagy a művészetekben egy hang, egy szó, egy szín) hogyan hat az emberre, azt az egyéniség szabja meg. Azé, aki bemutatja, és azé, aki befogadja. Ezért tartom a hallgatókat valóban tettes-társaimnak. Bízom magamban és bízom bennük is.

MM: Hogyan élte meg a rendszerváltást személyesen és mint tanszéki oktató?

SzK: Valahogyan úgy volt ez velem is, hogy az élet előttem száguldott, de én nem akartam utána loholni. Nem vágytam az események sarkára lépni. Akkor már tisztában voltam azzal, hogy ehhez fel kellene adnom a szemlélődő álláspontomat. Tudatosan döntöttem úgy, hogy ezt nem teszem meg. Annál is inkább, mert kollégáim közül néhányan – nem azonos oldalon – részt vettek a folyamatban. Emberileg minden oldalon volt tiszteletre méltó kollégám. Azt hiszem, 1989-ben valahogyan mindenki bizonytalan volt, hogy ki is lehetek én? Pedig nem titkoltam. Úgyhogy csalódást kell okoznom, a rendszerváltoztatás mozgalmi részéből kimaradtam. Ebben sem vettem részt, de az álláspontom világos volt. Csak a szabadság volt fontos, mégpedig nemcsak az egyéné, hanem a nemzeté is. Akkor már írtam, például a *Hitel* című folyóiratba. Aztán

ennek köszönhettem, hogy 1991-ben kiadták (négyyszer) a *Magyarország története* című könyvet, amely – ma már leírni is hivatkozás – 175 ezer példányban kelt el. Akkor már tudtam, hogy a nemzet és a demokrácia szolgálata lesz az én küldetésem is.

MM: Milyen témák érdekelték, érdeklik?

SzK: A történelemben már minden megtörtént, és mégis bármi új megtörténhet. A történelem látszatra ismétli önmagát, de valójában mégsem. A történelem része az is, ami nem történt meg, mert a gondolat nem vált tetté, az akarat cselekvéssé. Engem ez mind érdekel. Megfejtani az embert, s azokat az összefüggéseket, amelyben élt és él. Felfedni döntéseinek okát, cselekvéseinek mozgatórugóit. Felismerni örök vágyait, törekvéseit, eszközeit. Megérteni és megértetni, milyen az a világrend, amelyben az emberek éltek, s amelyben élünk. Ezért vonzódtam a sorsfordulókhoz, amikor fordulhat jobbra is, rosszabbra is a nemzet, az ország sorsa. És vonzódtam az emberekhez, akik, ha sikeresek nem is voltak, mert nem lehettek, de kiálltak az igazunk mellett. Valójában igazságot akartam szolgáltatni. Ezért a kékcédulás hadművelet leleplezése, ezért a monográfiák Sulyok Dezsőről, Pfeiffer Zoltánról, ezért a Kádár-korról szóló könyveim. Én hiszek az igazságban, sőt az igazságosságban. Minden megnyilvánulásom azt akarta szolgálni, hogy Ady Endrének végre ne legyen igaza, amikor azt mondja: „*Sohse tudott az igazsághoz / Igazunk minket eljuttatni.*” Mert, hogy ő sem azt mondja, hogy ezen ne lehetne változtatni. Kár, hogy most, amikor beszélünk, ez a kérdés épp olyan aktuális, mint Ady korában.

MM: Milyen kutatási módszert alkalmaz?

SzK: Úgy mondanám, empatikus módszert. Az írott forrásból, a rideg jegyzőkönyvekből, törvényekből is meg lehet érezni az indulatot, a gúnyt, az iróniát, a kételyt, a gyűlöletet, a hazugságot, a sokféle szándékot. Ehhez szükséges, hogy a forrásokban szereplő embert ismerjük. Ott vannak a parlamenti naplók, a belső iratok. Jó a film, a levél, a memoár, ezer segítség van. A körülmények, összefüggések felderítése a fontos. S főleg, hogy mit miért? Kellenek a nem szűken vett történeti források. Kell az irodalom, a művészet, kellenek az anekdoták, még a viccek is. Az empatikus módszer alkalmas arra is, hogy tisztában legyünk korlátainkkal, de megeljük a röptető reményeket is. Végül is ez a jövő alakításának forrása. Mindenki repülni akar. Minden ember. Nem, mint a madár, hanem mint a gondolat. Morbid, fekete vizekre evezve, az említett Szalai Laura is repülni akart – púderrel, rúzzsal szépítette magát, hódolatot, szerelmet várva –, s a halálos zuhanásba menekült félelmében. Ezt a folyamatot megértetni, ez érdekel engem. Éppen annyira, mint az, hogy mi vezetett a kommunista diktatúra kiépítéséhez, a forradalom kitöréséhez vagy az éppen aktuális rendszerváltoztatáshoz.

MM: Kutatói tevékenységét hogyan sikerült összeegyeztetni oktatói munkájával?

SzK: Aki a múlt tanulmányozására adja fejét, mindig azt kutatja. Alig marad szabad perce. A kutatást nem lehet abbahagyni délután ötkor és elkezdni reggel nyolckor. Ahogy az írást sem. Legalábbis én nem tudom elképzelni. A kutatás gyötrelem, mert ha el is éri az ember a túlsó partot – ahogy Somlyó György mondja –, az mindig túlsó part marad. Hiányérzet mindig marad. Nem könnyű ez, mert ahogy a tudás növekszik, csökken a magabiztosság. Az ideális az lenne, ha a tudomány – így a történelemtudomány – eredményeit a tudósok szép programokba szedhetnék, s a döntéshozók okosan fel tudnák ezt használni, mégpedig az ember, a nemzet, az emberiség boldogulására. Hasznos lenne, ha ennek valamilyen intézményes formája lenne. Számomra ez az intézményes forma a tanítás. Az egyetem. Talán túlonként közvetett módszer, de azért kell, hogy eredménye legyen. Nem hirdetem fennen, de ebben olyannyira hiszek, hogy egy ország, egy nemzet jövőjének tekintetében az egyetemi nívót döntőnek tartom. Ez a véleményem azonban nem függ össze az egyetemek különféle nemzetközi rangsorával. Sőt!

MM: Oktatóként milyen módszereket alkalmaz, és milyen történelemszemléletet ad tovább a diákoknak?

SzK: Módszereim ösztönösek, történelemszemléletem is mentes mindenféle mesterként szabálytól. A srófós agyú ideológusoktól (még ha szakmai köntösbe is bújnak) távol tartom magam. Tudom én is, hogy a történelemtudománynak szubjektuma a jelen és tárgya a múlt. Teret adok a kételyeknek, az érveknek, nehezen viselem a cinizmust és a fanatizmust. De a fatalizmust is. Tudom és el is mondom, hogy az életünket számtalan körülmény befolyásolja. Ilyenek a gazdasági folyamatok, a társadalmi változások, a kultúra, a propaganda, a frázisok (ma úgy mondanák a pc tartalmak), a klíma és sok minden más, de elvetem a szükségszerűség minden erőszakos ideológiáját, s hiszek abban, hogy az ember alakítja az életét, a nemzet a történelmét, az emberiség a sorsát. A legfontosabb, hogy ne jussunk el odáig, hogy ne tudjuk megérteni egymást. A rögeszmék világába. A történelemszemléletem lényege tehát, hogy jelen nélkül nincs történetírás. Ez viszont nem jelenthet prekonceptciós analógiakeresést. Még kevésbé allegorizálást. (Nálunk a rejtett, negatív üzenetek a divatosak.) A múlt és a jövő összefüggéseiről szajkózott közhelyeket hagyjuk. Minden múlt és minden jövő a döntő pillanatban jelen.

MM: Mit szeret legjobban a tanításban?

SzK: Adni és kapni szeretek. Adom, amit összegyűjtöttem, s összegyűrtam a legjobb szándékom szerint tudássá, vagyis belépőjeggyé az erények birodalmába. Vizsgán meg kell követelnem, hogy újra szétszedjék a diákok – számot adjanak a tételes ismeretekről –, de legjobban azt szeretem, ha látom a szemükben, hogy egyben maradt az, amit átadtam, s nem csak a rövid vizsgaemlékezet őrzi majd, de része lesz magának a szellemnek is. Megadatik, szerencsére, néha évtizedek múltán is ez a visszaigazolás.

MM: Mit gondol a történész saját korához való viszonyáról?

SzK: Akárhogy is, jó esetben a történész nem pusztán rekonstruálja a múlt valamely eseményét, de megkísérli a saját korát rávenni a múlt tanulságainak felhasználására. Ki így, ki úgy. Van, aki öntudatlanul, van, aki nagyon is tudatosan. Muníció a múlt ismerete, mint a filozófiai vagy a természettudományos örökség is. Lényeges, hogy a jelen nemcsak a közelmúlt következménye, hanem az egész emberi történelemé. Sőt a jövőé is. És visszatérek az előbbi gondolathoz: a történelem nem ismétli önmagát, de mivel emberek csinálják, az emberi létezés tudati korlátai, szerkezeti elemei, helyzetei, csapdái és kitörési vágyai nagyon is hasonlóak. Ezért van az, hogy ugyanazokból a tényekből kiindulva gyökeresen más következtetésekre jutunk. Nagyon fontos tehát, hogy tartsuk lent azt a bizonyos üvegfalat, s ne akarjunk kikandikálni alóla. Persze ez nem sikerülhet. Nekem sem. Törekedni lehet rá. Talán a vágytalanság erény, de ezzel a hatástalanság is együtt jár, s akkor minek is ez az egész?

MM: Az egyetemi életre ható momentum vagy sokk érte-e? Hogyan élte meg a digitális oktatásra való átállást?

SzK: Nem, ilyen nem volt. És ez az egyetem dicsérete, érdeme. Bárki is állt az egyetem vagy az ország élén, a külső hatások, akár sokkok, letompultak, és volt egy szolidaritás köztünk. Lehet, hogy naiv vagyok, de én így érzem. Tudom, hogy finom eszközökkel lehet gátolni az emberek érvényesülését. Vannak, akik tudatosan használják is ezeket. Néha úgy éreztem ellenem is. Paranoiás nem vagyok, de ma is érvényesnek tartom a 2003-ban leírt vallomásomat: *„Az évek alatt kevesen szerettek, sokan meggyűlöltek, még többen irigyeltek. Volt, aki titokban szeretett – jobban tette volna, ha időben szól –, s volt, aki titokban gyűlölt. Ő is.”*

A digitális oktatástól nem félttem, mert igen sok filmet, tv-műsort csináltam korábban. Tudom, mi veszik el ezzel, de azt is tudom, hogy mi tanárok nem hagyjuk ellopni a hivatásunkat. Ideiglenes, átmeneti jellegű ez, s ilyen minőségben nagyon is hasznos a digitális oktatás.

MM: Vannak-e az Ön számára szimbolikus fordulópontok, amelyek leírják a XX. század történelmét?

SzK: Vannak sorsfordító történelmi események és folyamatok, esélyek. Ezek azok a lehetőségek, amelyek ott lebegnek a szemünk előtt, de sokszor észre sem vesszük őket. Meg sem fordul a fejünkben, hogy megtörténhetnek. Én a történelmet az egész, végtelen idő szemléletében vizsgálom, s éppen a sok sorsfordító történelmi esemény miatt vagyok bizonyos abban, hogy nemzetünk, Európa, sőt az emberiség történelme sem követhet egyetlen trendet. (Oh, a szükség-szerűség!) A magyarság történelmében egyetlen szimbolikus, vagyis végzetszerű fordulópontot ismerek el, minden más változhat, ez pedig az országalapítás volt itt, a Kárpát-medencében. Az ezt követő, általában szenvedést, pusztulást hozó folyamatok és események kijavíthatóak. Mohács is, Világos is, Trianon is. És a jó irányú változások is megfordulhatnak.

MM: Mit gondol a honi történetírásról?

SzK: Sokszínű, nagyszerű. Mégis hadd ragadjam meg ezt a lehetőséget az egész történettudomány korszakos problémájának felvetésére. Ami alapvetően befolyásolhatja a jövő történészeinek életét. Vigyázzanak, mert ez morális kérdés! S abban nincs alku. Elképesztő – és ha nem vérre menne, nevetséges lenne –, hogy miféle mérőeszközök vannak a történész teljesítményének megítélésére. Ilyen értelemben is igaz, hogy a történelem nem csak a múltnak a tudománya, hanem a jelené is. Kinek is a szegénységi bizonyítványa, hogy jeles szerzők nem hivatkoznak hasonlóan jeles szerzők publikált tudományos műveire? Azoké-e, akik megírták, vagy azoké, akik nem olvasták el? Vagy esetleg nem értettek egyet, s szándékosan elhallgatták. Akik körbe körbekeringenek saját kis mesterséges szakmai műhelyük körül, könnyen öncélúvá teszik a tudományt. Megteremthetik a semmit sem tudás körforgását. Az egzisztenciális elismerés nem marad el, de nem hiszem, hogy örömet lelnek e körforgásban a benne keringők. Viszont sajnos ez a nivótlanság bizonyos áttételeken át érinti az egyetemi autonómiát is.

MM: Milyen kutatási témákra lenne nagy szükség Ön szerint manapság?

SzK: Olyan témákra gondolok, amelyek segítséget, támpontot nyújtanak, ha csak egy építőelem szintjéig is ahhoz, hogy megismerjük önmagunkat. Vagyis megismerjük a nemzetünk helyzetét, lehetőségeit, állapotát, jövőjét. Megismerjük a valót. S mivel ezt a valót itt lent – a történelemben – az ember csinálja, megismerjük az embert. Szándékait, korlátait, céljait, eszközeit. Immáron nemzeteken felül. A történelmi pillanat sematikusán nem reprodukálható, de az emberi mentalitás összeállhat történelemformáló erővé. S úgy gondolom, hogy minden kutatás célját egy morális álláspontnak kell meghatároznia. Szébbet, hasznosabbat és erősebbet nem ismerek ebben, mint a hit, remény, szeretet. Még nem pontosan értem, de majd eljön az idő, amikor megvilágosodik, miért is a szeretet ezek közül a legfontosabb. De az már a történelem utáni időben lesz.

MM: Ön szerint, hogyan viszonyulnak az emberek manapság a történelemhez?

SzK: Van egy félelmem, hogy a történelem, mint tudomány, nevetségessé válik. Inflálódik. Öncélúvá lesz. Leértékelődik. Paradoxon, hogy sokszáz oldalas monográfiák nem érnek annyit, mint az ötoldalas esszék. Egymást éltető és hergelő műhelyek, tanítványaik kiszolgáltatottságával visszaélő, álláshalmazó iskolateremtők ma is vannak. Kár. Viszont, ha a történelmet úgy értik, hogy *múlt*, sokkal optimistább vagyok. Bár le kell küzdenünk e téren is azt a szándékot, hogy a múltat mindenféle törekvéseknek kiszolgáltassák. Talán ez menni fog. Ehhez előre kell lépni, s ez felfoghatatlanul nehéz: belátni, hogy sem a múlt, sem a jövő nem az értelmetlen ideológiák küzdelmének, sem az ebből fakadó szenvedéseknek a birodalma. Ezt éppen most kell megértenünk, a jelenben. Nem biztos, hogy erre a hagyományos értelemben vett történelemtudomány önmagában alkalmas.

MM: Milyen tervei vannak a jövőre nézve?

SzK: Kedves kérdés! Nem tudok erre őszintén válaszolni. Handabandázni meg nem akarok. Szeretném, ha jól mennének a dolgok. Szeretném, ha sikeres lenne a legújabb kötetem. Szeretném, ha az emberiség nem lépkedne önpusztító büszkeséggel a köd mögött tátongó szakadék felé. A legfontosabb tervem, sőt vágyam, hogy ha eljön a nap, amikor egy másik útra kell indulnom, meghalljam a hívást és tiszta lelkiismerettel, sőt örömmel kapaszkodjak fel a kötélhágcsón a hajóra, amely szép csendesen, mint egykor a Zeppelin léghajó, elszáll a lenge szélben.

Az interjút készítette Bóka Melinda és Tóth Nikolett

(Budapest, 2021. december)

Fotó: Pajtás

„A TÖRTÉNELEM ÉRTELMEZÉSE NEM OLYA MINT EGY MATEMATIKAI KÉPLET”

INTERJÚ BORHI LÁSZLÓ TÖRTÉNÉSSZEL,
A BLOOMINGTONI INDIANA UNIVERSITY
VENDÉGPROFESSZORÁVAL,
A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓJÁVAL

Modern Magyarország (MM): Kinek köszönheti az indulását? Volt-e olyan személy az egyetemen, akit mesterének tekinthetett?

Borhi László (BL): A pályaindulás nem egy egyszeri döntés eredménye, hanem egy hosszú folyamat. Ha visszagondolok, a legelső történelemhez fűződő élményem a Gárdonyi Géza regényéből készült *Egri csillagok* című film volt, amelyet 8-9 évesen láttam, és amelyről órákon át tudtam mesélni, illetve *A koppányi aga testamentuma*, amelyet nem is tudom hányszor olvastam el. Szóval nagyon érdekes, hogy kit mi indít el. Később a gimnáziumban volt egy történelem-tanárnőm, aki a bölcsészkar, illetve a történelem irányába terelt. A gimnáziumot ugyan nem szerettem, de volt ott egy nyugdíjból visszahívott tanár, Szathmáry Kati néni, akinek sokat köszönhetek. Nemcsak jó szakember volt, hanem jó pedagógus is, aki tudott bánni a gyerekekkel. Tudta, mikor kell szigorúnak lenni, és mikor kell engedni. Ha ő nincs, akkor nem vagyok ezen a pályán. Másfelől gyerekkoromtól fogva rendszeresen olvastam a nemzetközi sajtót, nem csak a hazait. Ennek során kialakult bennem a Magyarország nagyvilágban elfoglalt helyére vonatkozó érzékenység.

Az egyetemen még úgy terveztem, hogy középiskolában fogok tanítani. Tanár szakos voltam, mert ott sokkal több lehetőség volt. A kutatói pálya tulajdonképpen csak a tanulmányaim vége felé került előtérbe, amikor az aspiránsi pályázati rendszer újraindításakor Kis Aladár felajánlotta, hogy maga mellé vesz, és azzal a feladattal bízott meg, hogy írjak egy könyvet Anglia történetéről, ami nagyon szokatlan volt huszonegy-két évesen. Szerencsére nem lett belőle semmi, mert jött a rendszerváltás.

Akire máig szeretettel emlékszem egyetemi tanulmányaim idejéből, az Hahn István professzor úr. Ő egy jelenség volt az egyetemen. Amikor előadást tartott, megtelt az előadó, egy tűt nem lehetett leejteni. A legmagasabb a színvonal az ókori tanszéken volt, ott tanított például a hatalmas tudású Ferenczy Endre is. Rajta kívül Komoróczy Géza, Gerics József, az angol tanszéken Frank Tibor voltak azok, akiktől az ember a legtöbbet tanulhatott. Másfelől máig hatással van rám, ahogy Nádasdy Ádám előadott: mindig spontán beszélt, de összeszedetten, látszott, hogy beszéd közben is gondolatok érlelődnek benne. Ma is igyekszem a példáját követni. Remélem, sikerrel!

Az egyetemen főleg a 20. század érdekelt, meg a törökker. Az előbbi, az ideológiai nyomás miatt nehéz ügy volt. Kis Aladárt hallgattam, akinek az olasz történelem volt az egyik kutatási területe. (Mussoliniról is írt egy könyvet.) Mindamellet nagyon vonalas volt, de becsületére legyen mondva, leadott egy kronológiát. Eredetileg ő volt a témavezetőm, amikor a kisdoktorimat írtam, de mikor látta, hogy ebből mi sül ki, mondván, hogy kígyót melengetett a keblén, diszkréten visszalépett. De nagyon becsültem benne, hogy nem váltott köpönyeget. A rendszerváltás után is megmaradt az, ami volt: egy hithű kommunista, annak minden előnyével és hátrányával.

A legjelentősebb szakmai hatással talán Ádám Magda volt rám. Nagyszerű tudós és nagyon jó ember volt. Ő a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében dolgozott. Nem volt sem akkor, sem most, intézményes kapcsolat az intézet és a bölcsészkar között, ami nagyon nagy baj, de akkor neki megengedték, hogy tartson egy jól elrejtett szemináriumot a kutatási témájáról: Trianonról és a kisantántról, a húszas és harmincas évekről. Egy tündér volt, és fantasztikusan okos. Ő volt a másik, aki megmutatta, miként kell forrásokat használni, hogyan kell valamiről gondolkodni és érvelni egy történeti szövegben.

Az élethez szerencse is kell. 1988-ban egy Soros-ösztöndíjjal a bloomingtoni Indiana Egyetemre mehettem, óriási szó volt ez akkor, máig sem értem hogyan kaphattam meg. Ott szereztem mesterfokozatot. A Soros-ösztöndíj nagyon sok emberen segített akkoriban. Rajtam is. Sokat számított, hogy addigra már megjelent két szövegem. Valki László nemzetközi jogász indított egy folyóiratot *Konfliktus és együttműködés* címmel, amelyben már egész szabadon lehetett külpolitikai dolgokról írni. Valki íratott velem két szöveget, az egyiket a francia biztonságpolitikáról, a másikat pedig a hidegháborúról szóló amerikai szakirodalomról. Máig hálás vagyok a bizalmáért.

Az Indiana Egyetemen is kifogtam néhány egészen briliáns professzort. Az egyiket David Pletchernek hívták, aki heti 7-800 oldalnyi szakirodalmat is kiadott az óráin. Így például feladta, hogy olvassuk el mondjuk az 1812-es háborúról írt monográfiákat. Amerikában ugyanis nagy divat, hogy ugyanarról a témáról három-négy-öt ember ír teljesen más megközelítésben. Majd az órán meg kellett vitatni ezeket, hogy kinek meggyőzőbb az érvelése. Akkor nem lehetett mellébeszélni, hanem idézetekkel kellett alátámasztani, hogy például a szerző a 165. oldalon ezt írja, és erről mi a véleményünk. Olyan volt, mint egy szaunában ülni. Kilencven perc után csuromvizesen jöttünk ki a szobából, de sokkal bölcsebben. Ennek az embernek a kisujjában volt minden. Szóval hihetetlen volt. Egy másik tanár, John Wilz pedig úgy adott ki hetente 650 oldalt, hogy azt mind ki kellett jegyzetelni és beadni, de úgy, hogy legyen benne bevezetés, főszöveg és konklúzió, mit akar a szerző, és mi az érvelése. Ezt ő mindig el is olvas-ta, és ráírta a kommentjeit. Ez nagyon jó volt, mert megtanulta az ember, hogyan lehet gyorsan kihámozni, hogy miről is szól egy könyv, és az illető miért írta meg. Ez volt a lényege. Én most is csináltatom a hallgatóimmal, hogy egy oldalban írják le, miről szólt a hatszáz oldalas monográfia, mert az az igazán nehéz. Harminc oldalon könnyebb.

MM.: Melyek voltak a pályája legfontosabb állomásai, illetve milyen kitérők voltak?

BL: Amikor hazajöttem Bloomingtonból megkeresett Glatz Ferenc, akinek nem lehetett nemet mondani. Amikor megtudtam a fizetést, akkor megállt bennem az ütő, bruttó 6500 Ft, ami az éhenhaláshoz is kevés volt. Szerencsémre Bókay Antal meghívott Pécsre tanítani. Így a pályán tudtam maradni. A pesti bölcsészkaron Urbán Aladár tanított 19. századi amerikai történelmet, de 20. századot – azt hiszem – akkor még senki az egész országban. Tehát ezt kezdtem el tanítani. A könyvek nagy részét is én vittem. Ezeket még Amerikában vásároltam össze – ott a könyvtár állandóan selejtezett, és azokat meg lehetett venni 50 centért – és nagy dobozokban, bálákban hajópostán küldtem haza, és vittem le Pécsre.

Négy-öt éven keresztül voltam ott vendégelőadó, és az ottlétem alatt szembesültem először a képzés hiányosságaival is: telepakolták a hallgatók fejét faktumokkal, de azt nem mondták el, hogyan kell olvasni, gondolkodni a múltról. Juhász Gyulának van egy kiváló cikke a magyar–német viszonyról, ami a *Történelmi Szemlében* jelent meg. Körülbelül 25 oldal. Kiadtam valakinek, hogy számoljon be a tanulmányról. Az illető egy órát beszélt, de odáig nem jutott el, hogy mi ennek a szövegnek a lényege: csak szépen kijegyzetelte és felolvasta. A 25 oldalból csinált húszat. Az óráimon azt próbáltam átadni a hallgatóknak, hogy a lényeg igazából az, hogy észre tudják venni, hogy mi a szöveg mondandója. Miért írta meg az illető, és amit megírt, az jól van-e kifejtve.? Az érvelés meggyőző-e, avagy sem? Ezt hogyan lehet megállapítani? Vannak-e az érvelésnek logikai ellentmondásai? Vagy hol nem stimmel a forrás? Hogy az amerikai történelemről egyáltalán hogyan kell, vagy lehet gondolkodni? Mik a nagy problémái, milyen értelmezései vannak? Ez számomra egy nagyon jó gyakorlat volt, amit nagyon szerettem.

MM: A hallgatók vissza tudtak jelezni akkoriban?

BL: Ez akkor még nem létezett, de nekem bőven elég volt, hogy mindenki bejött az óráimra. Ha jól emlékszem, népszerűek voltak ezek az órák. Jól tudtak angolul, ami meglepő volt, mert nekem nem ez volt a tapasztalatom. Ebből az derült ki, hogy volt egy nagyon jó angol nyelvű program az akkori pécsi egyetemen.

MM: Hogyan alakult az élete Pécs után?

BL: 1991-ben A Woodrow Wilson Center életre hívta a *Cold War History Projectet*. Akkor nyíltak meg a levéltárak, és az amerikaiak erre rengeteg pénzt fordítottak. Ellepték a kelet-európai levéltárakat, mondván, hogy „végre megtudjuk, hogy mi történt valójában!” „Megnyílnak a levéltárak és fény nyílik a nagy titkokra!” Békés Csaba volt az első, aki ennek keretében kikerült, én voltam a második. Már nincs meg a projekt, de jó pár évig futott. Féléves ösztöndíjak voltak. Egy lengyel kollégával, Paweł Machcewiczal töltöttem a napjaimat, azon vetélkedtünk, hogy

ki tud egy végtében többet olvasni, jegyzetelni. Azóta nagyon befutott, az egyik vezető lengyel történész lett. Reggel 9-re bementünk, este 7-ig körmöltünk. Ő a lengyel vonatkozásokat nézte, én pedig a magyarokat. Több tízezer oldalnyi anyagot hoztam haza, részben fénymásolatban, részben kikörmölve. Ezekből születtek részben a könyveim. Egy olyan kincsesbánya volt, amely teljesen megváltoztatta az ember történelemszemléletét. Békés Csaba '56-ra koncentrált, én '44-től kezdtem, és elmentem – ameddig akkor lehetett – '59-ig. Borzasztóan izgalmas volt, és sok munka. A kutatás eredménye itthon nem volt olyan népszerű minden körben, úgyhogy az én védéseim elég vitatkozásra sikerültek, vitatkozósabbra, mint amilyenek lenni szoktak, egészen a nagydoktorimig. A bizottság összes tagjának volt kérdése, ami ritkaság.

Aztán az első nagy megbízásom az *Extra Hungariam* sorozat része volt. Külföldön keletkezett memoárokat fordítottak le, mint például Horthy Miklósét, Nagy Ferencét, Kállay Miklósét. Ezek Glatz Ferenc kezdeményezésére Antal László szerkesztésében – aki egyébként műfordító volt – jelentek meg. Én megkaptam a Kállay-memoárt. Amikor megírtam a bevezetőt – ami nagy siker volt, mert egy teljesen más szöveg volt, mint amihez hozzászóltak –, akkor Pritz Pál atyai jó tanácsként mondta, hogy „Ne akarjál a történettudomány primadonnája lenni. Nem kell itt forgatókönyvezni, az maradjon a Hankissre.” Azt kezdtem el ugyanis nézni, hogy '43-ban milyen kimenetele lehetett volna még a háborúnak, milyen forgatókönyvek voltak. Ezek teljesen reális történeti felvetések, amelyeket izgalmas végiggondolni. A kontrafaktuális érvelés jól kihozza egy-egy történeti esemény okát.

A *Pannon Enciklopédia* volt a másik nagy munkám. A Pannonnál nagyon jó gárda jött össze, Kuczka Péter szedett össze minket pályakezdőket, például Oborni Terézt, Ágoston Gábert, Hermann Róbertet. Nagy nevek lettek mind. Nagyon nagy könyvsiker volt ez akkor, annak ellenére, hogy egy vagyona került.

MM: Mikor tért vissza újra a katedrára?

BL: Nagyon sokáig nem tudtam tanítani. Mikor kikerültem Amerikába, a pécsi tanítás megszakadt, és amikor visszajöttem, akkor maradt a Történettudományi Intézet. Az Intézetből sokszor csak úgy lehetett tanítani, hogy az ember elszegődött valahova ingyen. Én a Közgázon tanítottam egy keveset, és Frank Tibor révén az amerikanisztika tanszéken tartottam kétszer fél évet. Akkor kaptam a Fulbright-ösztöndíjat. 1995-ben voltam egy 1945-ös emlékkonferencián, amelyet a berlini Orosz Kulturális Intézet szervezett. Ezen jelen volt az amerikai történetírás egyik vezető alakja, Marty Sherwin – Oppenheimerről van egy nagy életrajza például –, ott volt Susan Eisenhower, az elnök unokája és orosz oldalról az űrhajós Valentyina Vlagyimirovna Tyereskova. Sipos Péternek kellett volna mennie, de nem tudott, vagy nem akart, úgyhogy átadta nekem a helyét, és ezzel megváltoztatta az életem. Marty Sherwin odajött hozzám, hogy szívesen meghívna a Dartmouth College-ba, pályázzak meg egy Fulbright-ösztöndíjat, és akkor elintézi, hogy ott tudjak tanítani. Ezt megkaptam, ami szinte felfoghatatlan volt.

A Dartmouth College-ban kelet-európai történelmet kezdtem tanítani, ami szintén tanulmányos volt, mert nem voltam kelet-európai soha. Pók Attila biztatott, hogy vállaljam el. A felkészülésben pedig Niederhauser Emil segített sokat. Nem lehetett tőle olyat kérdezni, amit ne tudott volna. A szobájában vágni lehetett a füstöt, és az asztalán tornyokban álltak a bolgár, orosz, lengyel és egyéb nyelvű könyvek, amiből szerintem egyet-kettőt minimum elolvasott egy délután.

A Dartmouth College egy félév volt, utána jött Bloomington. Innen indult a kinti munka. Még 1980-ban a bloomingtoni Indiana Universityre telepítették a vasfüggönyországok egyetlen amerikai vendégprofesszúráját Sinor Dénes és a Magyar Tudományos Akadémia révén. Ránki György volt az első vendégtanár. Amikor meghalt Ránki, Szegedy-Maszák Mihály lett az utód, aki egy zseni volt. Részt vettem egy-két konferencián, ahol úgy látszik, megnyertem a tetszést... Próbaképp felajánlott egy félévet.

MM: Milyen témák vannak, amelyeket a jövőben kutatni szándékozik?

BL: Az új könyvem, *Túlélés* címmel az egyén és hatalom viszonyát vizsgálja a diktatórikus terekben. Ez már társadalomtörténet, és egészen más. Ez egy borzasztóan izgalmas projekt volt, és nem is könnyű semmilyen szempontból. Igazából az egyéni sors és a döntési képesség érdekelt: hogy viselkedik valaki nagyon nehéz körülmények között és miért, és marad-e lehetőség a döntésre vagy külső erők, struktúrák szabályozzák az egyes ember viselkedését? A könyv három részből áll: a holokausz a deportálásoktól kezdve a felszabaduláson át, az utána következő időkig; a nyilas terror és a sztálinista korszak (1948–1953). Ugyanazokat a szituációkat, ugyanazokat a viselkedésformákat nézem meg. A németektől jött, de az amerikaiaknál is népszerű volt az az elmélet, hogy ezek nem is voltak diktatúrák, hanem az emberek saját magukat nyomták el azáltal, hogy kollaboráltak a rendszerrel így vagy úgy. Ebben nagyon sok érdekes dolog van, de túl messzire vezettek, ahogyan Richard J. Evans egy briliáns kötetben rámutatott. Engem az érdekelt, ki hogy viselkedett: az elkövető, az áldozat stb.

Még egy tábor esetében is látni, hogy a legpokolibb körülmények között is volt, aki tudott jól dönteni. Például egy kápo. Egy német történész, Nikolaus Wachsmann néhány éve (2015) megjelentetett egy monumentális könyvet *KL: A History of the Nazi Concentration Camp* címmel. Még ő is azt írja, ahogyan sok bíró is úgy gondolta a háború utáni perekben, hogy fel lehet menteni a kápoakat, mert nehéz helyzetben voltak. Átnéztem sok ezer visszaemlékezést, és azokból pontosan lehet látni, hogy voltak tisztességes kápoak, és aki rendesen viselkedett, azt nem büntették meg. Tehát még ott is volt lehetőség ez emberségre. Minden szituációban volt döntési lehetőség, nem minden ember választotta az életet a tisztesség helyett.

Hannah Arendtnek van igaza: nem az számít, hogy hány besúgó van, hanem annak a percepciója, hogy mit gondol az egyén, hogy mennyire figyelik meg. Hiába számoljuk ki – egyébként sokszor tévesen – az iratokból, hogy hány spicli volt és hány besúgó jutott egy emberre. A sztálini rendszerekben az egy főre jutó besúgók száma körülbelül tízszer annyi volt,

mint a náci Németországban. Rákosinak is lett volna egy kicsi mozgástere, de az ő rendszere valószínűleg keményebb volt, mint jónéhány kelet-európai megfelelője. A besúgók stratégiai elhelyezkedése, és hogy eseti alapon is szerveztek be embereket, nem nagyon derül ki a listák alapján. Ahogy az sem, hogy milyen kényszerek befolyásolnak valakit, ki mit miért csinál. Aki nem tudja, mi az a hiánygazdálkodás, az nem érti, milyen kényszer alatt áll egy ember, aki a gazdaságból él.

Csak egy esetet mondanék a sok közül, ami Tatabányán történt. Valaki rájött, hogy ráálltak arra, hogy felvásárolják a szövetet, és aztán Pesten felárral eladják. Ezekre rá lehetett húzni, hogy árdragítók és hasonlók. Ez volt az egyetlen rendszer a földkerekség történetében, amely saját maga termelte az ellenségeit. Végignéztem, milyen címszó alatt lehetett valaki ellenség, hogyan bővítették az ellenség listáját. Még a náci állam is azon volt, hogy megszabaduljon az ellenséges elemektől, de a sztálinistáknál állandóan nőtt ezek köre. (És ezt gyönyörűen megcsinálták a gyakorlatban is.) Az említett esetben azt kriminalizálták, hogy valaki bevásárolt. Erre pedig már mindent rá lehetett húzni. Azért is nagyon nehéz mérni, hogy hányan kerültek politikai bűncselekmény miatt börtönbe, mert köztörvényes bűncselekményeket is átpolitizáltak. Ha valaki lopott, az már mindjárt a gazdasági rendszer aláaknázása volt, meg akarta károsítani a népgazdaságot, és ezen keresztül a népi demokráciát támadta.

Visszatérve az említett esetre, le volt írva, hogy lementek Tatabányára, beszervezték a boltvezetőt meg két eladót megfigyelésre. Ezt egy Amerikában élő nem fogja tudni, hogyan működött. Vagy amikor találok egy olyan embert, aki öngyilkos lett. Kiment a férje sírjához, írt egy búcsúlevelet, és agyonlőtte magát. Az volt a története, hogy a lánya akkor ment férjhez, és valakinek kiadtak albérletbe egy szobát, akiről kiderült, hogy a nép ellensége, így ők maguk is ellenséges elemekké váltak, vagyis a nép ellenségeivé, hiszen ezt a kötelező éberség miatt tudni kellett volna. Ebben a búcsúlevélben az állt, hogy kérem az Államvédelmi Hatóságot, én feláldozom az életemet, de lányomét és a férjéét kíméljék meg.

Ilyen történetek a nyilas érából ezerszámra vannak. Leírhatatlan dolgok. Meg azok a brutalitások, amiket a nyilasok elkövettek. Lelkileg nagyon megviselt, de folytattam, hiszen ez egy ilyen szakma.

A végén az összes német munkatáborból haláltábor lett. Ezt nem nagyon szeretik mondani, de valójában olyan rossz lett a helyzet, hogy mindegyikből haláltábor lett. A Magyarországról deportáltak abban a pillanatban kerültek oda, amikor már a legrosszabb volt. Az egyik ilyen táborban nagyon részletesen visszaemlékezik valaki, hogy egy dr. Farkas nevű beregszászi orvost hogyan vertek két napon át halálra. Ezt semmilyen SS-regula nem írta elő, ezt az örök, a kápók a maguk szadizmusából csinálták. Egy orvos volt, aki életeket mentett, és ezt a szerencsétlen embert szisztematikusan vertek két napon át. A történelmet nem láthatatlan erők, struktúrák mozgatják, hanem végtelen kegyetlenségre és önzetlen jóságra egyaránt képes emberek irányítják.

MM: Mik a jövőbeni tervei?

BL: Dolgozom egy újabb köteten, de egyelőre még korai beszélni róla. Szerintem úgy érdemes írni, hogy az embernek van valami mondanivalója, tehát csak azért könyvet írni, hogy legyen egy könyv, az számomra egy sikertelen alap. Mert, ha nincs ilyen indíttatás, akkor valószínűleg az olvasó sem fogja érteni, hogy azt mi a fenének írta meg valaki. Ez a szakmának az egyik problémája: azt feltételezi, hogy azért, mert minket érdekel valami, biztosan érdekel mindenkit. De ez nem így van. Az olvasót is meg kell győzni arról, hogy olvassa el a könyvet. Mikor az egyik kinti tanáromnak adtam egy tanulmányt, amely saját magamnak nagyon tetszett, de neki nem, akkor azt mondta, hogy el kellene mondanod az olvasónak, hogy ezt miért írtad meg, miért olvassa el. Akkor nagyon megsértődtem, de később rájöttem, hogy – bár mondhatta volna szebben is – nagyon is igaza volt.

MM: Milyen kutatási módszert alkalmaz? Mennyire merüljünk el a modellek világában, mennyire érdemes ezeket vegyíteni?

BL: Én mint történész, a modellekben nem hiszek, ez mások asztala. Aki valaha írt történelmet az tudja, hogy nincs modell a történetírásban, és olyan láthatatlan erők sem, amelyek a nagybetűs történelmet mozgatják ellenálhatatlanul egy irányban. A döntéseink és sokszor a véletlen foglyai vagyunk. Én azt mondom, a józan ész a legfontosabb, meg a tapasztalat, és hogy rengeteget kell olvasni. Peter Gay írja Freudról készült nagyszabású munkájában, hogy az emberiség nagy megoldatlan dilemmája, hogyan lehet megmenteni az emberi cselekvőképességet a kauzalitás fogságából. Minél több szakirodalmat és levéltári forrást, lehetőleg több százezernyi oldalt kell elolvasni, és az megadja azt a bölcsességet, ami ehhez a szakmához kell, és azt a képességet, hogy kontextusba tudjam rakni, amiről gondolkodom. Tudatában kell lenni, hogy a megismerés módszere más, mint egy kemény tudományban. Nincs abszolút igazság, és a forrásokat többféleképpen lehet olvasni, de nem akárhányféleképpen. A szerkesztés a kulcs: hogyan tudom úgy összerakni az anyagot, hogy a legtöbbet kihozzam belőle.

MM: A kutatói tevékenységet hogyan sikerült az oktatói tevékenységgel összeegyeztetni?

BL: Az a jó tanár, aki megosztja a hallgatóval a problémáit és kíváncsi, megkérdezi a véleményüket. Magas szintű oktatás nem lehetséges hasonló szintű kutatói tevékenység nélkül. Sokat tanultam a diákoktól, a kérdéseikből. Mert lehet naiv egy kérdés, de jó, mert olyanra kérdez rá, amire nem gondoltam. A legfontosabb, hogy hány szempontból tudom azt a kérdést megnézni, és bármennyire is felkészült egy kutató a kollégák és diákok kérdései nagyon-nagyon sokat tudnak segíteni.

MM: Mit szeret a legjobban a tanításban? Mi az, ami a leginkább motiválja?

BL: Az, hogy egy fiatal a gondolkodását hogyan lehet formálni, és milyen jó, amikor valaki odajön hozzám, és azt mondja, végre megértettem, vagy mennyit tanultam belőle. Volt például egy hallgatóm, aki elmondta, hogy mindig felhívta az édesapját az óra után, és elmondta, hogy miről beszéltünk, hogy milyen izgalmas volt. Ezek nagyon jó visszajelzések. Másfelől szeretek szabadon beszélni. Ez majdnem olyan, mint egy színházi előadás.

MM: Oktatóként milyen módszereket alkalmaz még, illetve milyen történelemszemléletet igyekszik továbbadni a diákoknak?

BL: Azt, hogy mi az egyedit keressük, és nem a szabályt. A történelem az egyedit keresi. A múltban vannak ugyan minták és visszatérő dolgok, de valójában minden esemény unikális, sajátos és saját okai vannak. A történésznek ugyanúgy feladata a magyarázat (interpretációnak szokták mondani) mint egy fizikusnak. El kell gondolkodni, hogy valami pontosan miért is lehetett, egy vagy több oka volt, és az a kiváltó ok meggyőző-e vagy sem. Bizonyos esetekben azonban nem lehet egy történelmi esemény okát 200 évvel korábbi eseményekben keresni, mert akkor semminek soha nem lenne oka. Létezik a végtelen regresszió logikai hibája, tehát azért van szükség a közvetlen okok feltárására. A logikai tévedésre jó példa a Marshall-terv. Egyesek szerint azért szovjetizálták Kelet-Európát, mert jött a Marshall-terv, ami a józan észnek ellentmond, hiszen nem szokott egy ország azért terjeszkedni, mert egy másik ország segítyt ad. E. H. Carrnak van erre egy példája: lemegy az ember cigarettát venni este 10-kor, elüti egy kocsit, és azzal védekezik a részeg sofőr, hogy minek jött le, azért ütöttem el, mert ezt délután vagy reggel szokták megvenni. De erre az a válasz, hogy a cigarettavásárlás általában nem vált ki balesetet.

Tehát próbáljuk megmagyarázni azt, amit tapasztalunk vagy látunk. Ez a lényeg, ezt kell átadni a hallgatóknak: az állandó gondolkodást és értelmezést, ugyanúgy, mint egy irodalmi műnél. Értelmezésre és újraértelmezésre van szükség. Azért, mert valaki egyszer megmondta a tutit, még nem biztos, hogy úgy van. Egyszer azt mondták nekem, minek foglalkozol már az 1945–1947-es időszakkal, ez lerágott csont. Nem az volt. Korábban azt mondták, ha már valaki megírt valamit, minek azzal foglalkozni? Ma már tudjuk, hogy ez nem így van. Lehet többet tudni. Más a rálátásom, más a nézőpontom, mint valakié harminc évvel ezelőtt. És még az is lehet, hogy ez egy meggyőzőbb magyarázat, mint amit akkor adtak valamire. Tehát én nem hiszek abban, hogy minden elbeszélés egyenértékű. Fontos az állandó diskurzus az olvasmányokkal, keresni az erőnyeit és a gyenge pontokat is. Meg kell nézni a hivatkozásokat is, mert azzal is lehet csalni, hogy hova teszik a lábjegyzetet. Benne van, hogy mond valami nagyot, aztán az ember, amikor megnézi, kiderül, hogy nincs is benne a forrásban, vagy csak a fele, de úgy tette ki a lábjegyzetet, mintha az egész állításra igaz lenne, és közben nem az. Vagy hogy pontos-e egy hivatkozás. A történelem értelmezése nem olyan, mint egy matematikai képlet. Nagyjából ezeket próbálom átadni, meg hogy mennyire izgalmas és komplex ez az egész.

MM: Mennyire könnyű egy magyar témát nemzetközi szintre bevezetni?

BL: Úgy lehet, hogyha univerzális a mondandója. Különbözik erre a magyar történelem nagyon jó. Csak úgy kell nézni. Például hogy mi az, amit megtudunk a demokráciáról, a náciizmusról, a kommunizmusról a magyar mintán át. Szóval mindent lehet tanítani, csak a megfelelő kérdéseket kell feltenni, olyanokat, amelyek földrajzi helytől, kultúrától függetlenül mindenkit érintenek, mint például az egyéni felelősség kérdése, vagy éppen a kis államok helye, szerepe a nemzetközi térben.

MM: Az itt említetteken kívül melyek azok a témák, amelyek megütik ezt az ingert?

BL: Nagyon sok van, majdnem bármi lehet, attól függ, hogy adom elő, bár nyilván vannak olyanok, amelyeket nem könnyű relevánssá tenni egy más kultúrában felnőtt egyén számára. Sok minden kapcsolódik a nagyobb nemzetközi vitákhoz: a hidegháború vagy a holokauszt okaihoz, a totális rendszerek jellemzőihez, a tervutasításos gazdaság sajátosságaihoz, a birodalmi politika kérdéseire, a sor hosszasán folytatható.

MM: Mennyire befogadóak a hallgatók esetleg egy magyar témával kapcsolatban?

BL: Kétféle ember veszi fel az ilyen kurzust: aki azt gondolja, könnyen kap egy kreditet, illetve akit nagyon-nagyon izgat valami, aki nagyon eltökélt.

MM: Milyen címen hirdeti a magyar témákkal kapcsolatos óráit?

BL: Minden negyedik félévben tartok olyat, ami csak Magyarországra összpontosít. A többi közép-európai, európai nemzetközi kapcsolatok története. Van egy olyan kurzusom, hogy *Európa Hitler és Sztálin között*, ezen össze lehet hasonlítani a két rendszert, és kiderül, hogy rettentően hasonlóak, amit próbáltak korábban tagadni, de ezt már nagyon nehéz.

MM: A magyar témával kapcsolatban meghirdetett órákra mennyire jelentkeznek a hallgatók?

BL: Nagyon változó, 6-tól 12 főig. De most a filmkurzusomon – *A film és történelem*, ahol nagyobb részt magyar filmekről volt szó – jóval 20 fő felett voltak. A kurzus lényege, hogy a múlt reprezentációja hogyan jelenik meg a filmen keresztül, hogyan lehet megérteni az utalásokat. Ilyenkor mindig tartok egy történelmi bevezetőt, együtt megnézzük a filmet, majd íratok egy esszét. Ha tágabb tematikával hirdetek meg órát, akkor akár harminc-negyven jelentkező is van, mint például *A nemzetközi kapcsolatok Napóleontól Putyinig* címűn.

MM: Milyen kapcsolatot tart fenn a külföldi, határon túli történészekkel?

BL: Igyekszem kapcsolatot tartani az osztrákokkal, angolokkal, amerikaiakkal, csehekkel, lengyelekkel. Őszintén megvallva, vannak nálam sokkal jobb „network-emberek”, akik sokkal ügyesebben, meg nagyobb energiával építik ki a nemzetközi kapcsolataikat. Ez, azt hiszem, kicsit beállítottság kérdése. Igyekszem elősegíteni, hogy a magyar történetírás minél jobban bekapcsolódhasson a nemzetközi történetírásba, pontosabban az angolszászba. Ugyanis sokkal nagyobb a közönsége valakinek, ha angolul jelenik meg a munkája, mint ha például németül, és ha jó folyóiratban, jó kiadónál, jó fordításban. Ebben talán tudok segíteni. Van egy magyar sorozatunk, amely az idén indult az Indiana University Pressnél Pálffy Géza könyvével. Azóta három kötet is megjelent már a sorozatban, Ablonczy Balázs, Horváth Sándor és Majtényi György munkája. Ilyen jelentős külföldi kiadónál magyar sorozat még eddig nem volt.

MM: Mit gondol a történész saját korához való viszonyáról?

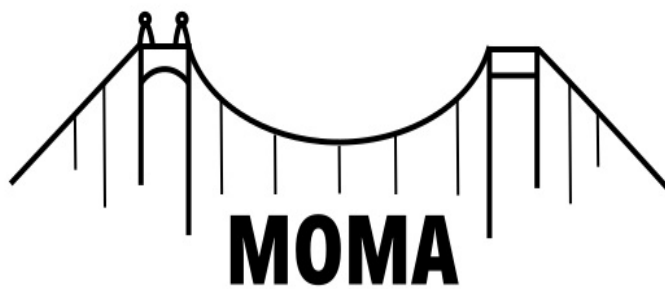
BL: A történészek abban egészen jók, hogy a múltat megjósolják. De a jövőről ne kérdezzék őket! Abban sem vagyok biztos, hogy jó, ha a napi politikába beleártják magukat. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a múlt ismerete hatalmas rálátást ad a napi problémák széles körére, hiszen mindnek van korokon átívelő előzménye. A történész mindenki másnál jobban érti, hogy nincsen új a nap alatt, és a múlt sikereiből, hibáiból mennyit lehet meríteni, tanulni. A múlt alapos ismerője a bölcsesség elemét hozhatja a politikai elemzésbe. Persze nem feltétlenül! A múlt eltorzított szemlélete viszont katasztrófához vezet.

MM: Könnyebb vagy nehezebb volt elindulni ezen a pályán korábban, mint manapság?

BL: Nehezebb, mint most. Minden nehezebb volt: az anyagiak, a lehetőségek. A levéltári kutatás és a publikálás is nehezebb volt. Egy dolog volt jó, az hogy megnyílt a levéltári források kutatásának a lehetősége. A rendszerváltás fantasztikus hozadéka volt, hogy be lehetett kapcsolódni a nemzetközi vérkeringésbe.

*Az interjút készítette: Bauman Fruzsina és Fodor Fanni
(2021. július 23.)*

Számunk szerzői

MOMA

Bauman Fruzsina – doktoranda, ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program

Bea Csaba – PhD

Bóka Melinda – doktoranda, ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program

*Fodor Fanni – doktoranda, ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program;
történész-muzeológus Nagy Imre Emlékház*

Hiába Krisztina – doktorandusz, ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program

*Lakatos Dorina – doktoranda, ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program;
történész, Terror Háza Múzeum*

*Schweininger Péter – PhD, egyetemi tanársegéd, ELTE BTK Történelem Segédtudományai
Tanszék*

Szűts-Rajkó Kinga – MA hallgató, ELTE BTK; kommunikációs referens, ELKH BTK

*Tabi Norbert – doktorjelölt, ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program; oktató,
ELTE PPK Egészségfejlesztési és Sporttudományi Intézet*

Tóth Nikolett – doktoranda, ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program

*Zsidi Bernát – doktorandusz, ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program; levéltáros,
MTA KIK Akadémiai Levéltár*